

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

Монографія

За загальною редакцією
доктора соціологічних наук, професора **Л. М. Герасіної**,
доктора філософських наук, професора **О. Г. Данильяна**

Харків
«Право»
2008

ББК 66.02

П 78

За тематичним планом науково-дослідних робіт
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 2004–2006 рр.

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 3 від 15 листопада 2007 р.)*

Рецензенти:

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права України
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого;

Н. П. Кораблева, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної та практичної філософії
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Колектив авторів:

М. І. Панов (керівник авторського колективу), доктор юридичних
наук, професор, академік Академії правових наук України;

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор;

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор;

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор;

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор;

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія /
П 78 М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна О. Г. Данильян та ін.; За заг.
ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна – Х.: Право, – 2008. – 320 с.

ISBN 978-966-458-017-2

Монографію присвячено дослідженню фундаментальних засад теорії політичних систем сучасності, визначенню методологічних підходів і понятійних конструктів, виявленню основних закономірностей і тенденцій їх розвитку та модернізації, структурно-функціональних особливостей перебудови політичної системи за трансформаційних умов. Особливістю видання є те, що його автори розглядають політичні системи у політологічному, державознавчому, філософсько-правовому та соціологічному аспектах.

Видання буде цікавим студентам, аспірантам, викладачам юридичних вищих навчальних закладів, працівникам органів державного управління та органів місцевого самоврядування.

ББК 66.02

ISBN 978-966-458-017-2

© М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна,
О. Г. Данильян та ін., 2008

© «Право», 2008

Зміст

Передмова (М. Панов)	5
-----------------------------------	----------

Розділ 1

Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних політичних систем

1.1. Політична система в контексті сучасного політико- правового дискурсу (Л. Герасіна, М. Панов)	11
1.2. Політичний ідеал як основа модернізації політичної системи суспільства (С. Максимов).....	26
1.3. Різноманіття та типології політичних систем світу в аспекті компаративного аналізу (Л. Герасіна).....	44
1.3.1. Досвід формування та вдосконалення політичних систем європейських країн (О. Данильян)	58
1.3.2. Автократії та демократії сучасних політичних систем Сходу: демократична модернізація Японії і політична трансформація Китаю (Л. Герасіна).....	83

Розділ 2

Політична система перехідного суспільства в умовах модернізаційного розвитку та глобалізації

2.1. Модернізація політичних систем: головні теоретичні концепти (О. Данильян)	114
2.2. Особливості самореалізації політичної системи за умови її модернізації (О. Дзьобань)	131
2.3. Механізми модернізації політичної системи: особливості, основні форми та напрямки реалізації (О. Дзьобань).....	149
2.4. Критерії соціальної оцінки процесу модернізації політичної системи України (Н. Осипова)	179
2.5. Глобалізація як чинник системної політичної трансформації та модернізації (Л. Герасіна, М. Панов).....	190

Розділ 3

Політична система України: політико-правові проблеми вдосконалення та модернізаційні виклики

3.1. Сутність та етапи модернізації політичної системи України (Г. Клімова)	208
3.1.1. Держава в політичній системі українського суспільства: шляхи реформування (Г. Клімова, М. Панов).....	218
3.1.2. Політичні партії за умови модернізації політичної системи України (Г. Клімова)	231
3.1.3. Місцеве самоврядування в Україні: тенденції розвитку і модернізації (Г. Клімова).....	251
3.2. Політико-правові та соціокультурні підстави модернізації політичної системи України (О. Дзьобань)....	266
3.3. Особливості легітимації політико-правових відносин у процесі модернізації політичної системи (С. Максимов)	290
3.4. Соціально-правові підвалини реформаційних перетворень у політичній системі суспільства (Н. Осипова).....	308

Передмова

Політична система суспільства, що переживає трансформаційні зміни чи перебуває на модернізаційному етапі розвитку, дотепер постає об'єктом досліджень і професійного аналізу юристів, політологів, філософів, соціологів, істориків та фахівців у галузі інших гуманітарних наук. Водночас нерідко на рівні повсякденної кон'юнктури люди досить віддаленої фахової підготовки (деякі журналісти чи публічні політики) також вдаються до популістських оцінок перспектив розвитку політичної системи у тій чи іншій державі, зокрема в Україні. Це актуалізує нагальну потребу в упорядкуванні фундаментальних засад аналізу політичних систем сучасності, визначенні методологічних підходів і понятійних конструктів, виявленні основних закономірностей, тенденцій їх розвитку та структурно-функціональних особливостей побудови політичної системи за умови трансформації соціуму.

Сучасна політична та філософсько-правова наука, накопичивши серйозний масив досліджень у галузі теорії політичної трансформації і модернізації та досягши певних успіхів в осмисленні окремих прикладних проблем політики, у розробленні фундаментальних і актуальних моментів політичної модернізації формулює низку невіршених принципових питань, виникнення яких є закономірним етапом розвитку практично будь-якої країни, що розвивається в напрямку демократичних цивілізаційних перетворень.

Більше ніж півтора десятиліття розбудови незалежних держав пострадянського простору в головному довели незворотність історичного вибору народів щодо їх політичного самовизначення. Проте, чи існують об'єктивні підстави назвати минулі роки формування нової держави Україна «десятиліттям втрачених можливостей», як зазначають деякі

фахівці¹, адже, безперечно, центральне місце у процесах державотворення посідало вдосконалення політичної системи суспільства, яке після базової соціально-економічної трансформації прагнуло модернізувати власні політичні структури, особливо систему функціонування державної влади? Україні ж дійсно випало замало часу для розв'язання принципових завдань, оприлюднених політичним керівництвом під час проголошення незалежності країни, зокрема для створення національно довершеного громадянського суспільства європейського зразка й ефективно працюючого, несуперечливого механізму політичного управління державою. Однак, українська політична еліта і науковці в галузі політико-правових проблем у даний час з усією відповідальністю звернулися до опанування й реального втілення механізмів модернізації політичної системи суспільства.

Слід зазначити, що основні цілі модернізації політичної системи мають довгостроковий і стійкий характер, є певною мірою постійними і містять у собі цілком визначені політичні параметри.

У контексті досліджуваної проблеми треба визнати, що саме право є найважливішим інструментом здійснення модернізації політичної системи. За допомогою правових засобів, використовуючи силу закону, влада здатна розв'язувати різноманітні суспільні колізії у політичній сфері. В умовах правової держави розширюються можливості використання права як засобу впливу на перебіг не тільки політичних, а й інших соціальних процесів. Закон визначає не тільки гарантії прав і свобод громадян, умови їхньої взаємодії із суспільством і державою, а й обов'язки всіх соціальних суб'єктів, у тому числі такі, що безпосередньо пов'язані зі змінами політичної системи². Закон регулює відносини між суб'єктами політичної системи, визначає стосунки між ними та владою тощо. Отже, він виступає необхідним політичним інструментом регулювання діяльності людей і соціально-політичних інститутів.

За сучасних динамічних умов модернізації політичної системи України виникає необхідність сформулювати сукупність загальних концептуальних підходів до розуміння її цілей, принципів і основних напрямків здійснення та постійно їх коригувати. Ці визначальні підходи слід було б

¹ Див.: *Пахомов Ю.* Україна на роздоріжжі: вектори і значення перетворень // Політ. думка. – 2001. – № 3. – С. 52.

² Див.: *Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: між-дисциплінарний аналіз: Монографія / За заг. ред. акад. АПрН України, проф. М. І. Панава, проф. О. Г. Данильяна.* – Х.: Право, 2004.

запровадити в основу створення концептуальних і нормативно-правових документів щодо визначення основних напрямків державної політики та громадської діяльності в даній галузі. Стосовно України та переважної більшості країн трансформаційного типу, крім уже зазначених, виникають такі проблеми¹.

1. Проблема доцільності й припустимості розгляду процесів посткомуністичної трансформації в загальному теоретико-методологічному контексті поставлених демократизації кінця ХХ ст. чи аналізу посткомунізму в конкретній країні (зокрема в Україні) як особливого феномена.

2. Проблема пріоритетності внутрішніх чинників у визначенні долі демократизації: структурних (тобто переважно соціально-економічних і культурно-ціннісних передумов, тих, що сприяють або перешкоджають становленню та закріпленню демократичних інститутів і норм) або ж процедурних (тобто послідовності конкретних рішень і дій), що виконуються обмеженим колом ініціаторів і безпосередніх політичних учасників процесів демократизації та трансформації політичної системи.

3. Проблема визначення ролі масових політичних цінностей та орієнтацій у процесі демократичних перетворень. Тут йдеться про те, якою мірою демократизація припускає опору на масові демократичні цінності і чи є вони передумовою демократизації; яку роль відіграє масова підтримка з боку суспільства у розвитку нових демократичних інститутів, складових політичної системи.

4. Проблема визначення місця і ролі різних політичних інститутів, передусім держави, в управлінні процесами демократизації.

Реформування політичної системи є однією зі складових процесу формування демократичної, правової, соціальної держави в Україні, зміцнення її позицій як активного і впливового суб'єкта міжнародної

---

¹ Див., напр.: *Бабкіна О.* Роль государства в реформирующейся политической системе // *Персонал.* – 2002. – № 4. – С. 37–42; *Гельман В.* Пострадянські політичні трансформації // *Політ. думка.* – 2000. – № 2. – С. 3–10; *Дзьобань О. П.* Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства // *Вісник Харківського національного університету.* – Сер. Теорія культури та філософія науки. – 2002. – Вип. № 553. – С. 62–67; *Карпенко І. П.* Трансформація загальнолюдських цінностей в інформаційному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09. 00. 03 – К., 2004; *Савченко С. В.* Філософське осмислення трансформації держави (історико-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09. 00. 05. – Дніпропетровськ, 2003 та ін.

політики, повноправного члена світових та європейських структур. Політичні процеси випереджають політичну реформу, то відтискуючи, то підштовхуючи її. Уявлення про реформу як керований, відносно плавний і безболісний перехід до демократичної, правової держави потребують певних корективів. Однак у цьому плані простежується тісний взаємозв'язок соціокультурних феноменів, оскільки, надавши імпульс розвитку політичних процесів, реформа стала лише однією з тенденцій політичних змін.

Суспільно-політичний розвиток і модернізація в Україні відбуваються у загальному контексті світових процесів, сутнісною ознакою яких є трансформація недемократичних режимів і перехід до демократії. Своєрідність перебігу «демократичних транзитів» та їх результати зумовлюється впливом цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників, які в свою чергу змінюються — глобальні процеси демократизації в деяких країнах і регіонах та архітектоніка сучасного світу зазнають взаємних впливів. Якщо, наприклад, «хвиля» демократизації у Європі та Латинській Америці за багатьма параметрами визначалась переважно дією внутрішніх чинників і відбувалась за умови стабільної світобудови, то різноманітні трансформації постсоціалістичного та пострадянського світу порівняно більшою мірою зазнають впливів зовнішніх чинників (виникнення нового міжнародного інституційного середовища; демократизація, делегітимація авторитарних моделей розвитку; зміна конфігурації міжнародної системи; зрушення в світовій економіці; зниження зацікавленості з боку міжнародних структур)¹. Як слушно зазначає І. Орлик, «характер і глибина перетворень у постсоціалістичних країнах не можуть бути пояснені без розуміння геополітичної ситуації як на самому початку цього процесу, так і нині»².

Вплив же внутрішніх чинників на перебіг трансформації та специфіку модернізаційних процесів у будь-якій країні визначається передусім ступенем сформованості інституційно-нормативної системи суспільства

---

¹ Див., напр.: *Данільян О. Г., Дзьобань О. П.* До проблеми визначення пріоритетів міжнародного співробітництва України // Конституція України – основа модернізації держави і суспільства. – Х., 2001. – С. 42–43; *Дзьобань О. П.* Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 1(31). – С. 83–90.

² *Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: Материалы круглого стола // Новая и новейшая история.* – 2000. – № 2. – С. 96.

(наявність суверенної держави, сформованість системи представницького правління, характеристики партійної системи, громадсько-політичних рухів і «груп інтересів»); визначеністю конституційно-правового поля взаємодії політичних акторів); особливістю процесів націотворення (рівень зрілості модерної нації, особливості національної та регіональної ідентифікацій); економічним рівнем розвитку й модернізації суспільства; характеристиками соціальної структури суспільства та її конфігурацією (ступінь соціальної диференціації, розвиток відносин між соціальними групами, специфіка домінуючого типу стратифікації та індивідуальної мобільності, наявність середнього класу та його питома вага в соціальній структурі, етнічний, релігійно-конфесійний, демографічний виміри структури соціуму); соціокультурним і ціннісним чинниками (домінуючі в суспільстві культурно-політичні цінності й орієнтації, сформовані політичні традиції та звичаї тощо); індивідуально-особистісними політико-психологічними чинниками¹.

За роки незалежності в Україні здійснено істотні модернізаційні перетворення державотворчого характеру. В історично стислий проміжок часу було створено принципово нові владні інституції, становлення яких в інших країнах відбувалося десятиліттями і навіть століттями. У процесі державотворення в Україні було запроваджено політичні інститути президентства і парламентаризму, побудовано дійову модель демократичного поділу влади, створено Конституційний Суд. Було реорганізовано центральні органи державної влади та вдосконалено діяльність більшості управлінських структур у країні; створено нові органи виконавчої влади; внесено відповідні зміни в діяльність силових структур та до системи судової влади; розроблено відповідно до принципів Європейської хартії нову систему місцевого самоврядування; зрештою, на умовах багатопартійності, ідейно-політичного плюралізму і реального народовладдя забезпечується виборчий процес.

Для України, як і для переважної більшості держав перехідного типу, були й лишаються найактуальнішими дві проблеми: *перша*, пов'язана з реалізацією низки політико-правових реформ — конституційної, адміністративної, судової тощо, спрямованих на інституціональну перебудову держави і вдосконалення політичної системи демократії; *друга* —

¹ Див.: Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. — М., 1999. — С. 99–105; Старіш О. Теорія відкритих систем як парадигма процесу глобального розвитку: Монографія. — Сімферополь, 2003.

розроблення реальної і перспективної соціальної стратегії, яка б відповідала потребам та інтересам більшості громадян, що сповідують сучасні глобально-соціальні цінності¹. Необхідною ж передумовою реалізації цих проблем є процес утворення самодіяльного громадянського суспільства, заради якого й спрямовано увесь модернізаційний процес у державі.

---

¹ Див.: *Лагутін А.* Концептуальні засади політичного реформування в Україні: постановова проблеми // Політ. думка. – 2002. – № 1. – С. 42.

Розділ 1

Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних політичних систем

1.1. Політична система в контексті сучасного політико-правового дискурсу

Політичні відносини — це специфічна галузь буття суспільства і держави («буття політичне») зі своїми фундаментальними закономірностями, внутрішніми зв'язками, джерелами розвитку і каналами взаємозалежності від зовнішнього середовища. Політична система є одним із найважливіших компонентів соціальної організації суспільства (у широкому її розумінні). Під «системою» зазвичай розуміють *упорядковану сукупність елементів, які вирізняються функціональною взаємозалежністю*. Стосовно політики це означає, що всі її складові внутрішньо пов'язані між собою та взаємодіють у межах загального політичного простору і політкультурного «коду». Політична система в усьому різноманітті своєї структури і функцій є засобом соціальної інтеграції, важелем стримування руйнівного впливу деструктивних процесів і докорінних соціальних суперечностей на єдине взаємопов'язане існування суспільно-політичного організму.

У перебігу історичної еволюції соціально-політичні зв'язки між людьми ускладнювалися, формувалися нові потреби та інтереси, змінювалися внутрішні й зовнішні умови існування політично організованих народів. І саме в політичній системі передусім з'являлися механізми адаптації людини, суспільства, цивілізації до оточуючого середовища, що модернізувалось, тобто вона виступала гарантом стабільності соціуму. Так, у давньосхідних суспільствах, де стабільність набула якості вищої соціальної цінності, від політичної системи в першу чергу очікували високої впорядкованості й налагодженості.

Але наш світ стає все більш складнішим, посилюється ризик глобальних катаклізмів, криз і конфліктів, які мають соціальні, політичні, економічні,

етнонаціональні, екологічні, демографічні та інші причини. Це актуалізує розуміння складності процесів політичного розвитку і необхідності їх впорядкування. Сучасний високодинамічний соціум, що характеризується постійними змінами балансу політичних сил та інтересів, орієнтацією на прогрес, ставить до політики інші, дещо суперечливі вимоги: вбачаючи в ній, з одного боку, різновид соціальних технологій для покращення громадянського статусу людей, а з другого — засіб упорядкування відносин і приборкання небезпечних соціальних стихій силою законної влади.

Проблема, на нашу думку, полягає в тому, щоб зрозуміти специфіку цієї соціально-політичної динаміки і стабільності. Неперевершений евристичний досвід з пізнання процесів обумовленості політичного життя нагромаджено в межах теорії соціальної дії та *системного підходу*, започаткованого у західній соціології середини ХХ ст. Т. Парсонсом. У своїй роботі «Система сучасних суспільств» він стверджує, що «соціальні системи постають як «відкриті» системи, які знаходяться у стані постійного взаємобміну на входах і виходах до оточуючого середовища. Крім того, вони споконвічно диференційовані на різні підсистеми (в тому числі політичну. — *Авт.*), які також постійно втягнуті в процеси взаємообміну»¹.

Одним із перших продуктивно використав системний підхід у політології американський дослідник Д. Істон — автор праць «Політична система» (1953), «Концептуальна структура політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965), який вбачав *сенс існування* політичної системи у взаємодії з зовнішнім середовищем (соціумом), а сенс системного аналізу політичного життя — у виявленні засобів підтримки рівноваги з середовищем. *Призначення* ж політичної системи — зменшити соціальні відмінності, подолати суперечності і політичні конфлікти².

Отже, призначення системного підходу полягає у виявленні засобів досягнення врівноваженого, стабільного стану політичної системи, підтримки її здатності адаптуватися до впливу зовнішнього середовища. Стосовно політичного світу це означає наступну презумпцію: політичні процеси, політична активність повинні мати організовану форму, тобто вписуватись у певну загальну впорядковану систему. Найважливішими принципами цього підходу вважають: *цілісність системи* — якісно новий стан сполучених різноманітних явищ та інститутів, що породжує нові властивості та ознаки цього єдиного утворення; *множину і різноманіття*

---

¹ Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1998. — С. 18.

² Див.: Parsons T. The social system. — N. Y., 1951; Parsons T. Social system and evolution of the action theory. — N. Y.; L., 1977; Easton D. Analyse du systeme politique. — P., 1974.

внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, які відбивають складність і багатство відносин між елементами в середині цілісності та взаємодії з оточуючим середовищем; баланс взаємодії процесів зміни і стабілізації, оновлення і збереження, впровадження і рутинізації та ін., що визначають життєздатність системи.

Системний метод вніс до політичного аналізу ідею багатоканальної, багатофакторної зумовленості, яка базується на тому, що політичні події та інститути поряд з економічними чинниками та соціальними інтересами (а іноді всупереч їм) залежать також від культурного середовища, національного менталітету, традицій і звичаїв, від структури пануючих у суспільстві цінностей, геополітичних умов та ситуативного складу різних подій. Домінуючою класичною ідеєю Заходу була ідея системної організації, яка між тим не виключала ні індивідуальні свободи, ні існування та діяльність опозиції (проте антисистемні рухи ізольовуються і пригнічуються, місце лишається тільки для системної опозиції)¹.

У посттрадиційному суспільстві руйнування традицій і норм, на жаль, супроводжується ейфорією вседозволеності й надто підвищеними очікуваннями, проривами таких асоціальних енергій та стихій, які погрожують цілісності самої тканини людських відносин. Отже, виявилось, що суспільство зобов'язане своєю стабільністю, з одного боку, соціально-політичній традиції (яка врегульовує їх відносини, доки існує), а з другого — державі як центральній ланці політичної системи, що впорядковує і приборковує різні бурхливі громадські акції та процеси. Певним чином, як вважає російський політолог А. Панарін, у постмодерному суспільстві політика посідає настільки значне місце, наскільки у ньому звужився простір для традиції, церкви, сім'ї, мистецтва, тому вивільнені з-під традиційного опікування громадсько-особистісні енергії підлягають регулюванню особливими політико-правовими технологіями².

Поняття політичної системи відображає єдність двох сторін політики: *організації та діяльності*, структури та дії. Системний підхід розкриває сутність політики як цілісності; надає засоби аналізу форм її взаємодії з природою, економікою, культурою, соціальною структурою; висвітлює канали впливу політичної поведінки на характер політичних інститутів і структур; врешті, доводить найзначніше призначення політики щодо забезпечення єдності, соціальної інтеграції, мобілізації ресурсів суспільства та стабільності.

---

¹ Див.: Панарин А. С. Системно-функциональный принцип в политике // Политология: Учебник. – М., 2004. – С. 110–113.

² Див.: Панарин А. С. Политология: Учебник. – Изд. 2-е. – М., 1999. – С. 71.

Формалізація, необхідність впорядкування і навіть ієрархія, що запроваджуються системним підходом, дозволяють не тільки кваліфікувати різновиди тих чи інших політичних систем, судити про оптимальність їх організації, а й здійснювати порівняльний аналіз різних моделей (типів) політичного життя. За Д. Істоном, політична система — це *організм, який саморегулюється і розвивається та реагує на імпульси, що надходять ззовні*; вона є відкритим утворенням і піддається численним зовнішнім впливам. Будь-яку політичну систему Д. Істон тлумачить як «механізм виробництва суспільного порядку, якого досягають шляхом перетворення відомих чинників (входів) на відому форму продукції (виходи), що зветься політикою — рішення і заходи, ініційовані владою»¹.

Політична система має **вхід**, на який ззовні надходять *імпульси* у формі конструктивних чи деструктивних вимог, підтримки чи протесту. *Вимоги* виникають і формулюються передусім не тільки в оточуючому середовищі, але й усередині самої системи; *підтримка* виявляється у сплаті податків, військовій службі, додержанні законів, участі в голосуванні, лояльному ставленні до державної влади та її символів тощо; *протест* суспільство висловлює у формах політичної незгоди, які за певних умов можуть зруйнувати легітимність усієї політичної системи. **Вихід** інформації — це результат функціонування політичної системи, він здійснюється у вигляді *політичних рішень* та *дій*, які так чи інакше впливають на зовнішнє середовище².

Вихідні дії політичної системи, на думку Д. Істона, зумовлені її головним призначенням, яке полягає згідно з природою влади в обов'язковому виданні політичних рішень, авторитарному поділі цінностей та забезпеченні прийняття цього населенням. На цій основі він запропонував метод вивчення політичної системи деяких країн, а також складових її елементів (підсистем), зокрема парламенту, уряду, місцевого самоврядування, виборів, політичної партії, громадської асоціації.

Подальшим розвитком системного аналізу в політичній науці є *структурний функціоналізм*, який виходить з оцінки загальної моделі соціальних відносин і зв'язків. Теорію політичної системи в парадигмі структурного функціоналізму опрацював американський політолог К. Дойч у роботі «Нерви управління. Модель політичної комунікації й управління». Це дослідження надало перспектив розробленню питань, що стосувалися *комунікаційних можливостей* політичної системи, її залежності від характеру, спрямованості та повноти комунікацій між усіма системними елементами. К. Дойч вважає, що формулювання та корекцію соціально-

---

¹ Easton D. Analyse du systeme politique. – P. 18.

² Див.: Там само. – P. 51–57.

політичних цілей здійснює політична система на ґрунті інформації про стан суспільства та його ставлення до цих цілей. Звідси діяльність урядово-політичних структур він розглядає як процес управління і координації зусиль людей щодо досягнення визначеної соціальної (політичної) мети.

Американський політолог Г. Алмонд розглядає політичну систему як *множину взаємодій, стосунків державних і недержавних інститутів політики*, котрі слід досліджувати на двох рівнях: інституційному (політичні інститути) та орієнтаційному (політична культура); ця модель ураховує психологічні, особистісні аспекти політичної взаємодії, імпульси, що надходять не тільки ззовні, від народу, а й від правлячої еліти. Він відзначає, що будь-яка система є багатофункціональною та має власну структуру; але всі політичні системи є змішаними у культурно-історичному сенсі. Це означає, наприклад, що лише в ідеалі можуть відтворитися «чисте» президентське або «чисте» парламентське правління, ті чи інші «ідеальні» різновиди політичної культури, свідомості, поведінки тощо. Незалежно від принципу поділу влади, вважає Г. Алмонд, деякі функції політичної системи мають лишатися неподільними прерогативами їх носіїв; проте досить часто ми зіштовхуємося із так званою «законотворчою діяльністю» президентів та урядів або з втручанням парламенту в поточну політику виконавчої влади.

Модель політичної системи Г. Алмонда усуває певні вади абстрактної механічної моделі Д. Істона, оскільки вона враховує політико-правові, функціональні, культурні, психолого-особистісні аспекти політичної взаємодії; зокрема імпульси, що надходять не тільки ззовні (від народу, громадянського суспільства), а й імпульси-вимоги самої правлячої еліти. У даній моделі головну увагу приділено множині та різноманіттю інтересів усередині системі, їх зіткненню та поєднанню, пошуку балансу цих інтересів самою системою.

Ще менш схильні ідеалізувати системний і структурно-функціональний підходи П. Бергер і Т. Лукман, які критично зауважували, що системи — це лише «партитури» соціальної дії. Одна й та ж сама система може демонструвати блискучу ефективність чи безпорадну нездатність — все залежить від ангажованих нею виконавців та інтерпретаторів: «Соціальний порядок є продуктом колишньої людської діяльності та існує до тієї пори й постільки, оскільки активність людей продовжує його продукувати. Ніякого іншого онтологічного статусу йому приписати неможливо»¹. Отже, не соціальні (політичні) структури визначають людську поведінку, а навпаки, люди своєю зацікавленою участю підтверджують певний інституціональний порядок.

---

¹ Berger P., Luckman T. The Social Construction of reality: A treatise in the sociology of Knowledge. – L., 1971. – P. 52.

У теоретичних концептах політичної науки сукупність державних і недержавних суспільних інститутів, політичних і правових норм, завдяки яким реалізуються політико-владні відносини, традиційно визначають як **політичну систему** суспільства. Сучасні постнекласичні тлумачення сутності «політичної системи» характеризуються різноманіттям концептів. Найбільш прийнятним із маси численних тлумачень, на нашу думку, є те, що політична система презентується *сукупністю взаємодіючих між собою ідей та норм і заснованих на цьому політико-правових інститутів та дій, які організують політичну владу, право та механізми взаємозв'язку громадян і держави*¹.

Застосовуючи до інтерпретації цього поняття *соціолого-правовий підхід*, «політичну систему» можна також визначити як універсальну управлінську систему суспільства, елементи котрої пов'язані політико-правовими відносинами, що регулює (у тому числі засобами права) стосунки між соціальними групами, забезпечуючи стабільність суспільства і належний соціальний порядок шляхом використання державної влади. Отже, політична система перш за все являє собою комплексний механізм організації та функціонування політичної влади.

Тому незайвим буде підкреслити, що системоутворюючі засади політичної організації полягають: по-перше — в політичній діяльності, через яку реалізуються всі відносини влади; по-друге — у сталих духовно-культурних цінностях даного суспільства; нарешті, по-третє — в особливостях типу і досвіду правової системи регулювання та контролю.

Формування політичної системи — процес, пов'язаний з поступовим набуттям політичними відносинами низки істотних *ознак*. Це:

стійка взаємозалежність різних елементів політичного життя, через відсутність яких можуть статися розпад системи і дезінтеграція соціуму;

впорядкованість політичних відносин, набуття ними нормативних ознак, оптимальне поєднання розвитку та стабільності;

культурне підґрунтя політичної системи, що полягає в спільності духовних цінностей, політичних символів, силі переконань, які сприйняті членами політичної спільноти;

політичній системі притаманне спільне реагування всіх складових елементів на зовнішні впливи та реакції. З цієї взаємодії та кооперації народжується її здатність до швидкої мобілізації необхідних ресурсів для розв'язання певних проблем;

урешті, політична система належить до класу відкритих системних утворень, тобто піддається впливу не тільки внутрішніх, а й зовнішніх

¹ Див.: Політологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. ВНЗ / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — 2-е вид. — К., 2006. — С. 105.

чинників та формує власні механізми опору і самозбереження щодо руйнівних дій.

Найважливішим продуктом політичної системи як специфічного типу суспільного виробництва є *політична нація* — співтовариство, що існує в єдиному політико-правовому просторі, норми якого визнаються універсальними, незалежно від класових, расових, етнічних, конфесіональних та інших відмінностей. Політична нація, відтак, є нейтральним поняттям щодо етнокультурних і релігійних ідентичностей, які в цьому контексті втрачають власне політичний статус і характеризуються виключно соціокультурним змістом. Там, де політичній системі вдалося виробити свій «кінцевий» продукт — політичну націю, суспільство керується інтегруючою національною ідеєю, формулює глобальні та локальні національні цілі, пріоритети, збалансовує інтереси соціуму, держави і національної безпеки.

Розглядаючи проблему структури і змісту політичної системи, слід підкреслити, що саме ті інститути суспільства (організації, установи, структури, норми і традиції), які так чи інакше пов'язані зі здійсненням політичної влади та реалізацією права, і є найважливішими **компонентами** політичної системи. Політико-правові інститути, норми і рішення, які відіграють роль засобів вироблення та реалізації політичних програм, стратегій чи акцій, слугують регулятором діяльності соціальних суб'єктів політики, можна вважати елементами сучасних політичних систем. Отже, сучасна політична система має включати наступні компоненти.

1. *Інституційний* — складається з різних соціально-політичних інститутів та установ. Перш за все це — держава, її органи та установи, політичні партії, громадські рухи, організації, об'єднання, різноманітні інституції представницької та плебісцитарної (безпосередньої) демократії.

2. *Функціональний* — сукупність функцій, які виконують окремі соціально-політичні інститути та їх групи (політична участь, діяльність, здійснення влади, вплив на громадське життя, політична соціалізація).

3. *Регулятивний* — комплекс політико-правових норм та інших засобів регулювання відносин між суб'єктами політики (звичаї, традиції, ритуали, політичні принципи, настанови тощо).

4. *Комунікативний* — сукупність різноманітних відносин між суб'єктами політичної системи (діалог, конкуренція, конфлікт та ін.), що стосуються влади, а також опрацювання і здійснення політики.

5. *Ідеологічний* — сукупність політичних ідей, цінностей, теоретичних концепцій, стратегій і доктрин, що відображають політичну культуру, свідомість, ідеологію, правову культуру та політичну науку.

Кожен із компонентів політичної системи має власну деталізовану структуру та зміст, особливі елементи внутрішньої організації. Серед них слід назвати найважливіші, ті, що характеризують будь-яке державно-політичне утворення сучасності.

Політичні інститути — держава, її органи і установи; політичні партії та рухи, інші громадсько-політичні об'єднання; інститути виборів, парламентаризму, політичного плюралізму, інститути демократії (чи автократії) та ін.

Політичні відносини — відбивають зв'язки між класами, верствами, етносами і расами, соціальними групами та елітами, між особою, суспільством і державою, усередині політичних організацій, партій, рухів щодо оволодіння владою, її організації та використання.

Політичні і правові норми та принципи — нормативна підсистема політичної системи, через яку політичні устої та інтереси одержують офіційне визначення і правове закріплення. Отже, право стає механізмом легалізації політичної системи, а відтак, її генетичним елементом.

Політичні культура, ідеологія, свідомість — відбивають політичні прагнення та інтереси через ціннісну оцінку людьми політичних явищ у вигляді певних ідей, поглядів, теорій, духовно-політичних орієнтацій, уявлень та переконань. Політичні цінності та емоції, якими керуються люди, безпосередньо визначають зміст і характер політичної культури, а отже, і моделей політичної поведінки.

Політична участь і поведінка — комплекс стереотипів, зразків і стандартів, які становлять моделі і типи політичної діяльності, функціонування чи залучення індивідів, соціальних груп, інших спільнот.

Соціальні суб'єкти політики — індивіди на «політичних ролях» (громадяни, політичні лідери), політичні групи і колективи, класи, етноси, народ (громадянське суспільство), політична нація.

Механізми політичної комунікації — перш за все політична конкуренція, змагання, боротьба, співробітництво і практика коаліцій, механізми політичного діалогу чи конфлікту, а також діяльність засобів масової інформації як «четвертої влади», політична агітація та пропаганда («політична реклама»), вплив на громадську думку тощо.

Доцільно враховувати, що виокремлення елементів політичної системи є досить умовним, адже кожен з них виникає і функціонує повноцінно лише у зв'язку з іншими. Увесь комплекс елементів системи політики не є механічною сумою; завдяки інтегруючим зв'язкам утворюється впорядкована, стійка і досить консолідована політична сукупність, що забезпечує гармонію владної взаємодії між особою, суспільством і державою.

Структурна складність та багатоманітність політичного життя зумовили виокремлення низки важливих *функцій* політичної системи. У теорії систем будь-яка дія, спрямована на забезпечення життєздатності, рівноваги та розвитку системи, підтримку її взаємодій із середовищем, вважається функцією. Відповідно дії, що спричиняють дестабілізацію, дезорганізованість та руйнують сталі зв'язки в системі, розуміються як *дисфункції*. Функції багатоманітні, характеризуються мінливістю і розвиваються під впливом конкретно-історичних умов.

Існують декілька підходів до виокремлення функцій сучасних політичних систем. Т. Парсонс на основі еволюційно-органічного підходу до аналізу суспільства виокремив чотири функції, завдяки яким соціальні системи набувають здатності до змін і водночас збереження рівноваги. Це функції — диференціації, адаптації, самозбереження і відтворення. Відповідно до їх змісту Т. Парсонс поділяє суспільство на чотири основні підсистеми, кожна з яких виконує власні функції. Зокрема, «система цілесюгнення», або політична підсистема, переважно реалізує відносини з особистісними системами індивідів; підсистема «збереження і відтворення зразку» стосується відносин соціуму з культурою; а адаптивна й економічна підсистеми — відносин з поведінковим організмом і через нього з матеріальним світом¹.

Д. Істон та Дж. Пауелл також схильні до того, що політична система має виконувати чотири основні функції: регулятивну, екстракційну (мобілізації ресурсів), дистрибутивну (розподільчу) та реактивну.

Особливий метод аналізу політичної системи пропонує Г. Алмонд у роботах «Політика регіонів, що розвиваються» (1966), «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1968), «Порівняльна політика сьогодні» (1988), використовуючи функціональний підхід при дослідженні способів регулювання і «збереження системи». На його погляд, важливою особливістю політичної системи є її багатофункціональність та змішаність у культурному сенсі; і слід урахувати, що кожна система має власну структуру, але всі вони виконують одні й ті ж самі функції².

Г. Алмонд виокремлює комплекс функціональних дій, які разом забезпечують стабілізацію системи, а кожна окремо — задовольняє певну потребу політичної організації. У контексті цієї типології життєздатність політичної системи забезпечується її функцією (здібністю) *адаптації* оточуючому середовищі та відповідно напрямками вдосконалення, що випливають з цього. Функція адаптації, зокрема, реалізується через по-

---

¹ Див.: Парсонс Т. Система современных обществ. – С. 23.

² Докладніше про це див.: Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология. – М., 1993. – С. 65 – 67.

літичне рекрутування (лідерів, еліт), тобто добір і підготовку суб'єктів влади, здатних винаходити найефективніші шляхи політичного розвитку. Наступною є функція *реагування*, в процесі якої політична система відповідає на сигнали та імпульси, що надходять ззовні чи з середини суспільства: так, відбуваються *артикуляція* і *агрегація* інтересів. Це стає особливо важливим, коли з'являються нові вимоги соціальних груп, партій, контроліти (опозиції), якими не слід нехтувати.

Управлінські дії політичної системи втілюються у функції *регулювання* і *контролю* — в такий спосіб здійснюється вплив політики на суспільство через координацію поведінки соціальних груп та індивідів. Ця функція реалізується завдяки легалізації та нормативізації політичного життя, а також шляхом застосування санкцій адміністративної й іншої юридичної відповідальності та неюридичного контролю щодо порушників норм і правил політичної поведінки особи, групи. Функція *політичної соціалізації* підтримує процес відтворення чинної політичної системи і означає процес набуття людиною політичних знань, переконань, вірувань, цінностей, емоцій і традицій, що притаманні даному суспільству. Крім того, залучення індивіда до загальноприйнятих стандартів політичної поведінки забезпечує лояльність ставлення до інститутів влади і в цілому збереження чинної моделі політичної системи.

Крім того, Г. Алмонд вважає, що політична система може ефективно відповідати на вимоги соціальних верств, якщо має необхідні ресурси. Звідси й виникає так звана *екстракційна* функція — видобуток ресурсів із природного, внутрішнього та зовнішньоекономічного середовища. Одержані ресурси необхідно розподілити таким чином, аби зберегти згоду й інтеграцію інтересів різних соціальних груп. Отже, наступна функція системи політики — *дистрибутивна*, яка виконує завдання розподілу матеріальних і духовних цінностей, благ, послуг, статусів і привілеїв серед членів суспільства.

Ми поділяємо позицію Ф. Бурлацького і А. Галкіна («Сучасний Левіафан»), які головними функціями політичної системи визначили:

цілеспрямування — функція, що полягає у визначенні цілей та завдань політичного, економічного, соціального і культурного розвитку суспільства;

владно-інтеграційну — проявляється в консолідації різних елементів соціальної структури в єдину цілісність на основі поєднання цінностей та ідеалів, які пропонують пануючі політичні та економічні сили;

організаторську — проявляється в мобілізації ресурсів суспільства (людських, матеріальних та духовних) з метою досягнення цілей, які правлячі політичні сили поставили перед громадою;

регулятивну — полягає передусім у легітимації політики і влади, забезпеченні громадського визнання її політичного курсу, поясненні й виправданні політичних рішень, спрямуванні дій політичних інститутів та їх модернізації. Ця функція проявляється також у забезпеченні добровільної та свідомої політичної участі громадян, виправданні (законним шляхом) використання легітимної сили та інших засобів примусу, які влада застосовує.

Деякі політологи вирізняють *внутрішньосистемні* функції (координації, виховну, ініціативну) та *позасистемні* дії (політичне представництво, цілеспрямування, інтеграція, регуляція, комунікація). У науковій літературі виокремлюється також ряд особливих функцій: *впорядкування політичних процесів* (політична інноватика, стабілізація, зменшення конфліктності); *політична символізація* та *міфологізація* — проявляються у формулюванні лозунгів, символів, ідеалів та політичних «міфів», що інтегрують політичну свідомість громадян і спрямовують їх політичну поведінку; *легітимація* — досягнення необхідного ступеня відповідності реальної політики чинним правовим нормам і сталим політичним традиціям та очікуванням суспільства.

Сутнісний аналіз посттрадиційних суспільств та їх політичних практик показує, що в межах специфіки новітнього історичного часу в світі склалися декілька типів культурно-цивілізаційного простору — *представницький* (класично-ліберальний), *модерністський* та *постмодерністський*. Кожному з цих типів взаємовідносин держави і суспільства відповідає свій особливий спосіб виробництва соціально-політичного порядку.

Представницький тип політичної системи — це скоріше «ідеальний тип» у веберовському розумінні, ніж нормативна емпірична модель, яка цілком відбиває реальні політичні тенденції та настанови західноєвропейських суспільств. Ліберально-представницька парадигма встановлює між соціумом і державою певні «базисно-надбудовні» відносини, де первинним базисом виступає суспільство, що складається незалежно від держави і задає їй певну політичну програму на ґрунті сформованих соціальних інтересів. У центрі цієї політичної системи знаходиться суверенний індивід — автономний і раціональний, який чітко усвідомлює свої природні потреби, різні інтереси і сам обирає ціннісні уявлення. Політична система при цьому виступає нейтральним середовищем, в якому ці індивідуальні та групові інтереси знаходять свій прояв, представництво та захист.

Представницький тип політичної системи одержав своє історичне втілення після двох великих революцій XVIII ст. — американської (1775–1776 рр.) та французької (1789 р.) — у формі англо-американської та

континентальної моделі політичного буття. Але ще А. де Токвіль відзначав на прикладі держав, породжених французькою та американською революціями, що нова революційна ідеологія розглядала людину в універсальному значенні, абстрагуючись від суспільних зв'язків і певних спільнот: «Ви помічаєте величезну центральну владу, що збирає воедино і привласнила собі всі частки авторитету й впливу, які раніше були розкидані серед маси другорядних влад, станів, класів, професій, сімей та індивідів... по всьому соціальному організму. Світ не бачив подібної влади з часів падіння Римської імперії»¹. У тому і полягає колізія революційних епох, які насаджують ілюзію безмежної свободи у той самий момент, коли відбувається необмежене підкорення громадян єдиній центральній владі.

Модерністські посткласичні політичні системи передбачають зовсім інший стиль у політиці, ніж моделі ліберально-представницької класики. Вони відкидають головні попередні постулати про суверенного індивіда (виборця) та громадянське суспільство, що самоорганізується. Модерністська система народжується разом із новою соціальною верствою, яку Дж. Бернхейм назвав «класом-організатором», а переворот, який вони здійснили в світі, — «революцією менеджерів». Амбіції модерністської політичної філософії — це титанізм Надлюдини, що збентежує увесь світ; це нещадна критика сталого соціального порядку; вони претендують у своїй політиці на те, щоб пояснити всю історію людства і вказати на її фінал. Але парадокс модернізаторів у тому, що вони споконвічно є позанаціональними та судять про національну політичну історію, традиції з якихось зовнішніх позицій. Отже, ця доктрина висуває парадоксальний образ модернізатора як авторитарної особистості в політиці, не налаштованої на виконання наказів виборця-громадянина.

Природу політичної системи модерністського типу докладно аналізували представники французької політичної філософії А. Турен і М. Крозьє. Суспільство, що підлягає модернізації, не може розглядатися ні як самодіяльне, не як суверенне; воно — об'єкт модернізуючої волі, й чим пасивнішим є цей об'єкт, тим більш досконалої пластики змін сподівається досягнути модернізатор. У модерністській політичній системі ми зустрічаємося з більш вражаючою нерівністю, ніж традиційні види станової чи класової нерівності (як в економічній, так і в соціально-духовній сфері). У цьому й полягає пояснення парадоксальної теорії переходу до «демократії через авторитаризм», що так активно себе виявила у політичній практиці латиноамериканських країн ХХ ст. і транзитивних пострадянських держав. Модернізовані політичні суспільства вирізняє реальне

---

¹ Токвіль А. Старый порядок и революция. — М., 1911. — С. 22–23.

охоплення громадянського життя різними формами політичного маніпулювання, які можуть бути досить брутальними, у жорстких політичних (не завжди правових) технологій, але й більш витонченими, в дусі соціокультурних маніпуляцій та політичної міфологізації. Отже, модерністська доктрина пропонує насильство (примус) держави як організованого суб'єкта інноваційності відносно суспільства, яке розглядається інертним соціокультурним середовищем або «периферією росту».

Відносини між соціумом та політичною системою цілком протилежні вже відомій схемі Д. Істона: тут, навпаки, політична система сама приймає рішення — інноваційний проект, який для суспільства є примусовим «входом» і на який воно вимушено реагувати. Система влади (політики) перетворюється на центр апріорних рішень, прийнятих не у відповідь на іманентні запити громадян, не на «замовлення» соціуму, а згідно з волею «авангарду» (класу, партії, еліти), що перебудовує (модернізує) суспільство за певним планом. Саме тому А. Турен заявляє: «Сучасний класовий конфлікт не може бути визначений інакше, ніж боротьба, найвищою ставкою в якій є історичний вибір»¹. Таким чином, у форматі політичної системи модерністського типу мають місце, по-перше, протистояння модернізаторів і модернізованих (дисбаланс політичних сил через нав'язування історичного вибору); по-друге, боротьба–поляризація усередині самого інноваційного поля між альтернативними варіантами (проектами) модернізації.

Постмодернізм прийнято розглядати передусім як естетичну чи соціокультурну течію, принципи котрої сформулювала французька філософська школа (М. Фуко, Ж. Деррида, Х. Г. Гадамер, Ж. Дельоз та ін.). У постмодерністському дискурсі демонструється стійка увага до *тайнств політики і влади*, але особливою мовою, яку сучасна політологія сприймає із труднощами. «Знання є влада!», — сказав колись Ф. Бекон; постмодернізм розвиває цю думку: влада пов'язана зі «світорятувальними» утопіями побудови нового світу, які формують в деяких людей нечувану «волю до влади». Для реалізації цих прагнень на практиці перш за все культура має сформувати суб'єкта, досить амбіційного і самовпевненого, який би забажав цими можливостями скористатися сповна. Прихильники постмодерну твердять: дійсна тайна влади — це тайна самовпевненості (не стилізованої, не напускної), а реальної, що здатна створювати ауру, поринаючи до якої одні рішуче кермують, правлять, а інші самозабутньо виконують.

Британський соціолог З. Бауман узагальнює постмодерністський дискурс щодо духовно-метафізичних джерел і первинних засад влади, яка

---

¹ Tourain A. Le production de la societe. – P., 1973. – P. 12.

панує в соціумі: «З великим спрощенням можна сказати, що сучасна гуманістика моделювала світ в першу чергу як об'єкт адміністрування... в якому головною умовою досягнення мети була згуртованість рядів виконавців. <... >Інакше кажучи, якщо не дійсним станом, то хоча б ідеалом цього світу є відсутність внутрішніх суперечностей або вміння їх скасовувати»¹. Постмодерністи вважають, що універсальний владний стиль попередньої модерної епохи цілком ґрунтувався на моделі проєктивного мислення (*історичний проєкт — політична програма — стратегії — рішення*), натхненого ілюзіями й амбіціями європейської «фаустовської культури». Отже, тайна новітньої, постмодерної епохи розкривається як неминучість краху цього типу влади.

Постмодернізм вбачає своє завдання в тому, щоб «не дозволяти придушувати у зародку жодної можливості, котрі містять в собі незнищенна людська свобода»². Навчені гіркими наслідками революційного месіанства постмодерністи кращим засобом проти самовпевненої влади вважають не енергію тираноборців, а тотальний скепсис, що відкидає будь-які проєкти, як надійну протитроту від фанатизму.

Постмодерністська ситуація власне стоїть на тому, що класична презумпція, примушуючи розглядати владу як утілену форму «вищої необхідності», більш нікого не переконує: ні самих володарів, ні підвладних. Фатальний збій, що послужив початком переходу від модерністської до постмодерністської парадигми, відбувся як раз у галузі «політичного поля»: воно раптом нібито втратило енергію, що забезпечувала як суб'єктивну можливість володарювати, так і готовність до покори. Усі вони опинились у незвичній ситуації смислового вакууму в полі влади. Невипадково автори постструктурального напрямку в політології (постмодерністи), зокрема П. Бурдьє, стільки уваги приділили суб'єктам «політичного» поля: «Агенти, які знаходяться у підлеглий позиції в соціальному просторі, займають її також і в полі виробництва символічної продукції»³.

Катастрофа в системі політичного управління настає тоді, коли влада втрачає ініціативу в полі «виробництва символічної продукції», тобто впевненість, що за її командними акціями знаходяться вищі символічні сутності, — історична закономірність чи вища соціальна справедливість. Істина «привласненої влади» тільки здається езотеричною лише тим, хто зверху; насправді вона вже стала загальновідомою. Ця істина стосується того, що за владою насправді не стоїть ніяка вища історична, соціальна чи моральна доцільність, а репрезентує вона і захищає лише свої власні,

---

¹ Бауман З. Спор о постмодернизме // Соц. журнал. – 1994. – № 4. – С. 71.

² Там само. – С. 72.

³ Бурдьє П. Социология политики. – М., 1993. – С. 80.

корпоративні інтереси та використовується в ім'я цих приватних інтересів. Отже, логіка постмодерних інтенцій така: **політична система** — це не тільки матерія інститутів, а й *поле регульованих очікувань, настанов, ідентифікацій, що забезпечують готовність до керівництва і підкорення*. Відповідно ж систему очікувань неможливо задовольнити у суто інституційний спосіб, ніяка мережа інструкцій, приписів і норм на це не здатна.

Постмодерністські аналітики схиляються до того, що настав час якісної перебудови самих умов існування влади, деякі з них (анархо-лібералізм, П. Фрідман-молодший) взагалі очікують в майбутньому безвладдя і демонтажу політичної системи як такої. Також російський дослідник Ю. Качанов зауважує, що «поле політики, більш не контрольоване ніякою зовнішньою інстанцією легітимації, невпинно автономізується, звільнюючись від прямого тиску економічних, ідеологічних та інтелектуальних сил»¹. У цій парадигмі світ політики нарешті одержує цілком автономний статус — події, що відбуваються в ньому, не відображають ні волю громадянського суспільства, ні волю вищого історичного розуму чи прогресу, а виступають як чисте і самоцінне виробництво влади.

Характерною рисою нових політичних практик, за постмодернізмом, є не тільки переважаюча орієнтація на вузькі політичні норми та інтереси, а й їх повна замкненість у політичному вимірі. Автономія політичного поля, як наслідок, спричиняє те, що будь-який статус у політичній системі визначається виключно у ході інтеракції — співвідношення сил і впливів (у тому числі лобістських) усередині «фабрики влади», а суспільна доцільність, чи користь для нації, лишається поза її межами. Одним із перших оцінив цей новий статус «світа політики» А. Турен в роботі «На користь соціології» (1974), зазначаючи, що постмодерн вивільнив публічну політику з полону різних зовнішніх необхідностей, відкривши його іманентну механіку: виробництво політичних подій (виборів, мітингів, політичних інтриг, сенсацій тощо) заради відтворення влади як такої. Максима постмодерністського аналізу проголошує: *політичне слід пояснювати політичним*, а не апелювати до економічної, історичної, моральної та іншої необхідності².

Можна сприймати чи, навпаки, відкидати постмодерністські погляди щодо політичних практик та їх сенсів, але неможливо не побачити *головну* суперечність політичної системи постмодерністського типу: *чим більшу автономію від суспільства одержує політична система* «відтворення влади заради влади», *тим менше вона здатна одержати реальну під-*

---

¹ Качанов Ю. Политическая топология: структурирование политической реальности. — М., 1995. — С. 38.

² Див.: Tourain A. Pour la sociologie. — P., 1974. — P. 13–14.

тримку з боку суспільства. Це означає, що дійсні політичні рішення виступають як невизначені результати «гри груп впливу і тиску», а відтак, не залежать і не збігаються з жодним соціальним замислом, навіть із суспільно домінуючим інтересом.

Нарешті, заслуговує на увагу й осмислення досить критична позиція (аналіз) постмодерну щодо поняття «чистоти задуму» в політиці. Стверджується, що за нових умов підсумки нашої участі в «політичній грі» точно і однозначно не визначаються первинними (попередніми) цілями. По-перше, це тому, зазначає М. Крозьє, що лідери і учасники системи політичних рішень часто не володіють апріорним сенсом політичних цілей; останні ж уточнюються (іноді бракуються) в перебігу політичного діалогу і взаємодії. По-друге, політика передбачає включення суб'єктів до «поля гри», на якому їм протистоять суперники, що мають порівняну силу вміння та впливів; з такої гри, дійсної змагальності і непередбачуваності, за постмодерною логікою, і складається політичний процес у демократичних багатопартійних системах.

Проте якщо політична гра є виробництвом результатів, які в принципі відмінні від задумів будь-якого учасника (групи), то звідси слідують розчарування в політиках і зневіра щодо їх передвиборчих обіцянок. Це критичне ставлення випливає із сумнівного, на нашу думку, факту позиціонування політики як відтворення невизначених, несуб'єктивованих, навіть соціально недоцільних результатів.

1.2. Політичний ідеал як основа модернізації політичної системи суспільства

У перехідні епохи значно актуалізується проблема ціннісних орієнтирів розвитку суспільства, тобто ідеалів. Так було на початку ХХ ст. в Росії, коли філософію права визначали як науку про «пізнання суспільного ідеалу»¹, так відбувається і зараз в постсоціалістичних країнах, де здійснюються демократична трансформація і політична модернізація. Важливість розроблення проблеми суспільного ідеалу в умовах демократичних трансформацій в Україні зумовлена тим, що її розв'язання дає орієнтир як для фундаментальних теоретичних досліджень, так і для практичних дій стосовно реформування всіх сфер суспільства і в першу чергу — політичної системи.

У російській філософії права початку ХХ ст. пріоритет в дослідженні суспільного ідеалу належав П. Новгородцеву, який досліджував це питан-

---

¹ Франк С. Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С. 21.

ня з погляду історії політико-правових ідей, тобто в тісному зв'язку з правом¹. Ідеальну мету суспільного розвитку він убачав у «прагненні до вільного об'єднання осіб на ґрунті визнання їх природних прав»². Про політичний і правовий ідеали як модифікації суспільного ідеалу розмірковував його учень М. Алексєєв³. Особливо цінним у позиції цих мислителів було те, що вони, відстоюючи безумовну цінність права в боротьбі з правовим нігілізмом, водночас, по-перше, заперечували «утопію земного раю», тобто віру в найшвидше і остаточне здійснення суспільної досконалості⁴, і, по-друге, заперечували віру в універсальну місію права, тобто в те, що просякнуті правом суспільство і держава є зразком соціальної досконалості⁵.

Проблему політико-правового ідеалу в специфічній постановці прогресу в праві і правових орієнтирів історичного прогресу в «пострадянській» теоретико-правовій літературі розв'язував В. Нерсесянц⁶. У сучасній українській філософії і теорії права питання про суспільний ідеал в аспекті вивчення творчої спадщини П. Новгородцева обговорювали О. Гарнік, О. Літвінов, Т. Суходуб, В. Шаповал⁷, а в аспекті розвитку права і влади в процесі демократичної трансформації українського суспільства — В. Селіванов⁸. Слід підкреслити, що в Україні починають з'являтися і дослідження політичного ідеалу (Г. Дашутін, М. Михальченко, В. Корнієнко⁹), а також політичних цінностей (І. Воронов, В. Козаков, Л. Ля-

¹ Див.: *Новгородцев П. И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – С.Пб., 2000; *його ж.* Об общественном идеале. – М., 1991.

² *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – С. 54.

³ Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – Прага, 1924.

⁴ Див.: *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – С. 33.

⁵ Див.: *Алексеев Н. Н.* Вказ. праця. – С. 276.

⁶ Див.: *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву: От социализма к цивилизму. – М., 1993; *його ж.* Прогресс в праве (исторический опыт и перспективы) // Теория права и государства / Под. ред. проф. Г. Н. Манова. – М., 1995. – С. 267–317.

⁷ Див.: *Ідея правової держави: історія і сучасність.* – Луганськ, 2002; *Литвинов О. М.* Філософія права П. І. Новгородцева: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005.

⁸ Див.: *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К., 2002.

⁹ Див.: *Дашутін Г. П.* Політичний ідеал як пізнавальна проблема // Держава і право. – 2004. – Вип. 28. – С. 581–591; *його ж.* Перспективи української моделі демократичної, соціально-правової держави // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 24–29; *Михальченко М., Дашутін Г.* Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах «жерованої демократії» // Там само. – 2006. – № 2. – С. 5–14; *Корнієнко В. О.* Політичний ідеал як модель реалізації політологічних принципів державного устрою // Держава і право. – 2002. – Вип. 9. – С. 505–517.

сота¹). У той же час питання про конструювання і філософське обґрунтування політичного ідеалу в контексті політичних цінностей щодо сучасної політико-правової ситуації України безпосередньо не розглядалося. Такий розгляд і є метою цього дослідження, а головне питання проблеми політичного ідеалу в умовах сучасної України може бути сформульоване так: в який спосіб обрати український шлях побудови нової держави європейського зразка, котра б стала логічним елементом сучасного світовлаштування? При цьому як знайти оптимальний шлях поєднання загальнолюдських і національних цінностей? Проте перш ніж відповісти на ці питання, слід розібратися із самим поняттям політичного ідеалу та існуючими концепціями його змісту.

Під ідеалом зазвичай розуміють те, чого прагне людина, нормативно-ціннісний зразок належного в його щонайвищій, найдосконалішій формі. У самій природі людини, що розуміється як «відкритість світу», закладає її орієнтація на зразки належного, вищі цінності, на основі яких відбувається постійний «вихід» людини за власні межі, здійснюється процес удосконалення.

Орієнтуюча роль суспільного ідеалу в умовах демократичних перетворень виявляється в тому, що невизначеність суспільного ідеалу, включаючи недостатньо чіткі уявлення про роль права в удосконаленні сучасного українського та інших посттоталітарних суспільств, є стримуючим чинником в їх трансформації. При цьому уявлення про нього мають бути поставлені на ґрунт критичності і реалізму, не стільки спрямовуватися «в аксіологічну віддаленість загальнолюдських надзавдань, де справедливість зіллється воедино з істиною і красою»², скільки орієнтуватися на створення умов для принципового цивілізованого розв'язання соціальних суперечностей. Основною темою вчення про політико-правовий ідеал мусить бути не відшукання кінцевої формули суспільної досконалості (типу «царство осіб як цілей», або «принцип вільного універсалізму»), але вказівка тих дійсних шляхів і засобів, за допомогою яких може бути поліпшений усякий можливий громадсько-політичний і правовий порядок.

---

¹ Див.: *Воронов І.* Демократично-національні цінності як важливий елемент змісту політичної культури // Збірник наукових праць НАДУ при Президентіві України. – 2004. – № 1. – С. 471–478; *Козаков В.* Особливості утилітарного підходу до визначення ціннісних засад політики державного управління // Вісник Академії державного управління. – 2000. – № 4. – С. 296–304; *Лясота Л. І.* Теоретичні основи вивчення і соціальні механізми формування системи політичних цінностей // *Правова держава.* – 2001. – № 3. – С. 188–192.

² *Бачинин В. А., Сальников В. П.* Філософія права: Краткий словарь. – С.Пб., 2000. – С. 117.

Відомий російський філософ права початку ХХ ст. М. М. Алексєєв прагнув розрізнити поняття «суспільний ідеал», «політичний ідеал» та «правовий ідеал». Розуміючи під суспільним ідеалом досконалий суспільний лад, під правовим ідеалом — досконалий правовий порядок, політичний ідеал він визнавав як модель досконалої політичної системи. Політичні і правові відносини тісно взаємопов'язані, але вони мають різний характер. Те, що з'єднує їх, — це влада, але політичне владарювання відрізняється від неполітичного, чи приватного владарювання. По-перше, влада має верховний, чи державний характер, що визначається відомим поняттям суверенітету. Це суворо ієрархізована система, система верховенства влади. По-друге, вона має публічний характер, тобто стосується інтересів інших людей, є загальною справою, яка здійснюється відкрито. Саме елемент публічності означає, що в політичних відносинах присутній елемент «жертвенності», служіння людям, суспільству в цілому. Публічні відносини М. М. Алексєєв називає відносинами, побудованими на «соціальному служінні»¹. Тому він вважає, що влада крім правових основ має також основи моральні. «В істинно досконалій державі повинні крім правових панувати також і моральні сили — сили любові, дружби, солідарності, жертвенності, служіння і подвигу»². Політичний ідеал є не тільки правовим, а й моральним. Отже, він поєднує два начала: правове — верховенство права і моральне — «верховенство служіння».

У попередніх дослідженнях ми запропонували концепцію правового суспільства як суспільного ідеалу в умовах демократичних трансформацій³.

Під правовим суспільством розуміється саморегульоване суспільство, в якому обмеженням свободи одного суб'єкта є лише така ж сама свобода іншого суб'єкта, або суспільство, в якому утверджено принцип панування права. Панування права припускає такий механізм регулювання, при якому позитивна соціальна активність регламентується переважно договором, сторони котрого самостійно визначають його зміст у рамках свободи вибору, що випливає із закону. Основними принципами взаємовідносин суб'єктів у правовому суспільстві є: для фізичних і юридичних осіб у відносинах соціального обміну — «дозволено робити все, що не заборонено правом»; для володарюючих суб'єктів — «заборонено втру-

¹ Алексєєв М. М. Вказ. праця. — С. 217.

² Там само. — С. 219.

³ Див.: Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Х., 2002. — С. 304–319; його ж. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / За заг. ред. М. І. Панова і О. Г. Данильяна. — Х., 2004. — С. 132–147 та ін.

чатися в діяльність підпорядкованих суб'єктів за межами дозволеного правом». Панування права (або «правління» чи «верховенство права») є перекладом англійського поняття «rule of law». Як принцип конституційного ладу воно означає пріоритет права над політичною владою, рівність усіх (у тому числі владоможців) перед законом і судом, а також додержання фундаментальних (або природних) прав людини. Отже, *правовим* слід вважати таке суспільство, в якому всі підкоряються праву, але не заради самого підкорення, а заради можливості висловлювати свою думку, ухвалювати власні рішення, відчувати себе самостійним і незалежним від волі тих, хто має владу. Це суспільство, в якому право проникає у всі його пори (економіку, культуру, інститути держави тощо) і є вирішальним принципом людської взаємодії. Правове суспільство виступає як такий гіпотетико-ідеальний стан, що є альтернативним як стану жорсткої впорядкованості і домінування політичного панування (при реальній відсутності порядку), так і стану аномії, тобто дезорганізації, розпаду та вседозволеності.

Концепція правового суспільства не є запереченням ідеалу правової держави, який зазвичай визнається ідеалом в умовах демократичних трансформацій¹. Ці концепти співвідносяться як загальне й особливе, тобто виражають відповідно сутність суспільного і політичного ідеалів. Ідея правової держави є ідея обмеження державної влади людською особистістю, її невід'ємними правами і нормативно-інституційного гарантування цих прав. Проте для того, аби щось гарантувати, воно повинне вже бути як деяка реальність (хай і суб'єктивно-вольова). Це означає, що право як форма відносин між людьми має знайти своє здійснення за межами держави, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як цінність якщо не всіма і кожним, то принаймні більшістю.

Ідея правової держави, таким чином, концентрується лише на інституційному аспекті проблеми, залишаючи поза належною увагою аспект особистий, суб'єктивний. Адже в рішенні дилеми класичної філософії права: з чого слід починати вдосконалення суспільства — з людей або установ, акцент мусить робитися на їх взаємодоповненні при певному пріоритеті ціннісно-особистого начала. Оскільки предметом нашого дослідження є саме ідеал політичний, то акцент робитиметься на концепті правової держави, але останній розглядатиметься як складова більш широкого концепту — правового суспільства.

---

¹ Саме в аспекті визначення політико-правового ідеалу слід, на нашу думку, інтерпретувати ст. 1 Конституції України: «Україна... є демократичною, соціальною, правовою державою».

У межах концепції правового суспільства правова держава виконує роль інституційних чинників його формування. Проте до цих чинників правова держава ставиться у єдності з громадянським суспільством. Хоча право як соціальний регулятор виникло давно, але служити особі, її самореалізації воно починає лише в умовах громадянського суспільства, що формується. Тому правове суспільство може бути представлено як ідеальний тип, що розкриває певний аспект громадянського суспільства, спосіб його буття, або, кажучи словами Канта, «громадський стан, що розглядається тільки як стан правовий»¹. Громадянське суспільство являє собою сферу вільної, автономної активності громадян і створених ними організацій, котрі в цій сфері виступають як самостійні і незалежні суб'єкти, переслідуючи свої приватні цілі та інтереси. Це саморегульована сфера спонтанності і творчого хаосу, що слугує опорою свободи.

Можливий руйнівний потенціал боротьби різних сил громадянського суспільства блокується і прямує в творче русло завдяки презумпції «суспільного договору», котра виражає значення правових відносин як відносин формальної рівності, що стають формою свободи всіх членів суспільства. Саморегулювання і панування права є відповідно характеризуючими принципами громадянського і правового суспільства, а точніше, двох сторін цивілізованого, єдиного правового громадянського суспільства.

Сама наявність громадянського суспільства обмежує державну владу. Проте безпосередньо таке обмеження здійснюється правовими інститутами громадянського суспільства:

1) приватним (цивільним) правом, що регулює відносини між формально рівними суб'єктами, де позитивна соціальна активність регламентується переважно договором;

2) фундаментальними невід'ємними правами людини, що безпосередньо діють у суспільстві і є обов'язковими для всіх суб'єктів не тільки юридично, а й етично;

3) незалежним і сильним правосуддям, здатним протистояти законодавчій і виконавчій владі.

Розвиток і зміцнення цих інститутів слугують індикатором становлення правового суспільства.

Очевидно, що без лімітованої примушуючої сили держави правові відносини громадянського суспільства залежали б лише від доброї волі сторін, що вступають у них, і були б негарантовані, а відтак, не були б підкріплені довірою, були би нелегітимними, як і при нелімітованій примушуючій силі держави, яка заперечує довіру. Тому правова держава як

---

¹ *Кант И.* Собр. соч.: В 6 т. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 79.

обмежене справедливе панування не є самоціллю. Вона є лише механізмом, що обслуговує потреби правового саморегульованого суспільства, системою формально-юридичних та інституційних гарантій, які забезпечують умови його можливості.

Правовий характер суспільства виключає домінування громадянського суспільства над державою, як і держави над суспільством, а припускає їх «рівновагу» через розмежування їх функціональних сфер. Громадянське суспільство і правова держава — взаємопередбачаючі та взаємодоповнюючі сторони (динамічна і статична) цивілізованого, або правового, суспільства, де спонтанне і раціональне начала, свобода і порядок урівноважені і підпорядкування універсальним нормам організовані таким чином, що це не тільки не пригнічує, а навпаки, сприяє прояву самостійності і незалежності людини, розвитку її індивідуальності.

Класичним розробленням проблеми правової держави як певного політичного ідеалу будь-якого модерного суспільства є концепція професора П. Новгородцева. У своїй найвідомішій праці «Об общественном идеале» він з позицій ідеї правової держави та її основи — природного права довів неспроможність найбільш популярних та впливових державно-правових утопій (марксизму та анархізму) розв'язати проблеми справедливої організації суспільного життя, і на тлі цих досить небезпечних поглядів (що і показала подальша історія) довів необхідність торувати шляхом, визначеним класичною філософсько-правовою думкою в напрямку розбудови такого суспільного ладу, який і одержав назву «правова держава».

Один із основних уроків П. Новгородцева такий: характеристики та принципи правової держави постійно розвивалися, звідси й її поняття як ідеал постійно еволюціонує в бік усе більшої складності, що відбиває процес наповнення його змісту здобутками досягнень людської думки, насамперед щодо інститутів демократії та свободи особистості, функціонування яких має підкорити розрізнені стихії суспільного життя загальному правовому порядку. Незмінними залишаються такі вимоги до правової держави як ідеалу: 1) держава повинна бути світською; 2) в ній має бути надана максимально можлива юридична основа соціальних відносин усіх суб'єктів права, що сприяє об'єднанню населення в одне громадянське суспільство; 3) правова держава постійно збільшує вагу соціальних питань у своїй діяльності. Вчений довів, що це відбиває три етапи розвитку ідеї правової держави: перший — виникнення та обґрунтування релігійної позиції віротерпимості; другий — теоретичне розроблення політичної доктрини французької революції, яка спиралася на поняття свободи, рівності та народного суверенітету; третій — покладання на державу певних соціальних зобов'язань.

В основі ідеалу правової держави лежить природно-правова теорія, яка ґрунтується на ідеях народного суверенітету та невідчужуваних прав людини, а позитивне право не може бути основою правової держави, оскільки конкретне й кінцеве не можуть бути абсолютно досконалими, а наполягання на цьому є неконструктивною утопією та основою «легального деспотизму». І взагалі така точка зору не може вважатися науковою, оскільки вона повністю залежить від влади, побудованої виключно (чи переважно) на силі. Російський філософ права показав, що оскільки орієнтація на ідеал є природною властивістю людської свідомості, то звідси впливає потужний конструктивний потенціал ідеалу правової держави, бо він виступає і як моральний зразок для самовдосконалення громадян, однак орієнтація на зазначену властивість свідомості вимагає й обов'язкового врахування і раціональної норми, і ірраціональної стихії в розбудові правової держави, при цьому треба виключити перебільшення будь-якої з цих сторін.

І в часи П. Новгородцева, і в наш час поняття ідеалу є найважливішою конструктивною думкою і вітчизняних, і зарубіжних учених у розробленні положень, на яких ґрунтуються і теоретичні концепції (тобто переважно раціональне), і буденні уявлення (тобто переважно ірраціональне) про ту форму організації суспільного життя, яка одержала назву «правова держава». Видається достовірною теза П. Новгородцева, розвинута і підтримана протягом майже століття, про універсальність ідеалу правової держави, оскільки він спирається на фундаментальні підвалини людської свідомості про абсолютну цінність особистості. Сам же ідеал слід розуміти як прагнення, постійну напружену роботу щодо вдосконалення себе й життя, маючи за зразок недосяжний за визначенням Абсолют. З цього погляду і відповідні положення Конституції України треба інтерпретувати як не просто декларування чи гасло, а як прогностичний, програмний, сконструйований на основі найвищих світових досягнень теорії природного права, тобто філософії права, ідеал правової держави.

Положення концепції правової держави П. Новгородцева мають значення для осмислення і втілення політичного ідеалу в сучасне життя України. Наявність об'єктивної суперечності між особистістю та суспільством, за його поглядами, підвищує значення держави щодо надання необхідної єдності соціуму, а вирішити це завдання може лише держава правова і соціальна, що слід враховувати в процесах державотворення в Україні. Полікультурність, полірелігійність, а також надзвичайна різноманітність та різновекторність політичного життя в Україні є ще одним із найважливіших аргументів на користь нагальної необхідності конструювання соціуму як правової держави з використанням консолідуючого потенціалу права. Необхідність звернення

до абсолютного морального авторитету в державно-правовому житті, як це доводив П. Новгородцев, а також інші основоположні принципи природно-правової теорії втілені в Конституції України, де це відбито як апеляція до Бога, обов'язковість додержання принципів демократії, прав людини тощо. Сучасні українські правознавча, державознавча, а також політологічна думки, розвиваючи світові та вітчизняні традиції, підтримують положення П. Новгородцева про юридичний статус гарантій соціальних прав особистості з боку держави, що також відбито в чинній Конституції України. Досліджена вченим фундаментальна роль особистості як головна якість суспільного ідеалу, що було доведено також соціальною думкою взагалі і філософсько-правовою зокрема, лежить в основі загальнолюдських цінностей. Зафіксовані в Конституції України характеристики держави спершу як «соціальна», а потім «правова», відбивають не світовий науково-теоретичний досвід і фактичний процес розвитку правової держави, а специфіку історичного розвитку України. Втілення принципів правової та соціальної держави (верховенства права, прав людини та ін.) в Україні залишається проблемою перш за все відповідності поточного законодавства вимогам Конституції. Сучасний напрям розвитку українського суспільства і держави, і сучасна правознавча думка, і сучасні проблеми, які стоять перед країною, доводять правоту П. І. Новгородцева щодо тлумачення ним суспільного ідеалу як зразка нескінченного вдосконалення особистості на шляху до морального імперативу та необхідності орієнтації в правотворчих і державотворчих процесах на нього як на обов'язкове належне.

Крім інституційних, до конструкції правового суспільства належать також неінституційні умови його формування, які можуть бути поділені на антропологічні, ціннісні та комунікативні. У контексті дослідження політичного ідеалу зосередимо увагу перш за все на ціннісному аспекті правового суспільства.

Цінності як те, що має особливе значення для людини, виражають головний зміст політичного ідеалу. Водночас кожна з них може виступати як певний ідеал. Серед цінностей слід виділяти базисні цінності, які є концептуальною основою системи цінностей, необхідною умовою її формування і функціонування. Базисні цінності породжені свідомістю, виникають у спілкуванні між людьми і в процесі життєдіяльності.

Серед політичних базисних цінностей можна виділити політичні цінності у широкому сенсі (соціально-політичні та громадянські цінності), такі як свобода, рівність, права людини та ін., і політичні цінності у вузькому сенсі, такі як здатність управляти, вирішувати, виконувати, домовлятися тощо. У контексті проблеми політичного ідеалу ми зосередимося на політичних цінностях у широкому сенсі.

Базисні цінності утворюють центр ціннісної системи. По-перше, вони орієнтовані на безпосереднє функціонування у соціальному житті і тому об'єктивуються у певних предметах і діях, диференціюючись на конкретні форми: свобода як цінність функціонує як структура цінностей свободи — волітвних (свобода волі), моральних (емоцій і почуттів, поведінки), політичних (слова, друку, зборів), громадянських (совісті, переконань) та ін. Право виявляється як сукупність прав (прав людини). По-друге, базисні цінності орієнтовані на трансцендування, виходження від первинних, фундаментальних цінностей до вторинних, похідних, але й комплексних цінностей більш високого порядку, таких як справедливість, обов'язок, милосердя. Похідні цінності, на відміну від первинних, не субстанційні, не мають власних визначень. Вони ко-субстанційні первинним цінностям і визначаються через них. Справедливість набуває змісту як реалізація свободи, рівності, права, честі, совісті, згоди і визначається через первинні цінності та їх конкретні форми. Тоді вторинні цінності також диференціюються: справедливість соціальна, політична, обов'язок моральний, громадянський, синовій і под. Тому цінності цього класу і визначаються як їх відповідність первинним цінностям і оцінюють ці останні з погляду більш високих категорій: свобода + право + рівність = справедливість.

Таким чином, справедливість, по-перше, виникає з низки первинних цінностей як похідна перемінна форма, що протиставляється негативній формі (несправедливості, також похідної) і, по-друге, нової якості, що виникає з базисних ціннісних форм¹. Саме ці цінності: рівність, свобода, право (права людини) як первинні цінності і справедливість як похідна, але й комплексна, інтегральна цінність, і становлять ціннісний зміст ідеалів правового суспільства і правової держави.

Вихідною базовою політичною цінністю є свобода. Вона не означає можливість робити все, що заманеться, і вимогу, щоб ніхто не заважав це робити. У своєму справжньому сенсі свобода диференціюється на зовнішню свободу і внутрішню свободу. Зовнішня свобода — це свобода від зовнішнього втручання в справи особистості, це свобода від примусу, грубої сили, насильства. Вона існує заради забезпечення свободи внутрішньої — свободи самозвільнення, самореалізації, духовної творчості. Поряд з поділом на зовнішню свободу і внутрішню свободу існує поділ на свободи формальну і реальну, «свободу від» і «свободу для». Це різні, але й дуже тісно пов'язані між собою конотації поняття «свобода»².

---

¹ Див.: *Кравченко І. І.* Политические и другие социальные ценности // *Вопр. философии.* – 2005. – № 2. – С. 5–8.

² Докладніше про це див.: *Філософія права: Навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. О. Г. Данільяна.* – К., 2002. – С. 214–217.

У сучасному світі свобода є засадою існування як світу політичного, так і світу права, яке існує перш за все як система певних правил. Глибиною антропологічною підставою користування людьми певними правилами слугує відкритість людини світу, тобто її універсальна здатність до вільної дії. Відкритість світу є зворотним боком такої особливості біологічної конституції людини як недостатність спеціалізації її здібностей, що виражається поняттям «недостатня істота». Вона виявляється у таких позитивних якостях, як здатність до динамічного саморозвитку, практична пристосовуваність до обставин, обдарованість різнорідними задатками та здатностями. Заснована на таких якостях свобода дій виявляється у тому, що людина здатна рефлексивно, тобто свідомо, ставитися до умов свого життя, певним чином їх позначаючи й осмислюючи. Вона здатна оцінювати ці умови і на основі оцінок намагатися освоїти їх, тобто пристосувати їх до своїх потреб або перетворити їх.

Рефлексивне ставлення людини до себе самої і своїх дій має два моменти: людина здатна на свідомі вчинки і вона може вибирати серед безлічі різних можливостей одну чи декілька. Це й означає, що людина здатна на вільні вчинки. У той же час свободу дій слід тлумачити не як абсолютне, а як порівняльне поняття. Платою за відкритість структури спонукальних мотивів і реакцій людини є насильство і погроза вбивством. Небезпека насильницької смерті від рук собі подібних має ту саму антропологічну основу, що й свобода дій. Однак те, як розвиватимуться ці регуляторні здібності, залежить від того, як складаються стосунки конкретної людини з іншими людьми, у тому числі від такого інституту, як право.

Отже, свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння сутності правил, здатності до судження), і необхідним (необхідне обмеження свободи). Право обґрунтовується тим, що воно, з одного боку, є інститутом, який робить свободу можливою, а з другого — тим, що захищаючи її від небезпеки, заважає трансформації свободи у свавілля. Відповідно між правом і людиною можна зафіксувати таку залежність: право є системою правил, які роблять життя людини можливим, у той час коли основні факти людської природи роблять такі правила необхідними.

Якщо свобода як цінність протилежна таким феноменам, як примус і свавілля, то змістовно вона корелюється з такою цінністю, як рівність. Свобода і рівність не заперечують, а взаємодоповнюють одна одну.

Можна сказати, що рівність — це соціальний ідеал, який виявляється протягом всієї історії людства і по-різному осмислюється в історичних епохах, що змінюються; принцип, відповідно до якого людям забезпечуються соціальні умови і можливості додержання їх прав і свобод; ключова цінність

демократичного суспільства, одна з вищих політичних цінностей. У доісторичну епоху принцип рівності визначався недостатністю природних ресурсів і вироблених продуктів, що призводило до жорсткої специфікації в племінних і родових об'єднаннях, «вибраковування» слабих. У рабовласницькому суспільстві його дія поширювалася лише на вільних громадян. Християнство проголосило рівність усіх людей перед Богом, але церква при цьому санкціонувала станові і класові перегородки та привілеї.

Ідея рівності всіх людей перед законом виникла з розвитком товарного виробництва. Новий імпульс до розроблення ідеалу рівності – розроблення принципу свободи, рівності і братства в період буржуазних революцій. Перше положення Декларації прав людини і громадянина (1789) – ключового документа цього періоду – свідчить: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах»; в п. 6 йдеться про рівність усіх перед законом (пор. із ст. 1 Загальної декларації прав людини: «Всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах. Вони наділяють розумом і совістю і повинні поступати у відношенні один до одного у дусі братства» і ст. 7: «Всі люди рівні перед законом і мають право, без жодної відмінності, на рівний захист закону»). Принцип рівності втілювався надалі в ідеї правової держави, цінностях демократизму. В ХІХ ст. соціальна рівність тлумачилась як відсутність (мінімізація) соціально-класових відмінностей (утопічний соціалізм, марксизм). У ХХ ст. розробляється концепція рівності можливостей. Її наслідками було забезпечення політики соціальної рівності «стартових» умов в освіті і «передфінішних» – в плані соціальної захищеності; стимуляція залучення до бізнесу, забезпечення справжньої рівноправності расовим і етнічним меншинам, жінкам.

У політико-психологічному плані рівність – спонукання та ідеал, вища загальногуманістична цінність і система конкретних гарантій правового, політичного і соціального порядку. Це ключове поняття для оцінки відповідності ідеалу і реальності, гасел та їх здійснення, бо нерівність в майновому стані, наявності і обсязі прав і гарантій, контролі над ресурсами (у відносинах між державами і регіонами) – факт, що з'ясовується швидко і оцінюється однозначно¹.

За ідеалом рівності в історії людства, як тінь, слідує ідея неусувності і виправданості нерівності людей. Тут і погляд на раба як на «говоряче знаряддя», і уподібнення суспільства людському організму з керівною головою і виконуючими руками та ногами, і освячення станових перегородок і аристократизму, і апології закріплення майнової нерівності, і тлумачення свободи як права на нерівність. Так, відомий неоліберал Ф. Хайєк

---

¹ Див.: Кравченко І. І. Вказ. праця. – С. 9.

стверджував, що формальна рівність перед законом несумісна з будь-якими діями уряду, націленими на забезпечення матеріальної рівності різних людей, і всякий політичний курс, заснований на ідеї справедливо-го розподілу, однозначно веде до руйнування правозаконності¹. Та все ж таки в усіх цивілізованих суспільствах здійснюється рух у бік соціальних програм, який обґрунтовується теоретичними розробками про здійснення «більшої» рівності людей.

Рівність як первинна, базисна цінність має конкретний характер. Неможливо серйозно говорити про рівність людей взагалі. Про рівність можна судити лише щодо певного поняття або ситуації: рівність можливостей, рівність досягнень, реалізації можливостей та ін. За ставленням людини до природи люди, з одного боку, є рівними (рівність біологічної конституції), а з другого — вони народжуються нерівними за здібностями, красою, станом здоров'я. Це невиправна нерівність. Виникають також культурний, економічний, соціальний, політичний та інші види нерівності. Такі види нерівності є частково виправними. Вони можуть бути зведені до нерівності можливостей і нерівності результатів.

Певною формою розв'язання суперечності між рівністю і нерівністю у концептуально-ціннісній системі політико-правового ідеалу є концепт формальної рівності. Одним із необхідних компонентів принципу формальної рівності як однієї з істотних властивостей права є загальна рівна міра. Рівна міра, за В. Нерсесянцем, — це рівна міра свободи і справедливості. «Правова рівність є рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою, рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Там, де люди поділяються на вільних і невільних, останні належать не до суб'єктів, а до об'єктів права і на них принцип правової рівності не поширюється»².

Важливим імпульсом до розроблення проблеми свободи і рівності виявилася теорія прав людини, як вона втілилася в Загальній декларації прав людини, прийнятої ООН 10 грудня 1948 р. У контексті концепції базових цінностей вони визначаються в «Британській енциклопедії» як «права, що належать індивіду внаслідок того, що він є людиною... Вони співвідносяться з широким континуумом цінностей, які універсальні за своїм характером і в деяких значеннях рівно потрібні всім людським

---

¹ Див.: Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: В 3-х т. Т. 2: Міраж соціальної справедливості: Пер. з англ. — К., 1999. — С. 122–126.

² Нерсесянц В. С. Філософія права: Учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2006. — С. 30.

істотам»¹. Відповідно до формули «свобода», «рівність», «братство» права людини можна поділити на три категорії: громадянські і політичні, що співвідносяться з «свободою» (права першого покоління); економічні, соціальні і культурні («рівність», права другого покоління); солідарні («братство», права третього покоління). Проте в сучасному світі всі три категорії прав взаємно підтримують одна одну, утворюючи певну цілісну сукупність, де рівність посідає центральне, ключове місце.

Права людини як такі суб'єктивні права, на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин, перебувають у центрі політичного проекту сучасності, сутність якого виражається в первісному і виключному зв'язку влади і справедливості, тобто в такій організації публічної влади, щоб підпорядкованість її принципам справедливості не залишалася на розсуд наділених владою².

Право – це прагнення раціоналізувати дійсність ірраціональними засобами, тобто засобами в перетворених формах, яким додається вигляд раціональності і об'єктивності (формою такої «ірраціональної раціональності» є «закон»). У чому ж полягає цінність права і закону? В ранній період Нового часу оформилося особливе уявлення про природне право, котре мислилося як створене природою і тому об'єктивне та раціональне. Передбачалося, що силами природи ця об'єктивна раціональність перейде у свідомість людини, мислення якої – теж творіння природи. Тим самим закон і право перестануть бути раціонально побудованим ірраціональним свавіллям.

Таким чином, у сучасному цивілізованому суспільстві право є не тільки інструментальною цінністю, тобто цінністю «інструмента» і «засобу» розв'язання суперечностей у різних сферах суспільства, а й феноменом, який звільняє, розвиває людину і тим самим виступає як певний ідеал, цінність. У загальних рисах власну цінність права можна визначити як вираження соціально організованої форми, дія якої забезпечує відтворення правових станів правовими засобами, внаслідок чого народжуються нові можливості і велика свобода для саморозвитку людини і розвитку суспільства. У цій якості право може надавати людям, різним суб'єктам права у вигляді суб'єктивних прав новий простір і людські можливості розвитку. При цьому мета права як соціально організованої форми — не допускати підстав для гноблення та нещастя інших людей і протистояти цьому, погоджуючи поведінку з мораллю і справедливістю. Критерієм цінності стає особистість, що саморозвивається. Інакше кажу-

---

¹ The New Encyclopedia Britannica. – 15 th Ed. – Chicago, 1993. – Vol. 6. – P. 137.

² Див.: Хейфе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – М., 1994. – С. 289.

чи, право має цінність тоді, якщо воно сприяє самоздійсненню і самотворенню людини в історії, якщо насправді сприяє народженню нових можливостей для розвитку людини і суспільства.

Інтегральною політичною і правовою цінністю є справедливість. Питання про справедливість — центральна тема «Держави» Платона. За Кантом, справедливий державний устрій характеризується як «державний устрій, заснований на найбільшій людській свободі згідно із законами, завдяки яким свобода кожного поєднана зі свободою всіх інших»¹. За всі часи і в усіх народів вважалося, що право має бути справедливим. При цьому або воно розглядалося як втілення справедливості, або висувалася мета привести його відповідно до справедливості. З цього випливає, що справедливість є не просто однією з цінностей права, а основною правовою цінністю. Всі інші цінностей вимірюються щодо неї і є дійсними лише за умови, що вони не суперечать справедливості. Г. Радбрух писав: «Ідея права не може бути нічим іншим, як справедливістю»².

Тісний зв'язок права із справедливістю як категорією моралі не заперечується ніким із сучасних філософів права, включаючи правових позитивістів. У той же час якщо теорії природного права тлумачать цей зв'язок вельми широко, то правовий позитивізм визнає цей зв'язок лише в мінімальних розмірах, як факти, котрі не можна не визнати. У зв'язку з цим позитивізм може бути названий «мінімальною теорією права», а теорія природного права — «максимальною теорією». Таким же «мінімальним» характером відрізняється і позитивістська концепція справедливості Г. Харта, яка на відміну від концепції «справедливості як чесності» Дж. Роулза може бути названа концепцією «справедливості як визначеності».

Г. Харт визнає справедливість моральною категорією і цінністю, яка посідає пріоритетне місце в критиці правових засобів. Так, він стверджує, що закон є хорошим тому, що є справедливим, а не він справедливий тому, що хороший. Тісний зв'язок справедливості з правом виявляється в тому, що вона стосується не індивідуальної поведінки, а поведінки деяких класів індивідів і застосовується до питань розподілу благ або тягарів, а також до питань компенсації за завдану шкоду. Справедливої поведінки ми не просто просимо або чекаємо від інших, а вимагаємо один від одного. Через це Г. Харт визнає справедливість найбільш суспільною і найбільш правовою із всіх чеснот.

Справедливість застосовується до питань розподілу благ або тягарів (розподільча справедливість), а так само до питань компенсації в процесі

---

¹ Кант И. Соч.: В 6 т. — М., 1964. — Т. 3. — С. 351.

² Радбрух Г. Философия права. — М., 2004. — С. 42.

обміну, включаючи компенсацію за завдану шкоду (зрівнююча справедливність). Принципом першої є положення «кожному — належне, кожному — своє», принципом другої — «кожному — рівну частину», тобто жодна сторона не повинна мати втрат або переваг.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає в тому, що відносно один одного люди мають право на певний відносний стан рівності або нерівності, відповідно до якої розподіляються блага і тягари. Призначенням справедливості традиційно вважається підтримка і відтворення рівноваги або рівної міри. Вона застосовується як для критичної оцінки поведінки людини з позицій певних правил, так і для критики самих цих правил та їх застосування.

Ключовим в концепції Г. Харта є вирішення в структурі ідеї справедливості двох частин: 1) постійної (безперечної) частини, або формальної справедливості, і 2) змінної (дискусійної) частини, або змістовної справедливості. Принцип формальної справедливості — «тлумачити однакові випадки однаково, а різні — по-різному» вимагає судити про кожну справу з огляду на один і той самий критерій. Друга частина продиктована різними концепціями справедливості, які по-різному пояснюють, які випадки вважати однаковими, а які — ні. Так, залежно від змістовної (субстантивної) концепції справедливості (критерію схожості або несхожості), що приймається, ми можемо здійснювати розподіл за потребами, працею або заслугами і при цьому погоджуватися з принципом формальної справедливості (тобто послідовно здійснювати один і той самий критерій).

Два аспекти справедливості (змістовний і формальний) відображають дві сторони проблеми справедливості в праві, що стосуються критерію оцінки справедливості або несправедливості закону, з одного боку, і його застосування в конкретних справах — з другого. Так, егалітарист може не схвалювати закони, що базуються на лібертаристській теорії справедливості Нозіка, яка, у свою чергу, не схвалила б закон співтовариства, організованого на принципах теорії справедливості Роулза. Але незалежно від того, схвалюємо ми чи ні змістовну концепцію справедливості, на якій базується закон, ми можемо і повинні розглядати правову систему з погляду формальної справедливості. Сутність останньої полягає в послідовному (тобто неупередженому, об'єктивному) застосуванні правил, саме на ній як безумовних мінімальних вимогах моралі відносно права акцентує правовий позитивізм.

Проте формальна справедливість вимагає певного критерію «подібності» або «неподібності» випадків. А тут, як було показано, істотні відмінності в моральних і політичних поглядах можуть привести до роз-

біжності стосовно того, які властивості слід вважати релевантними для критики закону як несправедливого. У той же час загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є презюмування однакового поводження з людьми і відмова в релевантній основі привілеїв та імунітету, наданих за національними і релігійними ознаками, тобто ідея прав людини.

Серед сучасних теорій справедливості можна вирізнити змістовні, формальні та процедурні теорії. Змістовні теорії справедливості належать до типу договірних теорій і спираються на погляди Канта. Серед сучасних договірних теорій найбільш значущими є теорії Дж. Роулза, Р. Нозіка і О. Гьофе. Ці теорії в основному акцентують на питанні «що», тобто що таке справедливість і який її критерій. Формальні (аналітичні) теорії задаються питанням «як», досліджуючи логічні структури і мовні форми, що слугують виразу справедливості (Г. Харт). Процедурні теорії прагнуть виразити «що» через «як». Найзначнішими тут є концепції Ю. Хабермаса і А. Кауфмана.

У змістовних теоріях справедливості йдеться звичайно не про персональну, а про політичну справедливість, тобто про моральний критерій, застосований до держави як способу панування. У межах проблеми справедливості тут йдеться про умови і принципи легітимації держави. Оскільки договір є зразком добровільного обов'язку, то відповідні теорії легітимації мають характер договірних теорій. При цьому йдеться не про історичний договір, а про метафору «суспільного договору».

Найвпливовішою є теорія справедливості Дж. Роулза, в якій наведено роздуми про кращі моральні підстави демократичного суспільства. Роулз припускає гіпотетичну базову структуру суспільства, в рамках якої вільні і раціональні особи (суб'єкти справедливості) спільно обирають систему основних принципів, які регулюють розподіл прибутку і втрат суспільства. Принцип «завіси незнання» створює умови для того, щоб ніхто через природну або соціальну випадковість не мав тих чи інших переваг або був обділений тими чи іншими благами. Оскільки принципи справедливості приймаються в чесній ситуації, Роулз говорить про «справедливість як чесність». Формулюючи принципи справедливого співіснування громадян, він запропонував інтерсуб'єктивне тлумачення кантівського поняття автономії: ми діємо автономно, якщо підкоряємося саме тим законам, які могли б бути застосовані всіма учасниками ситуації на основі публічного застосування їх розуму.

Відповідно до першого принципу кожний індивід має володіти рівним правом стосовно самої загальної системи рівних основних свобод, сумісної

з подібними системами свобод для решти людей. Згідно з другим принципом соціальні й економічні нерівності повинні бути організовані таким чином, щоб вони одночасно (а) вели до найбільшої вигоди тих, хто якнайменше досяг успіху, відповідно до принципу справедливих заощаджень, і (б) робили б відкритими для всіх посади і положення в умовах чесної рівності можливостей¹. Обидва принципи одночасно виправдовують ліберальну і соціальну правову державу з демократичною політичною й економічною системами. Будучи деонтологічною, теорія Роулза протистоїть телеологічним теоріям, які утверджують примат блага над справедливістю.

Уявлення про природу людини і основну політичну мету суспільства багато в чому визначає вибір концепції справедливості. Якщо будь-яка концепція справедливості на інституційному рівні виражає міру співвідношення свободи і рівності, то смисловою підставою такого рішення виступає «образ людини» в її найбільш фундаментальних якостях. Акт визнання як самий фундаментальний правовий сенс має підстави в «образі людини» як істоті, одночасно здатної до самовдосконалення, тобто гідної, так й істоті автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Тому найбільш придатними будуть такі принципи справедливості, які забезпечать якнайкращі умови для самореалізації й автономії особистості.

Підсумовуючи наведене, можна сказати, що справедливість є основою правовою і політичною цінністю. Вона може розумітися як прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, віддаючи кожному своє і забезпечуючи умови для реалізації здібностей кожного. Універсальне прагнення до справедливості і готовність багато кого з людей пожертвувати собою заради справедливості свідчать про те, що справедливість має деяке метафізичне вимірювання, що виходить за рамки нашої повсякденності, подібне вимірюванню свободи, в якому справедливість відкривається в своєму абсолютному аспекті. Від здійснення справедливості багато в чому залежить все суспільне життя людства. Перефразування відомого латинського вислову розкриває нам власне правове значення справедливості: «Так здійсниться справедливість, щоб не загинув світ!». Правове суспільство якраз і є здійсненням ідеї справедливості, справедливим суспільством, а правова держава є справедливою державою. Більш докладний аналіз складного і суперечливого процесу становлення правового суспільства і правової держави в Україні є важливим завданням подальших філософсько-правових досліджень.

---

¹ Див.: Роулз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995. – С 267.

1.3. Різноманіття та типології політичних систем світу в аспекті компаративного аналізу

Найбільш відомі та загально визнані теорії і моделі політичних систем з'явилися у політологічному дискурсі як наслідок сутнісного і порівняльного аналізу політичних феноменів і процесів у різних країнах (регіонах) світу. Як помітили французькі компаративісти М. Доган і Д. Пелассі, «встановити загальну матрицю аналізу — це означає визначити способи порівняння, розмістити в межах однієї й тієї ж самої схеми все різноманіття політичних систем. Саме тому всі великі парадигми, якими б вони не були за характером, завжди привертали увагу компаративістів: будь-то діалектичні схеми Гегеля чи К. Маркса, механістична модель Д. Істона, кібернетична парадигма К. Дойча, псевдо-біологічна (Г. Алмонда) або соціо-психологічна (Т. Парсонса) моделі»¹.

Процес формування і функціонування політики знаходиться під впливом значної кількості чинників — історичних традицій, економічного розвитку, культури і релігії, правової системи, геополітичних умов, зрілості громадянського суспільства та ін. З огляду на це у сучасному світі склалося певне різноманіття політичних систем; і безумовно, їх **типології** та аналіз доцільно здійснювати на основі різних критеріїв.

Класифікацію політичних систем раніше традиційно здійснювали на принципах **класового підходу**. Так, марксизм виокремлював політико-економічні системи (формації) відповідно до домінуючого засобу виробництва, що визначав економічно пануючий клас: *рабовласницька, феодална, капіталістична і комуністична* (зокрема, і соціалістична). Первіснообщинний лад, звісно, історично передував цим формаціям, але оскільки він був ще дополітичною системою, отже, й не знав державності.

Коли базовою ознакою типології виступає характер *взаємостосунків* політичної системи *із зовнішнім середовищем*, то зазвичай виокремлюють так звані **автаркії** — «зачинені» політичні системи та **відкриті** системи політики. Автаркії мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, тобто самодостатні, обмежуються здебільшого внутрішніми ресурсами розвитку та не сприймають цінності чужих систем і культур (наприклад, Японія до кінця XIX ст., Албанія, колишній Ірак). Відчинені політичні системи рухливі та сприйнятливі, успішно опановують цінності та політичні досягнення інших систем, активно ведуть обмін ресурсами розвитку із зовнішнім світом. Це практично всі провідні

¹ Доган М., Пелассі Д. Сравнительная политическая социология: Пер. с англ. – М., 1994. – С. 43.

держави сучасного світу та більшість країн, що здійснюють демократичну трансформацію чи модернізацію.

Загальновизнаною в західній політології є проведена Г. Алмондом типологія політичних систем на основі комплексного соціокультурного критерію: тип *політичної культури* та ступінь вирізнення *політичних ролей*. Відповідно до цього він виокремлює такі політичні системи.

1. **Англо-американську політичну систему** з гомогенною і плюралістичною політичними культурами, коли практично все суспільство поділяє принципи політичного устрою, загальноприйняті політичні норми, цінності та цілі. Політкультура заснована на ідеї свободи людини, толерантності, визнанні законності всіх інтересів і позицій, що створює умови для міцного союзу суспільства і еліти та реалістичного політичного курсу. Ця система має розвинуті політичні відносини та політичні інститути з чіткою спеціалізацією функцій і відповідно багатоманітну структуру політичних «ролей», які диференційовані за різними формами політичної участі. Влада і вплив поділені між різними ланками політичної системи (держава, партії, групи інтересів, опозиція, лобі тощо), має місце висока політична стабільність. Партійна система зазвичай є двопартійною, політичні ж партії, «зацікавлені групи» політичних інтересів та засоби масової інформації користуються високою мірою автономності.

2. **Континентально-європейську систему політики** — характеризується фрагментарністю (мозаїчністю) політичної культури, що має між тим загальну основу. Їй притаманні співіснування старих і нових культур, наявність протилежних ідеалів, цінностей та орієнтацій, властивих певним прошаркам, соціальним групам, етносам, і поділ на численні політичні субкультури. Саме тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не у межах суспільства, а всередині класу, еліти, груп інтересів, партій, але їх можливості переводити вимоги народу в політичну альтернативу обмежені. Діє багатопартійна система (обмеженого чи поляризованого плюралізму, або тривалого домінування найвпливовішої партії, блоку). Суспільство і держава відносно стабільні, іноді наявні елементи авторитарності, має місце обмежений етатизм (системи Центральної Європи), але загальною політико-культурною основою лишаються ліберальні чи соціал-демократичні цінності.

3. **Доіндустріальну та частковоіндустріальну політичну систему** — характеризується змішаною політичною культурою (наявні різні види несучасних її зразків: *традиційна, патріархальна, підданська, містечкова, хутірська*), а також включенням політичних субкультур місцевого походження (роду, племені, громади). Політичні ролі диференційовані слабо, має місце співіснування архаїчних норм, цінностей та зо-

внішніх атрибутів західної політичної системи (вибори, парламент, бюрократія). Тому політична координація і комунікація ускладнені, а політична еліта має олігархічний, клановий або аристократичний характер. Відповідно політична система мобілізує суспільство через примус і насильство, що веде до концентрації влади в руках вузької групи осіб (політичного клану чи замкненої еліти). У пошуках порядку і захисту люди апелюють до харизматичного лідера, посилюючи тим самим авторитарні тенденції. Партійна система — гегемоністського типу, або мультипартійна (атомізований плюралізм); політична стабільність слабка, нерідко порушено принцип поділу повноважень між гілками влади.

4. **Тоталітарні політичні системи** — ґрунтуються на тоталітарній свідомості та політичній культурі, що утворює примусовий тип політичної активності. Влада сконцентрована у руках бюрократичного апарату і контролюється, як правило, єдиною монолітною партією, інші громадсько-політичні об'єднання неавтономні. Політичні ролі практично не виокремлені. Однопартійна система зорієнтована на пріоритет класових, національних, расових (іноді релігійних) цінностей, тому її моноідеологією стає комунізм або фашизм; політична стабільність в державі забезпечується тотальним контролем за масовою й індивідуальною свідомістю та поведінкою людей; демократичне громадянське суспільство відсутнє.

Пізніше в межах теорії модернізації Г. Алмонд і Дж. Пауелл дещо переглянули так звані *змінні* в основі класифікації політичних систем, зосередившись на чинниках, які показують динаміку їх розвитку та можливість переходу від одного типу до іншого, а саме: *диференціація політичних ролей, самостійність підсистем і культурна секуляризація*. Відповідно до цих індикаторів вони запропонували нову класифікацію, що дозволила охопити усе багатоманіття політичних режимів, які коли-небудь існували в світі, виділивши: **примітивні системи** (зі слабкою секуляризацією культури і диференціацією ролей); **традиційні** (з розвиненою урядовою структурою і владою, сконцентрованою в монарха); і **сучасні політичні системи** з диференційованими політичними інфраструктурами¹. Ця типологія охоплює й більш простіші, наприклад, поділ політичних систем на *традиційні* та *модернізовані* залежно від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів.

А. Лейпхарт ставить під сумнів типологію політичних систем Г. Алмонда, розраховану на гомогенні в культурному відношенні суспільства, в яких мінімізовано соціальні конфлікти. Він поділив системи представницької західної демократії на *мажоритарні* та *консенсусні* (узгоджувальні).

¹ Див.: Мухаев Р. Т. Теория политики. — М., 2005. — С. 155.

Політичним системам першого типу притаманні **мажоритарна система** виборів до парламенту (частіше однопалатного), двопартійність, сильна виконавча влада, мало обмежена парламентом і конституцією (як у США чи Великій Британії), відсутність конституційного суду (нагляду), унітарний чи централізований державний устрій, більш підходить однорідному соціуму. Головна перевага мажоритарної системи — це забезпечувана нею політична стабільність, оскільки уряд може спокійно проводити намічений курс, незважаючи на думки опозиції, в якій є шанс одержати аналогічний мандат на владу в результаті наступних виборів.

При **консенсусній системі** діє пропорційна система виборів. Для неї характерні багатопартійність, чітка відповідальність уряду перед парламентом, що складається з двох палат, одна з яких представляє регіональні або місцеві інтереси. У країні мають бути деталізована конституція і діяти конституційний суд, жорстко регламентована діяльність усіх інститутів влади, простежуватися риси федералізму та децентралізації (в Європейському Союзі — найбільш схоже на політичну систему ФРН). Найважливіша відмінність і привабливість консенсусної системи полягають в її більшій демократичності завдяки постійному представництву найбільш широкого кола інтересів різних соціальних груп у парламенті, в тому числі опозиційних до виконавчої влади. При цьому процес прийняття політичних рішень завжди спрямований на досягнення компромісу, який би влаштував усе суспільство. Ця система більш притаманна фрагментованим у культурно-політичному сенсі суспільствам.

Досить масштабну типологію політичних систем, що побудована за критерієм наявності *принципу вожедізму* (особистого чи групового), можна представити на основі аналізу праць німецьких політологів Д. Берг-Шлосера, Х. Майєра та Т. Штаменна¹. Вони виокремили такі політичні системи: **традиційну** (складається на ґрунті релігійного культу), **статичну** та **модернізовану олігархії, фашистського** типу, **преторіанську** (низька інституціоналізація, особистий чи груповий інтерес зведено до принципу «загального блага»), **комуністичну** («виховна демократія») з метою залучення мас до участі в політичному житті (етатизм, переплетення харизматичних і раціональних елементів); зрештою, найбільш життєздатну — **парламентсько-демократичну** політичну систему, яка базується на багатопартійності, високому рівні політичної культури та активності, розвинених механізмах контролю за діями державної влади.

Відомий політолог-компаративіст Чарльз Ф. Ендрейн, здійснюючи порівняльний аналіз політичних систем, розглядав їх як засіб вироблення

---

¹ Див.: *Политология: Учебник для вузов* / Под ред. М. А. Василика. – М., 1999. – С. 214–215.

і втілення в життя політичних рішень, що впливають на суспільство в цілому, тобто як спосіб «виробництва політик». Виходячи з цього, він (застосувавши запропоновані Д. Ептером формулювання) виділив чотири базові типи політичних систем: *народну* (племінну), *бюрократичну авторитарну*, *елітиську мобілізаційну* та *погоджувальну*. Ці типи систем розрізняються за культурним, структурним та поведінковим параметрами. Їхній аналіз має, на думку Ч. Ендрейна, включати три аспекти: культурні цінності, що формують політичні завдання; владу, яку мають політичні структури для впливу на процес, у тому числі уряд, партії, громадські об'єднання усередині країни та іноземні інститути; поведінку політиків і рядових членів суспільства, що не задіяні активно у підготовці та ухваленні урядових рішень.

Народні (племінні) політичні системи фактично являють собою бездержавні співтовариства; дистанція між правителями і підлеглими мізерно мала, регулювання спирається на звичай, ритуал, насильство і страх. В **авторитарній бюрократичній системі** держава здійснює суворий контроль над соціальними групами; матеріальні інтереси та моральні (у тому числі політичні) цінності різко відділені один від одного. За **елітисько-мобілізаційної системи** політики керівництво держави не відділяє матеріальні інтереси (індустріалізація, електрифікація, ведення війн тощо) від ідеологічних цінностей, цілком раціональним «мирським» завданням надається характер «священнодіяства». Правляча еліта в мобілізаційних системах керує сильною централізованою державою, зосереджує ресурси влади у своїх руках і чітко спрямовує політичну активність (участь) населення; соціальні групи мають лише формальну волю, а між правителями і керованими — велика політична дистанція.

Погоджувальна політична система реалізує плюралістичну модель політики: держава має обмежені можливості контролю за самодіяльністю автономних соціальних груп; громадяни активно і за власною волею беруть участь у політиці. Лідери держави доступні та опосередковуються соціумом; диференціація матеріальних інтересів і моральних цінностей є реальною і виявляється в повній секуляризації політики та структурному відділенні церкви від держави¹.

Досить поширеною і найбільш відомою є класифікація політичних систем за чинним *політичним режимом*, тобто на основі характеру і засобів взаємодії влади, суспільства та особистості. Ця типологія породже-

---

¹ Докладніше про це див.: *Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем: эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования.* – М., 2000. – С. 19–26.

на сучасними поглядами на політику, тому їй доцільно приділити увагу в контексті аналізу сутності та структури політичного режиму.

У науковій літературі поняттю «режим» надають досить різноманітні тлумачення. Так, німецький юрист К. Левенштейн пов'язував його сутність з кількістю партій в країні; французький політолог К. Бюрдо — з існуванням чи відсутністю урядової опозиції, С. Хамауї (Франція) — з конституційними відносинами органів держави; американський політолог Д. Істон розуміє режим як стиль правління та сукупність процедур політичного регулювання; аргентинський політолог Н. Ботана тлумачить його як функціональний процес концентрації та перерозподілу влади; нарешті, є концепти, що пов'язують режим зі ступенем централізації державного апарату, наявністю політичних свобод, практикою виборів і сукупністю політичних ролей тощо¹.

Отже, **політичний режим** — важливіший елемент політичного поля, що визначає тип системи, характер влади і безпосередньо впливає на форму держави. У контексті наукового тлумачення це *сукупність головних засобів, методів і прийомів здійснення політичної влади*. Як зазначав Д. Істон, «це правила і цілі політичної взаємодії». Цей порядок логічно ґрунтується, по-перше, на цінностях — життєво важливих цілях, ідеалах, подіях; по-друге, на нормах — правилах, традиціях, на основі яких організується життя суспільства і держави; по-третє, на авторитеті — готовності та здатності громадян діяти за усталеними правилами і підкорятися чинній державній владі. Ж.-Л. Кермон, аналізуючи сутність політичних режимів, при їх оцінці удається до таких показників, як принцип легітимності, структура інститутів політики і права, система партій, форма і роль держави. Залежно від змісту та співвідношення цих елементів режиму можна оцінити характер політичної системи, спосіб формування влади, ефективність засобів реалізації владних повноважень. У відповідності з тим, який **тип політичного режиму** буде відтворено (демократичний, тоталітарний, авторитарний; однопартійний, дво- чи багатопартійний; громадянський або військовий; революційно-централістський, анархічний, колективістський, прагматико-плюралістичний, секулярно-ліберальний, меркантилістський; режим президенціалізму чи парламентаризму), здійснюють і типологію політичних систем, виокремлюючи **автократії** (*авторитарні та тоталітарні системи*) і **демократії**.

Проблеми тоталітаризму ХХ ст. розробляли видатні політологи Ф. Хайєк («Шлях до рабства», 1944), Х. Арндт («Джерела тоталітаризму», 1951), К. Фридрих і З. Бжезінський («Тоталітарна диктатура і автократія», 1956) та ін. Саме термін «тоталітарний» ввели в політичний лексикон

---

¹ Див.: Чиркин В. Е. Современное государство. – М., 2001. – С. 185–186.

у 20-х роках Дж. Амєндолаї та П. Табетті для характеристики режиму італійського фашизму, лідер яких Б. Муссоліні закріпив сутність цього політичного ладу в формулі «Все в державі, нічого поза державою, нічого супроти держави».

Тоталітаризм як політична система характеризується *необмеженим контролем держави над усіма галузями суспільного життя, абсолютним підкоренням людини політичній владі та пануючій ідеології*. У кожній із країн, що пережили цей режим, він мав специфічні прояви, але можна виокремити й систему загальних ознак цього політичного ладу¹:

1. Загальна політизація та ідеологізація суспільства, яке фактично відчужено від політичної влади, хоч і не усвідомлює цього, адже в масовій свідомості діє міф про «єдність і злиття» народу та влади.

2. Держава прагне до глобального панування і контролю над усіма сферами соціального життя; законодавча, виконавча і судова системи влади контролюються з єдиного центру — верхівки правлячої партії.

3. Понадконцентрація і централізація державної влади в руках диктатора (вождя, фюрера) та його оточення (партійно-державної верхівки).

4. Економічною основою режиму є велика власність: монополістична, державна чи (формально) народна; повна етатизація економіки.

5. Неправова регламентація суспільних відносин; закони фактично захищають інтереси держави, політичні права і свободи громадян закріплені формально; діє принцип «дозволено лише те, на що прямо вказує закон».

6. Державна влада понадбюрократизована; еліта влади є номенклатурою, закритою, рекрутується за системою «гільдій», оточена «ореолом таємності» та недоторканності. Домінуючий метод управління — примус, насильство і політичний терор.

7. Діє однопартійна система; легальна політична опозиція заборонена, духовна ж опозиція виявляється у формі дисидентства. Громадянське суспільство відсутнє чи подавлене.

8. Дозволено лише офіційну державну ідеологію, яка визначає всі суспільні цінності; інші ідейні течії жорстко переслідуються. Засоби масової інформації, культура, освіта, релігія, приватне життя громадян — під політичною цензурою.

9. Безконтрольність репресивних органів держави: армія, поліція, служби безпеки, крім охорони правопорядку, виконують функції державних каральних органів, діють як інструменти політичних репресій.

10. Права національних меншин формально декларовані, а в дійсності — суттєво обмежені.

---

¹ Докладніше про це див.: Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993; Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.

11. Суспільство живе за подвійною мораллю, керується так званою «тоталітарною свідомістю».

Авторитарна система є державно-політичним устроєм суспільства, за якого встановлюється *режим особистої (групової) влади за мінімальною участю народу*. Авторитаризм домінував як режим влади протягом всієї політичної історії людства; всі стародавні тиранії, східні деспотії, імперії, диктатури були **автократіями**. Кредо середньовічного авторитаризму закріплено в англійській політико-юридичній максимі «Король не може переступити закон, адже закон тотожний його волі». Цілковитим втіленням класичного авторитаризму як стилю влади стала абсолютна монархія (її апологію розкрито в теоріях Н. Макіавеллі та Ж. Бодена).

Сучасна політологія вважає авторитаризм проміжною фазою еволюції політичної системи від тоталітаризму до демократії. Його виникнення пояснюється різким послабленням парламентських та інших демократичних інститутів, втратою їх прерогатив; нестійкістю чинного уряду через неспроможність вести ефективну політику і спробами лавірувати між різними верствами населення заради збереження правлячої еліти. Все це використовується як привід — щоб встановити режим «твердої влади» чи «залізної руки». Нерідко сучасні автократії формувались як реакція еліти-влади на зростання неконтрольованого соціального напруження в суспільстві. Згодом такі режими ставали *авторитарними диктатурами*: військовими, клановими, релігійними.

Всі політичні системи, побудовані на авторитарній моделі влади, можна певною мірою вважати архаїчними, проте вони лишуються політичною реальністю, зберігаючи свої головні риси — надмірну централізацію, сувору ієрархію відносин між суб'єктами влади, пряме спирання на військово-каральний апарат. Крім того, авторитаризм має ще низку таких істотних ознак.

1. Концентрація влади в руках однієї особи (групи) чи державного органу в центрі та провінціях; йде відчуження народу від реальних важелів влади; легітимність лідера ґрунтується на вольових якостях, іноді на харизмі.

2. Принцип поділу гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) фактично ігнорується; представницькі органи держави можуть існувати, але їх роль суттєво обмежено.

3. Роль суду викривлено, поряд з ним діють позасудові органи; виборності державних органів та їх підконтрольності населенню немає; в державі розквітають корупція, кумівство, фаворитизм, родинні клани; все це прикриває фальшива снобістська, консервативна мораль.

4. Держава хоч і припускає існування легальної опозиції, але всемірно намагається звужити можливості її дії. Політичні права і свободи громадян значною мірою обмежено неправим законодавством.

5. У країні може бути декілька партій, але політичний плюралізм імітується; політична роль не впливових «карликових» партій — мізерна, вони мають лояльно ставитися до влади.

6. Методи державного управління здебільшого командні, адміністративно-бюрократичні, але масові репресії практично не застосовуються; режим частіше звертається до соціальної демагогії.

7. В державі домінує офіційна ідеологія, але й дозволені інші ідейні течії за умов лояльності до режиму влади; частково зберігається цензура.

8. Церква формально відділена від держави, але перебуває під державним контролем та ідеологічно підтримує правлячий клас.

9. Силіві структури держави практично не підконтрольні суспільству та нерідко використовуються у суто політичних цілях; особистість не має гарантій безпеки у відносинах із владою.

10. Державний сектор економіки великий і жорстко регулюється державою; приватне підприємництво дозволяється, але не є високоєфективним.

11. Громадянське суспільство може існувати в початкових формах, але сильно залежить від держави, часто стає об'єктом політичних маніпуляцій та «міфологізації». Права національних меншин істотно обмежені.

Одна з сучасних градацій різновидів авторитаризму належить німецькому політологу Д. Берг-Шлоссеру. Він виокремлює такі специфічні його різновиди:

традиційні абсолютні монархії — режими, де відсутні донині поділ влади, політична конкуренція, панує ідеологія аристократії (наприклад, країни Перської затоки, Непал, Бутан, Марокко, монархії напівфеодальних племен острівних чи інших аборигенів);

традиційні авторитарні режими олігархічного типу — поширені в Латинській Америці; економічна і політична влада в них, як правило, зосереджена в руках декількох впливових родин; один лідер зміщує іншого шляхом заколоту чи фальсифікації результатів виборів; еліта тісно пов'язана з церквою та військовою верхівкою (наприклад, режими Гватемали, Колумбії);

гегемоністський авторитаризм нової олігархії — політичний лад, що відбиває інтереси компрадорської буржуазії та здійснює посередництво між іноземним капіталом і національним ринком (режими Маркоса на Філіппінах 1972 — 1985 рр., Тунісу, Камеруну).

Крім того, авторитарний механізм влади нерідко втілюється у форму «військової диктатури», що набуває таких різновидів: *терористичне правління однієї особи* (режими Аміна в Уганді, Дювальє на Гаїті, Франко в Іспанії, Салазара в Португалії); *військові хунти*, які можуть проводити структурні економічні реформи (режими Піночета в Чилі, Ро-Де У і Чон Ду Хвана в Південній Кореї); *однопартійні автократії*, що існували за часів Насера в Єгипті, Перона у Перу та Хусейна в Іраці.

Зрештою, слід виокремити ще один різновид авторитаризму — *теократичний режим влади*, за якого церква цілком або частково підміняє інститути держави, релігія — офіційну ідеологію, а влада концентрується в руках духовних лідерів («ісламська держава» Ірану доби правління аятоли Хомейні; повалений наприкінці 1990-х років правлячий рух «талібан» в Афганістані). *Напівфеодальні теократичні режими* лишилися у незначній кількості країн, які можна поділити на дві групи: «нафтові» монархії (Оман, Бруней, ОАЕ) та «аграрні» королівства (Непал, Бутан та ін.). Там зберігаються істотні залишки феодалізму: існує, як правило, напівабсолютна монархія; політична влада знаходиться в руках привілейованих верств населення, близьких до монарха або духівництва (як у Ірані); промисловість найчастіше не розвинута і «середній» клас не сформований. Конституції таких країн, як правило, даровані монархом «зверху», а в суспільстві спостерігається градація на станові ієрархії з різним обсягом прав і свобод (аристократи та простолюдини, благородні та прості племена, «правовірні» і прихильники інших релігій, чоловіки і жінки, громадяни і негромадяни, корінні жителі та іноземці). Цей поділ населення використовується державною владою для зміцнення панування знаті.

Перехідні (транзитивні) *напівдемократичні* (іноді *ліберальні*) системи виникали внаслідок ліквідації тоталітаризму або авторитаризму, командно-адміністративної, бюрократичної влади у постсоціалістичних країнах Східної та Центральної Європи, суверенних державах, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Вони склалися також в Єгипті, Шрі-Ланці, Нікарагуа, деяких країнах Азії, Африки та Латинської Америки після повалення військових чи особистих диктатур. У більшості цих суспільств процеси демократизації йдуть ще досить складно і супроводжуються різними політичними зигзагами.

Демократія уявляється найбільш складним різновидом організації політичної системи. Людство з глибокої давнини використовувало демократію поряд з іншими формами політичної організації суспільства; це були *первісна обцинна демократія*, *військова племінна демократія* додержавної доби розвитку людства (стародавні германці, слов'яни), *рабо-*

власницька демократія античності. В античній Греції державні форми демократії тривалий час чергувалися з тираніями і деспотіями (монархічним правлінням), а в Стародавньому Римі республіканська демократія діяла декілька століть аж до імперії. Афінівський стратег Перикл, пояснюючи сутність демократії, наголошував: «Щодо приватних інтересів — закони наші надають рівноправності всім», — отже, цей лад зветься демократичним, оскільки базується не на меншості, а на більшості. Проте первинний сенс демократії як народовладдя часто відрізнявся від численних форм її практичної реалізації в історії, що і внесло чималі розбіжності стосовно розуміння цього поняття.

Більш широко та предметно ідею «демократії» сформульовано президентом США А. Лінкольном — «народний уряд, обраний народом і для народу». Однак з часів першого використання цього терміна в трактаті Аристотеля «Політика» між ученими і публічними політиками точаться нескінченні спори щодо його змісту, окремих складових демократії, спрямованості, етичної оцінки тощо. Можливо, народам і державам, які скинули тортури тоталітаризму і прямують до демократичного режиму, доцільно враховувати думку відомого філософа політики Карла Поппера: «Демократію ми обираємо не тому, що вона багата чеснотами, а тільки для того, щоб запобігти тиранії. Обираємо з розумінням її недоліків і пошуками, як їх подолати».

У політичні науки існують декілька інтерпретацій змісту демократії. В одних випадках її тлумачать досить широко, як *суспільну систему, що ґрунтується на добровільності всіх форм життєдіяльності громадян*; в інших — більш конкретно, як *форму держави, за якої всі громадяни мають рівні права на владу* (на відміну від монархії чи олігархії). Ідеологи під демократією розуміють *«ідеальну модель» громадського устрою*, певний суспільний світогляд, який базується на цінностях свободи, рівноправності та прав людини. У такому ж значенні виступають демократично зорієнтовані громадські рухи, політичні партії, що втілюють відповідні цінності у свої ідеологічні програми та стратегії дій.

Автори різних сучасних теорій демократії в політології при визначенні її сутності виходять або з принципу необхідності (нормативно-ціннісний підхід), або з практики її формального застосування (неопозитивістський підхід), у такий спосіб моделюючи очікувані політичні режими та системи.

Ліберальна теорія демократії ґрунтується на англосаксонській традиції (класичний лібералізм Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є) та розглядає демократію як відповідальне і компетентне правління. Ліберальна ідея «суспільного договору» як основи утворення держави і концепція

поділу влади, як умова обмеження влади правителя визначили принципи взаємовідносин громадянина і держави: народ є джерелом влади; він делегує свою волю через обраних повноважних представників; особистість автономна відносно держави і суспільства; парламентська форма представницької демократії може бути ефективною, оскільки спирається на підтримку більшості людей; лише Конституція (закон) закріплює обсяг тих повноважень, що їх народ передає своїм обранцям, та ін.

Теорія прямої (безпосередньої чи колективістської) *демократії*, одним з авторів якої був Ж.-Ж. Руссо, відкидає принцип політичного представництва. Демократію передусім розуміють як пряме правління народу, що здатний висловити свою власну волю, самостійно визначає напрямки соціально-політичного розвитку, систему політичних цінностей і норм та постійно реалізує функцію суспільного контролю за владою.

Теорія соціалістичної демократії, на відміну від ліберальних настанов, тлумачить її як форму і спосіб класового панування. Цей підхід мав дві історичні традиції: ортодоксальну (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) та реформістську (Е. Бернштейн, К. Каутський). Ортодокси ідентифікували політичний режим демократії з диктатурою пролетаріату (робітничого класу та найбідніших верств населення), а соціал-реформісти пропонували розуміти її як своєрідний компроміс різноманітних сил (верств) суспільства.

Концепція плюралістичної демократії, яка розроблена на рубежі XIX–XX ст. М. Вебером, Г. Ласкі, С. Ліпсетом та ґрунтується на принципі політичного плюралізму, передбачає включення до політичного життя сучасних країн множини громадських рухів і партій, що мають різні політичні цілі, соціальну базу, але на рівноправній основі виборюють владу. Головною відмінністю плюралістичної демократії є те, що в перебігу виборчих кампаній та парламентської діяльності партії та рухи представляють в політичному «полі» інтереси численних і різних соціальних груп, усередині яких водночас реалізуються інтереси окремої особистості. Таким чином, процес ухвалення політичних рішень в плюралістичній демократії йде через боротьбу (конкуренцію) «груп інтересів» та слугує своєрідним компромісом.

Серед політологів є також послідовники *елітарної теорії демократії* (Й. Шумпетер, Ж. Бодуен, П. Бірнбаум, Р. Арон, Д. Бернхем), котрі вважають, що слід відштовхуватися не від *ідеалу* демократії, а від *політичної практики*, яка єдина, завдяки своїй реалістичності, може надавати об'єктивну інформацію для оцінок та вироблення політичних норм. Підготовка політичних рішень та їх ухвалення вимагають певного «поділу праці» на управлінців (адміністративно-політичну еліту) та керованих. Пануюча еліта, яку обрали на певний строк, набуває функцій політичного пред-

ставництва інтересів більшості населення, що добровільно на цей строк обмежило свою політичну активність. Однак слід визнати, що елітизм поступається демократії у засобах і методах формування політико-правових інститутів влади.

Останніми роками в політології набула популярності теорія «хвиль демократизації» (С. Хантінгтон «Третя хвиля. Демократизація ХХ століття»), прибічники якої вважають, що розбудова сучасних інститутів демократичного правління відбувалася в три етапи, з підйомами і тимчасовими занепадами. Так, у ХХ ст. — 20-ті, 50–60-ті, 70-ті та 90-ті роки стали періодами підйому так званих хвиль демократії, але протягом кожного етапу це стосувалося лише окремої групи країн.

Однак прибічники різних концепцій та теорій демократії виявляють завидну однотайність щодо виділення її загальних ознак: визнання народу джерелом влади і сувереном держави; рівноправність громадян; підкореність меншості більшості під час ухвалення рішень; повага до прав та інтересів меншості; виборність ключових органів держави.

З цього ж випливають і такі важливі характеристики демократичної політичної системи.

1. Населення бере участь у формуванні та здійсненні державної влади через пряму (референдум, плебісцит) та представницьку (вибори) демократії.

2. Державна влада поділяється на незалежні гілки: виконавчу, законодавчу і судову; діє механізм стримувань і противаг у повноваженнях гілок влади.

3. Правову державу розбудовано; діє демократичне громадянське суспільство з розвинутою інфраструктурою.

4. Закон панує в усіх галузях суспільного життя; він юридично закріплює, а політична практика гарантує широкий спектр прав і свобод особистості; діє принцип «Все, що не заборонено, — дозволено».

5. Забезпечені виборність і ротація центральних, місцевих органів державної влади, їх підзвітність виборцям; державна влада є легітимною.

6. Легальна опозиція користується всіма політичними правами і свободами, діє в межах закону; політичні рішення ухвалюються з урахуванням інтересів соціальної меншості.

7. Функціонує багатопартійна чи двопартійна система, за якої одна партія (блок) може замінити іншу на законних засадах в результаті виборів.

8. Засоби масової інформації цілком вільні від цензури; діє принцип гласності.

9. У політичній практиці домінують методи переконання, узгодження, компромісу; засоби легального державного примусу звужені до необхідного мінімуму й юридичного припинення.

10. Дії силових структур (армії, поліції, прокуратури, митних, податкових, спецслужб та ін.) регулюються законом і знаходяться під демократичним контролем суспільства.

11. Держава і суспільство не нав'язують єдину пануючу, офіційну ідеологію; за умови плюралізму більшість ідейних течій протистоять (конкурують) одна одній. Пропагуються і зберігаються загальнолюдські та гуманістичні цінності, на яких формується суспільна свідомість нації. Права національних меншин забезпечуються, як правило, у повному обсязі.

12. Церкву відділено від держави, і держава не втручається у справи церкви та релігії; державна влада має світський характер, політика секуляризована, у суспільстві діє свобода совісті та віросповідань.

Зрозуміло, що в демократичних суспільствах також наявні негативні явища: політичні конфлікти і тимчасові кризи; економічні негаразди, кризи і стагнації; корупція в державних органах влади; зростання злочинності тощо. Але, критикуючи дії влади, більшість населення все ж свідомо підтримує демократичні цінності та методи управління, адже тільки вони надають реальні можливості запобігти безладу і тиранії та репрезентувати в політичній сфері більшу частину суспільно значущих потреб і вимог.

Як свідчить політична практика багатьох демократичних країн світу, демократія як *ідеал* і демократія як *система* політико-правових інститутів і процедур ухвалення рішень не збігаються абсолютно. Саме цю думку послідовно доводить американський політолог Р. Даль, який *інституціональну інфраструктуру* сучасних демократій визначив новим поняттям «*поліархія*» (багатовладдя, правління багатьох). На його думку, це специфічний різновид політичної демократичної системи, що сформувалася в перебігу управління провідними сучасними державами. Сутність *поліархії* як політичного порядку передбачає наявність відносно високої *терпимості до опозиції* та досить широких *можливостей для населення впливати на уряд* і навіть брати участь в усуненні мирним шляхом різних офіційних осіб. Отже, Р. Даль виокремлює сім необхідних політико-правових інститутів, які забезпечують ефективність режиму поліархії:

виборні посадові особи; контроль за рішеннями уряду конституційно закріплено за обраними від народу представниками;

вільні та чесні вибори, що виключають будь-яке насильство і примушування;

загальне (чи пряме) голосування; право обирати і бути обраним має все доросле населення;

досить висока залежність уряду від виборців та результатів виборів;

свобода слова, яка забезпечує можливості вільно висловлювати свою думку, включаючи критику уряду, режиму, суспільства, пануючої ідеології;

існування альтернативних джерел інформації, які конкурують між собою та не є підконтрольними урядові;

висока міра свободи в утворенні відносно автономних і незалежних організацій, партій, груп інтересів (у тому числі опозиційних).

Отже, поліархія як «правління багатьох» між тим забезпечує реальний захист і повагу прав меншості, а суспільство так захищає себе від диктатури (тиранії) більшості. Чим надійніше захищені інтереси соціальної меншості, тим міцніше й ефективніше демократичні устрої та механізми управління.

1.3.1. Досвід формування та вдосконалення політичних систем європейських країн

Політичні системи в країнах Західної Європи формувалися протягом тривалого історичного періоду; такий процес продовжується і сьогодні. Це пов'язано насамперед з тим, що хоча західноєвропейські політичні системи є переважно стабільними й ефективними, уряди країн постійно докладають зусиль з метою їхнього вдосконалення. Причому останніми десятиліттями особливо напружено відбувається пристосування політичних структур європейських країн, їхньої економіки та правових інститутів до швидкозмінних умов сучасного світу. Слід зазначити, що кожна європейська країна разом із загальними закономірностями розвитку має власний шлях. Тому аналіз еволюції політичних систем провідних західноєвропейських країн, що створили високоефективну економіку, розвинуту правову систему і громадянське суспільство, є нагальною необхідністю для країн, які в найближчому майбутньому ставлять за мету членство в Європейському Співтоваристві.

Для нашого дослідження найбільшу актуальність має вивчення досвіду формування і вдосконалення політичних систем провідних європейських країн, які за певними параметрами (територія, населення, релігія, культура та інші цивілізаційні характеристики) схожі з Україною. На думку політологів, до таких країн належать передусім Велика Британія, Франція і Німеччина¹.

У Великій Британії, одній зі старіших держав світу, політична система складалася не відразу, а як підсумок тривалої еволюції; повільний же процес демократизації політичних інститутів тривав декілька століть. Відомо, що

---

¹ Див.: *Вайнштейн Г.* Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1997. – № 8. – С. 139–148; *Мертес Михаэль.* *Немецкие вопросы – европейские ответы.* – М., 2002; *Салмин А. М.* *Современная демократия: очерки становления.* – М., 1997 та ін.

політична система Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії — конституційна монархія. За період тисячолітнього існування найважливіший елемент британської політичної системи — монархія поступово втратила свою владу; тому королева Єлизавета II, як і будь-який інший монарх в умовах конституційної монархії, «царює, але не керує». Владу царюючих персон було обмежено знаменитою Magna-Charta Liberatum — Великою хартією вільностей. І хоча у ній недоторканність та права гарантувалися лише баронам, чимало англійців упевнені, що політична демократія і саме поняття громадянських прав народилися в їхній країні 1215 р. Основним правом і обов'язком британського монарха в даний час є «давати поради, схвалювати і попереджати». Королева входить до складу «таємної ради» — консультативного органу, в якому засідають принц-консорт герцог Единбурзький, спадкоємець престолу принц Уельський, члени уряду, лідери опозиції та інші вищі чиновники. За королевою також збережене право скликати і розпускати парламент, призначати прем'єр-міністра, підписувати договори, оголошувати війну. Подібні рішення оформлюються як «Наказ короля в Раді», проте готуються й ухвалюються Кабінетом міністрів на чолі з демократично обраним прем'єр-міністром.

Слід зазначити, що на всіх етапах трансформації британської політичної системи головну роль відігравав процес становлення громадянського суспільства — сукупності соціальних груп, колективів, об'єднаних специфічними інтересами (економічними, етнічними, культурними та ін.), що реалізуються поза сферою діяльності держави. Саме процес перетворення дедалі більшої кількості «підданих його величності» на осіб, які відчували себе суб'єктами певних прав, лежить в основі динаміки британського політичного життя. У Великій Британії раніше, ніж в інших європейських країнах, громадянське суспільство прийшло на зміну традиційному. Громадянське суспільство країни по суті було буржуазним: його основою був вільний індивід, який володів певною власністю і не залежав від влади та форм колективного життя. Проте якщо спочатку громадянське суспільство включало тільки власників, то згодом його сфера стала розширятися і включала нові соціальні групи¹.

Трансформація від монархічної політичної системи Великої Британії до демократичної системи влади розпочалася з підпорядкування держави і громадянського суспільства правовим нормам, введення принципу поділу влади, що становить єдину систему конституціоналізму. Останній протистоїть абсолютизму, оскільки є формою правової держави, в якій

---

¹ Див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. — Х., 2005. — С. 183–184.

відносини між державою і громадянським суспільством регламентуються правовими нормами. Конституціоналізм, отже, став цивілізованим способом розв'язання суперечностей між громадянським суспільством і державою. Саме система конституціоналізму поклала початок процесу поступового переходу до демократії і розширення повноважень народного представництва (парламенту). В результаті поетапних реформ став можливим перехід від абсолютної монархії до конституційної, і згодом — до парламентської монархії, яка сьогодні є не менш стабільною демократією, ніж такі європейські країни, як Франція, Німеччина, Швейцарія¹.

Серйозні економічні та соціальні зміни, що відбулися в світі за останні десятиліття, не обійшли стороною і Британські острови. Але якщо в багатьох європейських країнах розв'язання соціально-економічних суперечностей характеризувалося деструкцією старих і створенням нових політичних структур, то у Великій Британії соціально-економічний розвиток супроводжувався паралельною еволюційною зміною політичної системи. При збереженні традиційних політичних інститутів Великої Британії змінювалися їхнє місце в структурі влади та роль в ухваленні політичних рішень. Саме гнучкість англійської конституційної системи дозволяла політичним інститутам безболісно пристосовуватися до потреб суспільного розвитку та викликів сучасного світу.

Вся верховна законодавча влада у Великій Британії належить двопалатному парламенту (Палаті лордів і Палаті громад). Палата громад відіграє провідну роль у діяльності парламенту. Вона обирається на строк не більше п'яти років і налічує 650 членів — по одному представнику від кожного з 650-ти виборчих округів, на які розділено територію країни. Палата лордів є деякою мірою анахронізмом. Члени її не обираються загальним голосуванням; значна частина її складу — спадкові лорди, які засідають там (ті, що мають право засідати) за правом народження.

Лейбористська партія і деякі прогресивні консерватори вже давно порушували питання про позбавлення спадкової аристократії політичної влади. У зв'язку з цими вимогами парламентськими актами 1911 та 1949 рр. права Палати лордів було істотно обмежено. Сьогодні основною функцією Палати лордів є розгляд і внесення поправок до проектів, представлених Палатою громад. З 1949 р. за Палатою лордів збереглося лише так зване право відкладального вето — право короткотермінового відстрочення ухвалених Палатою громад законопроектів, тоді як раніше Палата лордів мала право взагалі відхиляти будь-які законопроекти, схвалені нижньою палатою парламенту.

---

¹ Див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. – С. 184–185.

Основну роль в парламенті відіграє Палата громад. На відміну від Палати лордів склад Палати громад регулярно оновлюється відповідно до результатів загальних виборів. Її домінуючий вплив на британське політичне життя пояснюється вже тим, що тут затверджуються всі закони. Саме депутати Палати громад становлять основу уряду країни, а сам уряд формується партією, що має більшість у Палаті громад.

Вищу виконавчу владу Великої Британії сьогодні покладено на Кабінет міністрів, який і розробляє національну політику в усіх сферах суспільного життя. Відомо, що Кабінет міністрів в усіх політичних системах є корпусом радників глави держави, котрі, як правило, очолюють різні державні департаменти. Кабінет міністрів став важливою складовою уряду в тих країнах, в яких законодавчу владу представлено парламентом, але його форми різняться за деякими ознаками.

Сама система Кабінету міністрів в уряді бере свій початок у Великій Британії. Перший в історії Кабінет утворено в XVII — на початку XVIII ст. з Таємної Ради англійських монархів у зв'язку з тим, що цей консультативний орган занадто розрісся і втратив здатність оперативно розглядати виникаючі проблеми. Через такі обставини англійські монархи Чарльз II (1660–1685) та Анна (1702–1714) поступово стали консультуватися виключно з верхівкою Таємної Ради замість того, щоб для ухвалення рішення збирати всю громіздку Раду. Під час правління Анни щотижневі, а іноді щоденні збори цього «обраного комітету» провідних міністрів стали своєрідною організацією виконавчої влади уряду, а владу Таємної Ради було скасовано. З 1717 р. процес ухвалення рішення всередині органу, що тепер іменувався вже Кабінетом, став обов'язком прем'єр-міністра¹.

Затвердження Білля Реформ у 1832 р. визначило два основні принципи формування Кабінету міністрів: перший — Кабінет має формуватися з членів партії або політичної фракції, якій належить більшість в Палаті громад; другий — члени Кабінету цілком відповідають за свої дії в уряді перед Палатою громад. З цього часу жоден Кабінет міністрів Великої Британії не міг функціонувати, не одержавши підтримки більшості в Палаті громад. У зв'язку з цим єдність політичної партії стала найкращим засобом для організації підтримки Кабінету всередині Палати громад. Таким чином, партійна система у Великій Британії розвивалася разом з урядовим Кабінетом.

Важливе місце в політичній системі Великої Британії посідають партії, що представляють широкий спектр думок громадян з різних питань.

---

¹ Див.: Анкудинова Е. В. Особенности политического процесса в Великобритании: традиции и современность // Актуальные проблемы политологии / Под ред. проф. В. Д. Зотова. — М., 2001. — С. 119–123.

Партійна система Великої Британії звичайно характеризується як дво-партійна. Складовими її елементами у ХІХ — на початку ХХ ст. були консервативна та ліберальна партії, а з 20-х років ХХ ст. — консервативна та лейбористська. Значне місце в партійній системі країни посідає ліберально-демократична партія, яка серйозно впливає на ухвалення рішень в Палаті громад, а також на формування уряду. Необхідно відзначити зростаючу популярність Національної партії Шотландії та Уельської національної партії.

Провідні партії Великої Британії ніколи не перебувають в опозиції до існуючого державного ладу. Вони виступають лише проти політики певного уряду. В даному випадку партії виконують роль конструктивної опозиції: критикують те, з чим вони не згодні в діях уряду, і підтримують те, що вважають за правильне в його діяльності. У Великій Британії такого роду опозицію називають «опозицією її величності».

Найбільшою партією країни є консервативна. Вона не має статуту і чіткої довгострокової програми; натомість перед черговими парламентськими виборами приймається передвиборний маніфест, що містить програму діяльності уряду, якщо партія одержить перемогу на виборах. Усередині партії існують декілька політичних течій. «Нові» торі тетчерівського періоду виражали інтереси більшості тієї частини населення, яка виступала за розвиток особистої ініціативи і приватного підприємництва, обмеження державного регулювання, забезпечення правопорядку, законності, захист «національної гідності» і скорочення неефективного виробництва. Реалізуючи такі інтереси, уряд, очолюваний Маргарет Тетчер з 1979 по 1990 рр., здійснив часткову денационалізацію і перетворення інститутів державного регулювання економіки на користь бізнесу, більш ніж удвічі зменшив максимальний рівень податків (з 83 % до 40 %), провів розпродаж частини муніципальної власності, обмежив права профспілок. Незважаючи на всі ці перетворення, спроби прем'єр-міністра М. Тетчер як політичного лідера змінити ставлення суспільства до фінансування державою соціальної сфери виявилися невдалими¹.

Зрештою економічна політика М. Тетчер різко диференціювала британське суспільство за рівнем доходів. Економічне розшарування протиставило багатих і бідних, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, високооплачуваний персонал приватних фірм і низькооплачуваних працівників державних підприємств, корпорацій і профспілки, промисловий і фінансовий капітал. Ці взаємопов'язані суспільні конфлікти призвели до поразки кон-

---

¹ Докладніше про це див.: *Кустарев А.* Темная лошадка тори // Новое время. — 2001. — № 42. — С. 30–31.

серваторів на загальних виборах 1997 р., в результаті яких до влади прийшла інша впливова партія Великої Британії — лейбористська.

Аби досягти успіху на цих виборах, керівництво лейбористської партії доклало серйозних зусиль щодо її реформування. Були визначені базові цінності нового лейборизму, що викликали симпатію у значній кількості виборців. Серед них — прихильність до індивідуальної свободи і справедливого демократичного суспільства, ефективної ринкової економіки, що забезпечує вищу якість життя та охорони навколишнього середовища, безпеки та миру¹.

Подальше реформування лейбористської партії відбилося в концепції, що одержала назву «Третій шлях: нова політика для нового сторіччя». Що мається на увазі під «третьім шляхом»? Якщо перший шлях — неолібералізм і його британський варіант — тетчеризм, а другий — традиційний соціал-демократизм, орієнтований на одержавлення, то третій шлях, за задумом його творців, — це рух до справедливого суспільного устрою, заснованого на цінностях комунітаризму. Цей устрій покликаний не замінити капіталізм, а лише «перебалансувати» його, усунувши негативні аспекти й поставивши на службу суспільству такі його переваги, як ринок, конкуренція, вільні мікроекономічні зв'язки. Іншими словами, третій шлях не відкидає два інші, а запозичує в них усе найцінніше й апробоване історичним досвідом.

Наступним важливим програмним документом нових лейбористів, що відбив характер ліберальних реформ, став так званий «Маніфест Шредера — Блера», підготовлений лідерами двох найвпливовіших партій Соціал-інтерна під заголовком «Європа: третій шлях — Нова середина». У контексті нашого аналізу хотілося б виділити такі аспекти «Маніфесту»: відмова від ідеологічних настанов на користь прагматичної політики; надання свободи ринку, скорочення втручання держави в економіку; поєднання в економіці політики попиту і пропозиції; скорочення податків, спрощення системи оподаткування; скорочення і раціоналізація бюрократичного апарату; всебічна підтримка малого і середнього бізнесу; пропаганда цінностей індивідуалізму, надання допомоги у самореалізації особи задля її блага і блага всього суспільства.

Політика ліберальних реформ, упроваджена урядом лейбористів, принесла свої позитивні плоди. Економіка Великої Британії стала демонструвати стійке зростання і конкурентоспроможність; зникли тривалі страйки і запеклі класові конфлікти; досягнуто достатньо високий рівень забез-

---

¹ Див.: *Голоперов В. В.* Еволюція Британського лейборизма: «ліберальна революція» на рубеже століть // Актуальні проблеми політики. — Одеса, 2004. — Вип. 19. — С. 217.

печення громадянськими правами і соціального захисту. Після трьох перемог поспіль лейбористів у травні 2005 р. всі британські коментатори назвали Тоні Блера найуспішнішим лейбористським лідером в історії Великої Британії, за якого лейбористська партія стала сприйматися як «природна партія влади»¹.

Попри досягнуті успіхи в різних сферах суспільного життя і достатньо високу ефективність державного управління, британська політична система останнім часом стала давати збої. Активна участь країни в європейській інтеграції, зростання непродуктивної сфери в економіці призвели до змін у соціальній структурі суспільства, до певного розбалансування у сфері управління. Для розв'язання цих проблем уряд Великої Британії наприкінці 90-х років зробив низку кроків для модернізації державного управління, які базувалися на переконаності в тому, що стійкість і перспективи політичної системи багата в чому залежать від модернізації державного управління і підвищення ефективності роботи органів місцевої влади.

Серед головних напрямів реформування державного управління керівництво країни обрало забезпечення комплексного підходу до розроблення державної політики, орієнтованої на загальнонаціональні інтереси та стратегічні завдання.

Для досягнення цієї мети в 1999 р. прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер представив довготривалу програму реформування державного управління, оприлюднену в Білій книзі під назвою «Модернізація уряду»². В ній відзначалися неефективна робота деяких ланок державного апарату, відсутність у ньому сучасних підходів до вирішення багатьох питань, на відміну від приватних структур, що прагнуть до вдосконалення своєї діяльності в умовах запеклої конкурентної боротьби. Основними причинами такого стану державного управління вважалися: погана організація роботи державного апарату; концентрація уваги керівництва на ресурсах і збільшенні витрат, а не на результатах; відхід від виправданого ризику; слабкий рівень менеджменту; низький статус державних служб тощо.

Біла книга виділяє п'ять пріоритетних напрямів реформування органів державного управління Великої Британії, реалізація яких покликана підвищити її ефективність та якість. Серед них: 1) удосконалення методів розроблення державної політики з урахуванням загальнонаціональних інтересів і стратегічних цілей; 2) посилення цілеспрямованості і відповідальності за розподіл послуг за рахунок більшої уваги до інтересів різних соціальних груп; 3) поліпшення якості та підвищення ефективності

¹ *Кустарев А.* Лживість не порок // Новое время. – 2005. – № 20. – С. 26–27.

² Див.: *Modernising government.* – L., 1999.

сті державних послуг, упровадження інноваційних підходів та прогресивного практичного досвіду; 4) використання в державному управлінні інформаційних технологій для повнішого задоволення потреб громадян і розповсюдження послуг через електронні мережі; 5) модернізація державних служб шляхом зміни системи стимулювання службовців, поліпшення системи оцінки показників роботи, а також за рахунок більш широкого доступу до подібної діяльності для жінок, національних меншин, індивідів¹. У даний час уряд Великої Британії здійснює модернізацію органів державної влади відповідно до прийнятої програми.

Важливе теоретико-пізнавальне, а також певне практичне значення для сучасних перехідних держав має аналіз досвіду вдосконалення політичної системи Франції. Не викликає сумнівів, що однією з причин нинішніх соціально-економічних і політичних досягнень цієї країни була поступова і послідовна демократизація її політичної системи, а також формування громадянського суспільства. Для українських же читачів, особливо деяких політиків, може виявитися корисним ознайомлення з перипетіями (або нагадування перипетій) співіснування і пошуку компромісів між французькими президентами і прем'єр-міністрами, які представляють протилежні політичні сили.

Відомо, що французьке політичне життя завжди відрізнялося високою інтенсивністю і напруженням пристрастей, які й визначали динаміку політичних змін в країні (навіть сьогодні страйки, демонстрації, народні протести та скандали є істотним тлом французького політичного життя). У зв'язку з цим політична система Франції постійно відчувала виклик з боку найрізноманітніших сил і за час свого існування зазнала різноманітних змін та модифікацій. Нагадаємо, що за останні двісті років Франція пережила три монархії, дві імперії та п'ять республік, що зумовило прийняття 15 різних конституцій. Слід зазначити, що ці конституції не були абсолютно новими у власному значенні слова, а скоріше модифікаціями вже існуючих конституцій.

Різноманітність французьких політичних режимів і відповідних конституційних змін дозволяє виділити, за словами дослідника французької політики Малькольма Слейтера, чотири фази розвитку політичного циклу в житті країни: 1) конституційну монархію; 2) «радикальну» республіку; 3) «консервативну» республіку; 4) домінування виконавчої влади². Сутність циклічних змін в політичному житті Франції, за М. Слейтером, полягає у спробі розв'язати центральну проблему — розмежування вико-

---

¹ Див.: Проблемы теории и практики управления. – 2000. – № 3. – С. 54.

² Див.: Slater M. Contemporary French Politics. – London: Macmillan, 1985. – P. 8.

навчої і законодавчої гілок влади. Саме конфлікт між цими двома гілками багато в чому пояснює причини політико-системних змін у цій країні.

Особливий інтерес для нашого дослідження становлять політико-системні зміни, що відбулися у Франції після закінчення Другої світової війни.

Багато років, у тому числі напередодні війни, політична система Франції була історичним прикладом парламентаризму; втім, він мав низку відмінностей порівняно з парламентськими та політичними системами інших європейських країн. Тому не випадково, що нова конституція 1946 р. зберегла колишній державний устрій — парламентську республіку. Згідно з нею голова виконавчої влади — президент республіки, який обирається парламентом строком на сім років, — не мав широких повноважень. Він пропонував кандидата на посаду голови уряду й офіційно оприлюднював остаточні варіанти законів, затверджених національними зборами, протягом 10 днів, які відлічувалися з дня передачі їх урядові (якщо ж президент не оприлюднював ухвалений закон, то це робив голова Національних зборів).

Як глава держави президент був офіційним представником Франції у відносинах із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями. Він ратифікував і денонсував всі договори Франції з іноземними державами, зустрічався з послами та приймав від них вірчі грамоти.

Парламент Франції (законодавча влада) згідно з Конституцією 1946 р., розділявся на дві палати — Національні збори і Раду республіки (Сенат). Національним зборам (нижній палаті парламенту), що обиралися строком на п'ять років шляхом загального голосування, належало виключне право ухвалювати закони. Крім цього, Національні збори здійснювали контроль за діяльністю уряду. Кандидат на посаду глави кабінету доводив список обраних ним членів майбутнього уряду до відома Національних зборів. Рішення про висловлення довіри програмі і політиці, яку він мав намір проводити, ухвалювалося парламентом шляхом відкритого голосування і вимагало простої більшості голосів. Питання про довіру глава кабінету мав право порушити у Національних зборах при обговоренні практично будь-якої політичної проблеми. Якщо депутати відмовляли уряду в довірі, йому доводилося йти у відставку.

Ухвалення нового основного закону покляло початок існуванню у Франції політичної системи Четвертої республіки. Конституція 1946 р. за правом вважається найдемократичнішою в історії країни. Проте основною відмінною рисою політичної системи, яку вона встановила, стала класична французька багатопартійність, що зумовила її нестійкість і часту зміну урядів. Так, за 12 років існування Четвертої республіки у Франції змінилися 24 уряди.

Саме в період Четвертої республіки виникла політична течія — голлізм, названа на ім'я генерала Шарля де Голля, рішучого прихильника французького націоналізму і сильної виконавчої влади в особі президента республіки. Головною метою цього руху було проголошено боротьбу за скасування Конституції 1946 р. та завоювання влади парламентським шляхом для проведення докорінної реформи державного устрою Франції.

У середині 50-х років Четверта республіка, ослаблена колоніальними війнами і нестабільністю політичної системи, перебувала у затяжній кризі. У травні 1958 р. президент республіки Рене Коті закликав де Голля очолити уряд, а 1 червня 1958 р. Національні збори погодилися надати кабінету де Голля «надзвичайних повноважень строком на півроку», щоб розробити нову конституцію і винести її на загальний референдум. На загальному референдумі 28 вересня 1958 р. 80 % французів, що голосували, підтримали новий основний закон країни. Конституція 1958 р. поклала початок П'ятій республіці, яка існує вже майже півстоліття¹.

Нова Конституція докорінно змінила управління Францією, її політичну систему. В країні було встановлено республіку президентського типу правління. Відповідно до нового основного закону у Франції були істотно розширені прерогативи виконавчої влади (президент і уряд) за рахунок законодавчої (парламенту).

Президент республіки став ключовою фігурою французької політики. За Конституцією 1958 р., він обирається непрямым (з 1962 р. — загальним) голосуванням строком на сім (з 2002 р. — на п'ять) років. Президент має право призначати прем'єр-міністра і за його пропозицією окремих міністрів, повертати прийняті парламентом законопроекти на нове обговорення, за пропозицією уряду або обох палат виносити на загальний референдум будь-який законопроект, котрий стосується організації державної влади або схвалення міжнародних угод щодо діяльності державних інститутів. Президент може розпустити (після консультації з прем'єр-міністром і головами палат) Національні збори і призначити нові вибори. Стаття 16 Конституції надає президенту Республіки право в надзвичайних обставинах брати всю повноту влади у свої руки.

Прем'єр-міністр, який призначається президентом країни, та уряд несуть відповідальність перед Національними зборами. Згідно з Конституцією 1958 р. відмова в довірі уряду може мати місце або у разі порушення самим прем'єр-міністром в Національних зборах питання про відповідальність уряду за його програму, або в разі внесення щонайменше

---

¹ Див.: Арзаканян М. Ц. Де Голль і реформа государственного устройства Франции // Отеч. записки. — 2004. — № 2. — С. 30.

однією десятою частиною депутатів так званої резолюції осуду. В обох випадках уряду може бути відмовлено в довірі лише абсолютною більшістю голосів. Якщо резолюція осуду не набирає необхідної більшості, її ініціатори позбавляються права вносити нову резолюцію протягом даної парламентської сесії.

Законодавча влада за конституцією Франції належить двопалатному парламенту — Національним зборам і Сенату. Національні збори, що обираються на п'ять років загальним голосуванням, ухвалюють закони, які визначають здійснення громадянських прав, судовий устрій, податкову систему, порядок виборів, статус державних службовців і націоналізацію. У таких найважливіших галузях, як оборона, організація і доходи органів місцевого самоврядування, освіта, трудове право, статус профспілок, Національним зборам слід визначати лише «загальні принципи». Решта питань вирішується урядом і адміністрацією у порядку здійснення розпорядчої влади¹.

Таким чином, докорінна реформа політичної системи Франції призвела на практиці до кардинальних змін у функціонуванні всього державно-адміністративного апарату країни. Особливо гостро ці зміни торкнулися розподілу повноважень і сфер впливу між президентом і прем'єр-міністром.

Стаття 20 Конституції Франції встановлює: «Уряд визначає і здійснює національну політику». І дійсно, в П'ятій республіці внутрішньою політикою незмінно відають прем'єр-міністр і сформований ним кабінет. В обов'язки ж президента входить спостереження за діяльністю уряду; під головуванням президента проходять засідання кабінету міністрів. Президент де Голль і його прем'єр-міністр мали однакові погляди на політичний розвиток країни, тому між ними не виникало гострих суперечностей щодо цього питання.

Така одноманітність у поглядах між президентом і прем'єр-міністром зумовлювалася тим, що за законодавством прем'єр-міністр включав до складу свого кабінету представників партій, що мали більшість у Національних зборах. У період президентства де Голля (з 1959 по 1969 рр.) продовжувала існувати класична французька багатопартійна система, успадкована від Четвертої республіки. Тоді голлісти, що об'єдналися у велику праву партію — Союз за нову республіку, входили до складу уряду разом з представниками двох інших правих партій — Народно-республіканського руху та Національного центру незалежних і селян. До

---

¹ Докладніше про це див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. — С. 246–249.

кінця правління де Голля правлячу більшість в Національних зборах складала саме голлісти. Їм протистояла ліва опозиція в особі соціалістів і комуністів. Таким чином, політична система Франції поступово перетворювалася на біполярну.

Проте у 1980–1990-ті роки у Франції відбулися радикальні зміни в розстановці партійно-політичних сил. Раніше існування сильної й автономної президентської влади було зумовлене збігом президентської і парламентської більшості, тобто обранням на пост президента і до Національних зборів осіб, політична орієнтація яких переважно збігалася. Проте політична розстановка сил могла мати й абсолютно інший характер. Річ у тім, що конституційні правила П'ятої республіки прописані таким чином, що президент може призначати прем'єр-міністра і формувати уряд тільки із членів партії або блоку партій-переможців на парламентських виборах. Слід також відзначити, що хоча президенту традиційно відводиться головна роль, але можлива також ситуація, коли політична система набуде рис парламентської республіки. Це може відбутися у тому разі, коли президент і прем'єр-міністр належать до різних політичних сил і відповідно глава держави не може розраховувати на підтримку більшості в парламенті. У такій ситуації президент втрачає чимало своїх владних повноважень, а центр виконавчої влади зміщується від глави держави до глави уряду, і політична система стає де-факто парламентською, або, точніше, прем'єрською¹.

У політичній історії П'ятої республіки тричі спостерігалось співіснування президента і прем'єр-міністра із протилежних політичних таборів.

Унаслідок перемоги правої коаліції ОНР-СФД на парламентських виборах 1986 р. вперше за час існування П'ятої республіки політичні орієнтації нової правої парламентської більшості і президента, представника ФСП, не збіглися. Президент Франсуа Міттеран був змушений призначити на пост прем'єр-міністра Жака Ширака — лідера коаліції, що перемогла на виборах. Центр тяжіння виконавчої влади змістився від глави держави до глави уряду, який спирався на більшість у Національних зборах. Між президентом і прем'єр-міністром був розроблений «кодекс співіснування», відповідно до якого здійснення соціально-економічного курсу входило до компетенції уряду. Рада міністрів, як і раніше, проводила щотижневі засідання під головуванням Ф. Міттерана, але Ж. Ширак наперед виробляв з членами свого кабінету узгоджену точку зору. В разі,

---

¹ Див.: *Лейнхарт М.* Отношения между исполнительной и законодательной властью: модели доминирования и баланса властей // ОЙКУМЕНА: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – X., 2004. – Вып. 2. – С. 111–112.

якщо президент відмовлявся підписати той або інший законопроект, Ж. Ширак подавав законопроект до парламенту. При цьому часто використовувався §3 ст. 49 Конституції, який дозволяв ухвалювати закони, минувши їх обговорення, шляхом постановки питання довіри до уряду¹.

У такій ситуації повноваження президента обмежувалися проведенням зовнішньої політики і здійсненням функцій верховного головнокомандувача. Ф. Міттеран не перешкоджав реалізації політичного курсу правих партій. Проте президент небезуспішно прагнув перетягти на свою сторону громадську думку, заявляючи про свою незгоду з найпопулярнішими заходами уряду.

Попри істотні розбіжності між президентом і прем'єр-міністром з деяких питань внутрішньополітичного розвитку (Ф. Міттеран відмовився підписувати укази про приватизацію низки промислових і банківських компаній, не погоджувався зі змінами виборчої системи тощо) «співіснування» всупереч первинним прогнозам багатьох аналітиків не призвело французьку політичну систему до безвиході. Річ у тім, що на початку 80-х років ціннісні настанови основних ідейно-політичних блоків Франції (правих і соціалістів) зближувалися і надалі не містили взаємовиключних соціально-економічних концепцій.

Наступне «співіснування» президента Ф. Міттерана та прем'єр-міністра представника ОПР Едуарда Балладюра, в 1993–1995 рр. проходило в спокійнішій обстановці. Ослаблений поразкою соціалістів на парламентських виборах 1993 р., Ф. Міттеран не втручався в діяльність уряду. Але незважаючи на вироблений у 80-ті роки консенсус з основних проблем суспільного розвитку, суперечності і конфлікти між двома блоками не були ліквідовані, хоча стали менш ідеологізованими.

Період «співіснування» витримав і наступний президент Франції Ж. Ширак (1995–2002). 1997 р. він вирішив розпустити Національні збори, де засідала права, пропрезидентська і проурядова більшість. Ж. Ширак розраховував на те, що праві знов переможуть, і він зможе спокійно управляти країною разом з вірним йому прем'єр-міністром ще п'ять років, аж до закінчення свого президентського мандата в 2002 р. Проте на позачергових парламентських виборах 1997 р. перемогли ліві, і Ж. Шираку довелося призначити на пост глави уряду соціаліста Ліонеля Жоспена.

У вересні 2000 р. президент виніс на загальний референдум проект конституційного закону про скорочення строку повноважень президента Респуб-

---

¹ Див.: Преображенская А. А. Политические институты Франции на фоне перемен в общественно-политической жизни // Политические институты на рубеже тысячелетий. XX–XXI в.: Сб. ст. / Отв. ред. Холодковский К. Г. – Дубна, 2001. – С. 312–313.

бліки з семи до п'яти років. Французи його схвалили. Унаслідок цього в 2002 р. Ж. Ширак був переобраний на п'ятирічний строк. Услід за президентськими виборами відбулися й чергові парламентські вибори, на яких значну перемогу одержали прихильники Ж. Ширака, і до 2007 р. Францією управляли правий президент, правий уряд і праві Національні збори.

Отже, важливою особливістю політичної системи Франції є те, що реалізація президентських повноважень залежить від наявності або відсутності ефективної парламентської більшості. Як відзначає французький політолог Ф. Бенетон, «у Великій Британії або Німеччині функціонування інституційної системи залежить від системи партійної, але залишається незмінним незалежно від співвідношення політичних сил у рамках партійної системи. Одна з особливостей Франції полягає у тому, що інституційна практика залежить не тільки від партійної системи, а іноді й від співвідношення політичних сил, що беруть участь у парламентських виборах»¹.

Деякі політологи відзначають, що французька політична система не має аналогів в Європі, оскільки тут президент, якщо він спирається на парламентську більшість і має свого прем'єр-міністра, є практично вільним від законодавчих обмежень, які присутні в інших європейських країнах з сильною президентською владою. Таким чином, можна говорити про існування своєрідної «демократичної монархії», в центрі якої знаходиться фігура президента².

Результати останніх виборчих кампаній продемонстрували низку суперечностей в політичній системі Франції. На думку професора права Паризького університету О. Бо, головна вада політичної системи П'ятої республіки полягає у тому, що, не «встановивши політичну відповідальність уряду перед президентом і парламентом, вона інституціоналізувала основну відповідальність уряду і міністрів перед президентом»³. Це було допустимо, доки де Голль ставив на перше місце відповідальність президента перед виборцями. Але після нього система стала сполучати величезні повноваження президента і відсутність його відповідальності перед виборцями.

Гарантована конституцією безвідповідальність президента поступово поширилася на всю політичну систему — спочатку на голову кабінету, а згодом і на його міністрів. Кожен міністр був відповідальний тільки перед главою держави, проте аж ніяк не перед депутатами Національних зборів.

---

¹ Бенетон Ф. Введение в политическую науку. – М., 2002. – С. 333.

² Див.: Safran W. The French Polity. –N. Y., 1995. – P. 162.

³ Цит. за: Преображенская А. А. Политические институты Франции на фоне перемен в общественно-политической жизни. – С. 323–324.

Нездатність політичних лідерів визнати індивідуальну або колективну політичну відповідальність призвела до поширення готовності нести замість політичної кримінальну відповідальність. Функції контролю над виконавчою владою дедалі більше виконувала судова влада. 1993 р. було створено Суд Республіки, який призначався спеціально для розгляду справ про злочини, вчинені за участю політиків у рамках їхньої службової діяльності. До складу Суду ввійшли шість депутатів Національних зборів, шість сенаторів і три представники магістрату. Різні політичні діячі підкреслюють важливість наявності Суду Республіки як втілення контролю парламенту над виконавчою владою.

Останніми роками у Франції поступово розхитувалася колишня централізована система ухвалення рішень і зміцнення «багатополісної системи ухвалення рішень» — на європейському, національному, регіональному і міському рівнях, причому кожен рівень має значною мірою автономну політичну систему, в якій політичні забарвлення більшості й опозиції необов'язково збігають. На думку Л. Фабіуса, голови Національних зборів Франції у 1997–2000 рр., нині зростають контрольні функції парламенту. Готуються реформи з метою забезпечення контролю парламенту над сферами, на які він раніше не поширювався.

Дедалі більше практикується проведення до початку виборів попереднього голосування серед членів партії з метою висування найпопулярніших кандидатів. Безсумнівно, найзначнішою інституційною реформою останніх років у Франції стало скорочення строку дії мандата президента країни — з семи до п'яти років. У політичних колах не спостерігається однастайності в оцінці наслідків цієї реформи. Надходили також пропозиції щодо реформи виборчої системи (мажоритарної у двох турах) для формування більш урівноваженого і такого, що відповідає настроям виборця, парламенту. Прем'єр Л. Жоспен відкинув ці заходи, відзначивши, що в Національних зборах необхідно мати «стабільну і ясну більшість»¹.

Підтримка виборцями кандидатів, які представляють різні політичні сили, привела до того, що чимало політичних інститутів набули зовсім не того значення, яке в них вкладали творці системи. Наприклад, обмежено прерогативи президента, розширено повноваження парламенту, який одержав відносну самостійність від уряду. Функції контролю над виконавчою владою все більше виконує судова влада.

Таким чином, політична система Франції кінця 50-х років ХХ ст. діє і до теперішнього часу, проте вона стала менш централізованою і гнучкішою.

---

¹ Le Figaro. – 2000. – 01. – Р. 25.

Що стосується Німеччини, то вона є парламентською федеральною республікою. Така політична система є однією з найскладніших у світі. Водночас складна і специфічна система взаємостосунків різних органів влади і управління на федеральному і земельному рівнях є чіткою конструкцією, яка дозволяє ухвалювати політичні рішення, що враховують як федеральні, так і місцеві інтереси.

Специфіку політичної системи Німеччини важко зрозуміти, якщо не брати до уваги важкий шлях створення єдиної німецької державності. Як істотний чинник необхідно відзначити також роз'єднаність країни протягом її політичної історії. Особливо сильно така роз'єднаність виявилася в період наполеонівських війн. За наслідками цих війн і рішенням Віденського конгресу 1815 р. було встановлено Німецький союз із 39 держав під гегемонією австрійських Габсбургів¹. Суб'єкти Німецького союзу мали різні форми державного устрою: одні його члени союзу залишалися «абсолютними монархіями», інші на той час заснували станово-дорадчі органи — ландтаги, що пізніше перетворилися на парламенти. У союзу не було виконавчих органів, скарбниці та збройних сил. Мета його створення полягала в забезпеченні інтеграції територій виключно через єдину господарсько-адміністративну систему. При цьому політична автономія суб'єктів союзу визначила федеральний принцип функціонування системи.

На початку 1850 р. Пруссія приймає Конституційну хартію, що в усіх основоположних статтях була подібною до Конституції Франції 1791 р. Насамперед це стосувалося демократичних прав і свобод громадян Пруссії, виконавчої і законодавчої гілок влади, незалежності суддів. Проте на відміну від Франції Пруссія обрала еkleктичну політичну модель, з'єднавши монархію з лібералізмом. 20 років по тому, в 1871 р., О. Бісмарк повторив подібну еkleктику при створенні Конституції об'єднаної Німеччини. Він переніс принципи політичних свобод і гарантій пруської Конституції у нову — загальнонімецьку, узаконивши федеральний принцип побудови імперії, а також використавши положення французької Конституції про президента республіки і відновлення звання імператора². Таким чином, перша загальнонімецька конституція визначила Німеччину як союз територій з президентством пруського короля, котрий одержав титул німецького імператора.

Німецький імператор мав статус верховного головнокомандувача збройними силами, одноособово призначав і зміщував імперського кан-

---

¹ Див.: Германия // Новейший энциклопедический словарь. – М., 2004. – С. 290.

² Див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. – С. 277.

цлера. Останній, у свою чергу, мав широкі повноваження, залежав тільки від імператора і був незалежним від обох палат парламенту. Рейхсканцлер був водночас главою імперського уряду, головою Бундесрату і міністром-президентом Пруссії. Члени найвищого органу виконавчої влади, крім канцлера, мали статус не міністрів, а статс-секретарів, підлеглих тільки канцлеру. Вісім статс-секретарів Другого рейху склали не уряд, а рейхсканцелярію. Імператор і канцлер не мали права керувати країною без парламенту, нижня палата якого — Рейхстаг обиралася на основі загального виборчого права і працювала у відкритих засіданнях¹.

Переважну роль в парламенті відігравала не нижня, а верхня палата — Бундесрат, члени якого призначалися монархами суб'єктів федерації. Бундесрат володів законодавчою ініціативою, був постійним діючим органом і працював у режимах закритих засідань. Він брав участь у призначенні членів Імперського суду, визначав розміри внесків до загальнонімецької скарбниці, а в разі конфліктів між суб'єктами федерації виконував функції арбітра.

Низка відмінних рис політичної системи Німеччини, а саме: надмірно широкі повноваження виконавчої влади в особі імператора і канцлера, відсутність їхньої відповідальності перед будь-якими конституційними інституціями імперії, зміщення законодавчої і виконавчої гілок влади на рівень Бундесрату і збереження в єдиній Німеччині станового нерівноправ'я деяких соціальних груп дозволяє вважати Другу Німецьку імперію державою з обмеженою демократією. Хоча слід відзначити й прогресивні новації, введені в Німеччині. До них належать: узаконене таємне голосування на виборах, уведення загального виборчого права, яке в подальшому сприяло розвитку багатопартійності в країні².

У 80-ті роки XIX ст. формується партійна система Німеччини. До найвпливовіших партій того часу можна віднести партію консерваторів (імперська партія), основу якої становили великі землевласники і фінансово-промислова олігархія. Члени саме цієї партії брали участь у формуванні імперського уряду О. Бісмарка. Інша впливова партія цього періоду життя країни — партія націонал-лібералів, яка також була опорою уряду і складалася з великої і середньої буржуазії. Крім названих були сформовані й інші партії, проте відносно невеликі за чисельністю. Але поступово в німецькому політичному житті зростає роль соціал-демократичної партії, яка завойовувала симпатії значної частини суспільства. У результаті цього соціал-

---

¹ Див.: Германия // Новейший энциклопедический словарь. – С. 278.

² Див.: *Изензя И., Кирхгоф П.* Государственное право Германии. – М., 1962. – Т. 1. – С. 114.

демократична партія стає провідною опозиційною парламентською силою. Дедалі зростаючий політичний вплив соціал-демократів примусив керівництво Німеччини обрати оригінальний шлях політичного розвитку, який одержав назву інтервенціоналізму (політично регульованого капіталізму), що означало відхід від крайнощів, тобто від соціалізму та капіталізму. Для проведення такого політичного курсу керівництву держави необхідні політична воля, економічна стабільність і громадянський консенсус¹.

Участь Німеччини у Першій світовій війні припинила процес політичної еволюції. Перші успіхи у війні до кінця 1917 р. поступово звелись нанівець; сталася воєнна катастрофа, яка згодом завершилася революцією і проголошенням республіки, що, однак, не нормалізувало політичне становище в країні. На тлі краху економіки, галопуючої інфляції проголошена демократія залишалася теоретичною схемою. У 1919 р. було прийнято Веймарську конституцію, яка з'єднала ліберальну демократію і авторитарне президентське правління².

Ця конституція закріпила систему поділу влади напівпрезидентського зразка і проголосила Німеччину республікою. Главою виконавчого органу залишався рейхсканцлер, збройні сили мали назву Рейхсвер, а німці були «жителями рейху». Дванадцять років існування республіки — це смуга внутрішньополітичних криз та економічного занепаду. Учень М. Хайдеггера І. Фест пише: «Так чи інакше, але відчуття, ніби республіка нав'язана німецькому народу обманом і примусом та є чимось абсолютно чужим йому, закріпилося і загалом, і в цілому, вже не мінялося»³.

До кінця 20-х років стало остаточно ясно, що політична конструкція німецької демократії виявилася недостатньо стабільною. Позиції парламенту були слабкими, численність партій призвела до виникнення нестабільної парламентської більшості і занадто частої зміни урядів. Цим скористалася націонал-соціалістична партія, яка швидко пристосувалася до умов політичної боротьби у Веймарській республіці, активно використовуючи об'єктивні і суб'єктивні чинники кризової ситуації.

У 1933 р. до влади в Німеччині приходять націонал-соціалісти на чолі з Адольфом Гітлером і трансформують Веймарську республіку в тоталітарну державу — Третій рейх. Виникла політична система, що ґрунтувалася на ідеологічних догмах нацизму, які передбачали: створення

---

¹ Див.: Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції. Лібералізм. Антологія. — К., 2002. — С. 15.

² Див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. — С. 281.

³ Политическая биография Гитлера. — Пермь, 2003. — С. 145, 339.

расово-етичної держави, формування тоталітарного режиму влади і корпоративної системи організації суспільства. Для досягнення цієї мети нацисти вдавалися до різноманітних засобів і методів, серед яких: ліквідація ліберальної парламентської системи; встановлення ціннісного примату націоналізму і расизму; імператив національної держави; посилення ролі армії в житті суспільства; інтеграція індивідуума в певний ряд співтовариств; визнання і зміцнення приватної власності, перш за все дрібної і середньої; ліквідація боротьби класів шляхом національної та трудової консолідації тощо.

Практична сторона реалізації програмних вимог нацистів базувалася на реформах, проведених протягом 1933–1935 рр. Метою цих реформ стали зміна законодавчої влади, нова адміністративна структуризація рейху, реорганізація системи управління економікою, її централізація та нацифікація, кардинальні зміни в судовій системі.

Зміна правової системи привела до того, що галузі права, насамперед державне, адміністративне і кримінальне, змінили конфігурацію своїх понять, категорій і норм. Їхню основу склали етичні імперативи — єдність і воля нації, відданість фюреру, необхідність систематичного фізичного насильства над самоправною волею на благо моральної сили держави. У результаті реформування судова система набула такого вигляду: Гітлер одержав статус «верховного судді німецького народу»; компетенції Верховного імперського суду були обмежені функціями Сенату з кримінальних справ¹.

Реформування політичної організації німецького суспільства і держави супроводжувалося структурними перетвореннями в економіці, мобілізацією та переозброєнням армії. Зовнішньополітичні доктрини рейху реалізовувалися силовими методами, які призвели до світової війни 1939–1945 рр. Після поразки фашистської Німеччини її територію було поділено між державами-переможницями на чотири зони окупації: радянську, американську, британську і французьку.

Восени 1949 р. на території Східної Німеччини (радянська зона) проголошено Німецьку Демократичну Республіку, а на території Західної Німеччини створено Федеративну Республіку Німеччину. У радянській зоні окупації спочатку утворено п'ять нових земель, проте у 1952 р. їх ліквідували і замінили на чотирнадцять округів, що стали адміністративними одиницями централізованої держави. Після об'єднання Німеччини за рішенням Народної палати від 22 липня 1990 р. були відтворені колишні землі Східної Німеччини².

---

¹ Див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. – С. 285–286.

² Див.: Германия // Новейший энциклопедический словарь. – С. 290.

Сьогодні державний устрій ФРН базується на п'яти принципах. Німеччина є демократичною, правовою, соціальною, федеральною, а також екологічною державою. Демократична організація орієнтується насамперед на свободу індивіда та вже потім на однакові свободи для всіх. Демократія також виявляється і реалізується в законодавчій, виконавчій і судовій гілках влади.

Законодавчий процес в Німеччині є прерогативою Бундестагу, Бундесрату, уряду, тобто федерального канцлера і федеральних міністрів, а також федерального президента. Бундестаг — найвищий орган, що представляє німецький народ і має вирішальне значення в законодавчому процесі. Депутати Бундестагу обираються населенням строком на чотири роки. У Бундестазі можуть бути представлені партії, що набрали на виборах не менше 5 % голосів виборців за партійними списками. Президент Бундестагу офіційно вважається другою вищою посадовою особою в державі¹.

Бундестаг як нижня палата парламенту ФРН шляхом ухвалення законів встановлює завдання і повноваження для всіх інших органів країни. При цьому реалізуються два найважливіші принципи: 1) парламент не може взяти на себе всі повноваження виконавчої влади; 2) кожен депутат є представником народу, проте не повинен одержувати вказівки і доручення у вигляді наказів виборців, тобто депутатський мандат не є імперативним.

Бундесрат (Рада федерації) не є, на загальну думку, другою палатою парламенту. Він формується із депутатів, яких призначають зі свого складу уряди земель. Кожна федеральна земля делегує до цього органу, залежно від чисельності населення, від трьох до шести представників. Прийняті Бундестагом законопроекти, що вимагають внесення змін до Конституції Німеччини і стосуються взаємовідносин між федерацією і землями, а також ті, що торкаються інтересів федеральних земель, для набрання чинності повинні бути схвалені представництвом федеральних земель — Бундесратом².

Федеральний принцип побудови держави вплинув і на структуру виконавчої влади: вона є «двоголовою». Главою держави є федеральний президент, який обирається спеціально створеними федеральними зборами на п'ятирічний строк. Президент може бути обраний не більше ніж двічі. Саме федеральний президент формально вносить до парламенту кандидатуру канцлера та потім приводить його до присяги. Він навіть може розпустити парламент, якщо кандидатуру канцлера не буде затвер-

---

¹ Див.: Шаталін В. Как устроена Германия: политическая система // www.dw-world.de/dw/article/0,2144.

² Див.: Alien C. S. «Germany». In *Comparative Politics at the crossroads*. – Toronto, 1996. – P. 206.

джено. У реальному житті цього ще не відбувалося. Президент також призначає і звільняє міністрів — але тільки за поданням канцлера. Реальної влади президент Німеччини не має, а лише виконує представницькі і церемоніальні функції. Прерогативою президента є право помилування засуджених злочинців. Він стоїть над партіями та їхніми актуальними політичними інтересами. Не дивлячись на такі представницькі функції, кожна з політичних партій Німеччини вважає великим успіхом, якщо федеральний президент обраний з її лав¹.

Уряд є найвищим федеральним колегіальним органом, рівним за рангом Бундестагу, і виконує завдання політичного керівництва державою — це друга складова виконавчої влади. Очолює уряд федеральний канцлер, який обирається на чотирирічний строк абсолютною більшістю Бундестагу. За конституцією, канцлер визначає основні положення політики держави, несе відповідальність за їх реалізацію, а також формує кабінет міністрів. Основний закон передбачає право канцлера ухвалювати основоположні рішення з деяких питань внутрішньої і зовнішньої політики. Федеральні міністри очолюють відповідні міністерства. При міністерствах можуть створюватися спеціалізовані федеральні відомства. Специфіка функціонування виконавчої влади у ФРН полягає в тому, що федеральні міністерства проводять урядову політику, як правило, не самостійно на всіх рівнях державної структури, а лише через аналогічні органи виборчої влади земель ФРН і на місцях. Винятки становлять міністерства закордонних справ, оборони, деякі підрозділи фінансів, транспорту, внутрішніх справ.

Відомо, що федеральний державний устрій має забезпечувати формування та єдність Федерації як загальної єдиної держави (політична, економічна і військова інтеграція), а також водночас зберігати федеральні землі в усьому їхньому розмаїтті та соціокультурній самобутності (етнічна, мовна і культурна інтеграція). Разом з класичним поділом гілок державної влади в централізованій державі на виконавчу, законодавчу і судову (горизонтальний поділ влади), у федеральній державі відбувається також вертикальний поділ влади, тобто поділ державної влади на владу центру і владу суб'єктів федерації.

ФРН складається із 16 земель: Північний Рейн-Вестфалія (столиця — Дюссельдорф), Баварія (Мюнхен), Баден-Вюртемберг (Штутгарт), Нижня Саксонія (Ганновер), Гессен (Вісбаден), Саксонія (Дрезден), Рейнланд-Пфальц (Майнц), Берлін (місто на правах землі), Саксонія-Анхальт (Магдебург), Тюрінгія (Ерфурт), Бранденбург (Потсдам), Шлезвіг-Гольштейн (Кіль), Мекленбург-Передня Померанія (Шверін), Гамбург (місто на правах

---

¹ Див.: *Шаталін В.* Как устроена Германия: политическая система.

землі), Саар (Саарбрюккен), Бремен (місто на правах землі). Кожна з земель, що входить до складу федерації, має свою конституцію і парламент — ландтаг. Землі не є суверенними державами і не мають права на відділення.

Землі ФРН, будучи відносно самостійними суб'єктами федерації, автономно визначають структуру своїх органів виконавчої влади. Як правило, очолюють такі структури обрані парламентом прем'єр-міністри земель, які формують земельні уряди. У межах своєї компетенції ці уряди формально повністю незалежні від уряду ФРН. У питаннях, що стосуються відання федерації, на них покладено виконання відповідних загальнонаціональних законів.

Федеральні землі поділяються на общини, яким гарантується право комунального самоврядування. Проте державний устрій Німеччини є не три-, а дворівневим, і складається із земельного та федерального рівнів. Муніципальні органи влади та управління підпорядковані земельним урядам і вирішують питання, віднесені до відання самих земель. Так, місцева влада відповідає за містобудування, будівництво і ремонт шкіл, театрів, музеїв, лікарень, спортивних споруд і державних плавальних басейнів, електропостачання, подачу води і природного газу, стан каналізаційних систем, будівництво місцевих доріг. Місцева влада також надає соціальну допомогу. Держава, точніше її органи, здійснюють державний нагляд за діяльністю комун (общин, союзів общин). Як правило, він обмежується перевіркою законності, відповідності рішень комуни нормі права і виконання нею своїх завдань щодо громадян. Це визначається принципом виконавчого федералізму.

Фінансовий стан земель значно варіюється, оскільки змінюється їхня економічна структура і темпи розвитку. Тому економічно і фінансово сильніші землі, на зразок Баден-Вюртембергу, Баварії і Гессену, мають в своєму розпорядженні значні фінансові ресурси, тоді як економічно і фінансово слабкіші землі, особливо східнонімецькі, таких ресурсів не мають. Ця нерівність пом'якшує регіональний розподіл загальних податків, для чого встановлено загальнонаціональний режим горизонтальної бюджетної стабілізації. Але, незважаючи на таку систему фінансового вирівнювання можливостей, деякі землі залишаються слабкими. Вони одержують додаткові субсидії від федерального рівня, щоб вийти принаймні на 95 % від середньоземельного рівня податкоспроможності. Крім того, федеральний уряд надає землям певні гранти, що допомагають їм сплатити витрати, пов'язані з тягарем процесу возз'єднання Німеччини¹.

---

¹ Див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. — С. 304.

Слід зазначити, що політичні реформи у Східній Німеччині після возз'єднання діють паралельно з чинниками економічного перетворення. Відомо, що демократія і ринкове господарство — це взаємозумовлені частини цілого, тому створення будь-якої форми і будь-якого виду демократії сприяє розвитку економіки. Водночас реальність показує, що процес політичної та економічної трансформацій в землях Східної Німеччини відбувається досить складно. Трирівневість цього процесу — політична реформа, макроекономічна стабілізація, створення мікроекономічної основи — часто зберігалася неповністю. Специфіка процесу трансформації в нових землях Німеччини полягала в стрімкому введенні норм демократії й одночасно таких макроекономічних умов, як валюта, банківська система, управління фінансами тощо. Проте ринок не можна запровадити указом, а пристосування населення до нових умов життя вимагає значного часу і зміни сталих стереотипів поведінки на нові. Нав'язування ж нових політичної та економічної систем, що робиться навіть з якнайкращими намірами, спонукає населення до опору і неприйняття. Тим паче, що приватизація в ринковому дусі, але за умов гарантованої зайнятості і примусових інвестицій неможлива. Проблеми перехідного періоду для східних земель Німеччини залишаються гострими і дотепер. Висока собівартість продукції, що виробляється тут, як і раніше, позбавляє східнонімецькі підприємства конкурентоспроможності на світовому ринку, тому на даній стадії процесу трансформації їм необхідна масована допомога держави¹.

Це, в свою чергу, є непростим завданням, оскільки соціально-економічна система ФРН переживає сьогодні серйозну кризу. Обговорюється навіть питання про зменшення повноважень верхньої палати парламенту — Бундесрату, а також про поділ федеральних земель на «повністю рівноправні» та «обмежено рівноправні» залежно від їхніх економічних успіхів. Один з провідних фахівців ФРН з конституційного права, професор берлінського університету Гумбольдта У. Батгіс вважає, що реформа політичної системи Німеччини давно назріла і, напевно, буде здійснена незалежно від того, хто саме формуватиме уряд². На вимогу земель-донорів — Баварії, Баден-Вюртембергу, Гессену і Північного Рейн-Вестфалії — буде істотно скорочено компетенцію субсидійованих земель, насамперед на сході країни. Фактично це означає докорінний перегляд принципів німецького федералізму, але іншого виходу не існує. Адже сьогодні багаті землі Німеччини,

---

¹ Див.: *Оппенлендер К. Х.* Процесс трансформации в новых землях ФРГ // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1998. – № 7. – С. 135–137.

² Див.: *Сумленный С.* Политическая система Германии: накануне радикального передела – Эксперт on-line 2. <http://www.expert.ru/printissues/expert/2005/36/36ex-tema12/>

економіка яких може зрівнятися з економікою окремих країн Євросоюзу, не можуть бути задоволені тим, що їхній прибуток йде на постійне і малоефективне субсидіювання відстаючих регіонів.

Інша реформа, яку доведеться проводити будь-якому уряду Німеччини, — це скорочення участі держави в соціальній сфері. У межах цієї реформи мають відбутися повне скасування всіх податкових пільг соціально незахищеним категоріям, зменшення обсягу гарантій безробітним, збільшення ставок оподаткування. Сучасна Німеччина, яка все більш відчуває себе частиною єдиної Європи, зобов'язана внести корективи до своїх соціальних програм, що неминуче спричинить зміни вектора розвитку політичних сил у суспільстві.

Наступним важливим напрямом реформування політичної системи європейських країн є оптимізація роботи органів місцевого самоврядування. Управління на місцях здійснюють в європейських країнах органи місцевого управління, а також органи, що представляють центральну владу. Місцеве управління — це відносно децентралізована форма політичної системи. Головними ознаками органів місцевого управління є їх виборність і порівняльна самостійність в керівництві справами місцевого значення. У ХХ ст. під натиском держави місцеве управління частково втрачало риси дійсно місцевого самоврядування, вільного від втручання бюрократичного апарату центральної влади. За фашистського режиму в Німеччині та Італії, наприклад, виборне місцеве управління, як і багато інших демократичних інститутів, взагалі було ліквідоване. Розгром фашизму, що викликав зростання авторитету і впливу демократичних сил, обумовив у деяких країнах прогресивні зміни у статусі муніципальних органів. Так, деякі демократичні принципи самоврядування було закріплено в післявоєнних конструкціях Франції та Італії.

У 70–80-х роках ХХ ст. в ряді європейських країн були здійснені реформи місцевого управління (Велика Британія, Франція, ФРН та ін.). Вони відбили загальний курс на модернізацію державного апарату з метою його пристосування до умов науково-технічної революції. Ці реформи усунули, хоча й не повністю, архаїзми в організації місцевого управління. Відбулося скорочення асигнувань центральної влади на потреби місцевих органів, пов'язані з утриманням різних соціальних служб. Наприклад, у 1998 р. уряд Великої Британії оприлюднив низку документів з модернізації місцевого управління. Серед напрямів підвищення якості діяльності місцевих органів влади найпоширенішими стали моделі «Перевага в роботі» (Excellence Model), «Знак Хартії» (Charter Mark), «Інвестиції в персонал» (Investors in People).

Найзагальнішим механізмом є модель «Перевага в роботі», яку докладно розглянули В. Лобанов та Дж. Садлер. Автори відзначають, що така модель створювалася на емпіричній основі протягом 10 років. З метою оптимізації роботи цих органів виділено дев'ять критеріїв, що дозволяють оцінити діяльність місцевих установ. Іншими словами, вивчається, як діє організація і що одержано в результаті її роботи¹.

Застосування цієї моделі для діагностики діяльності місцевих організацій, як вважають її розробники, дозволяє виявити їхні сильні і слабкі сторони, визначити сфери, що вимагають поліпшення, і розробляти відповідні заходи. Крім того, вона дає можливість проводити самооцінку, що відіграє ключову роль в здатності підвищення ефективності роботи і якості послуг.

Органи місцевого врядування з їхнім апаратом стали однією з провідних ланок державної організації розвинутих європейських країн. Їхня діяльність в економічних і соціальних сферах має важливе значення для населення. При цьому треба відзначити, що бюрократичні засади в організації муніципальних органів виявляються не так різко, як в інших ланках державного апарату. Всі ці якості роблять виборне місцеве управління однією із засад демократії.

Закінчуючи розгляд проблем формування і вдосконалення політичних систем в розвинутих європейських країнах, можна зробити деякі висновки. По-перше, під удосконаленням політичної системи або її модернізацією в даний час розуміється зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових зразків соціальних цілей і створювати нові види інститутів, що забезпечують розвиток соціальної системи. По-друге, розглядаючи шляхи еволюції політичних систем розвинутих країн Європи, можна констатувати, що всі вони, з одного боку, є ліберально-демократичними, а з другого — мають безліч відмінностей. Разом з тим, будучи породжені схожими соціально-економічними умовами, релігіями, культурами, традиціями, ці політичні системи забезпечують ефективний розвиток економіки, а також один з найвищих у світі ступенів прав і свобод для своїх громадян. По-третє, шлях, пройдений розвинутими західноєвропейськими країнами (Франція, Німеччина, Велика Британія) у вдосконаленні своїх політичних систем, є безцінним досвідом для країн, що перебувають у транзитивному стані, — від тоталітаризму до демократії.

---

¹ Див.: Лобанов В., Садлер Д. Повышение эффективности работы органов местной власти: опыт Великобритании // www.rtru.ru.

1.3.2. Автократії та демократії сучасних політичних систем Сходу: демократична модернізація Японії і політична трансформація Китаю

Політична багатоваріантність світу, за нашим переконанням, є проявом внутрішнього закону самозбереження загальнолюдської цивілізації. Зростання її життєздатності відбувається саме на основі розширення культурно-політичної самобутності народів світу зокрема і цивілізаційного різноманіття в цілому. Політичні системи сучасних держав Сходу є надзвичайно цікавою і непростою соціально-політичною матерією, складність якої визначена колосальним історичним досвідом, своєрідністю політичного буття, а також особливостями сучасного розвитку цього геополітичного об'єкта.

Досліджуючи політичну систему будь-якої держави, доцільно проаналізувати особливості її структурних компонентів: *інституційного, регулятивного, функціонального, ціннісного та комунікативного*.

Ще на початку ХХ ст. в багатьох азіатських країнах фактично існували так звані «традиційні» суспільства з рудиментарною політичною системою, в якій панували феодально-станові, династичні або кастові, кланові, а іноді й родові політичні форми і відносини, що ґрунтуються на ієрархії соціального походження, домінуванні клерикалізму в політичній сфері. Досить низькою залишалася міра диференціації політичних інститутів і функцій, вони були переплетені чи інтегровані з неполітичними соціальними інститутами — церквою і релігією, культурою, ритуалами і традиціями, традиційною мораллю. Індивідуальний політичний інтерес у традиційних суспільствах залишався слабо розвинутим, як і міра політичної активності індивідів.

Надбання політичної незалежності колишніми колоніями Сходу і зміцнення суверенітету цих країн стимулювали пошук нових напрямків і форм розбудови й удосконалення своєї національної держави та політичної системи в цілому за допомогою так званого *політичного розвитку*: росту здатності політичної і правової систем постійно й ефективно адаптуватися до нових соціально-політичних цілей і вимог. Для азіатських країн, що розвиваються, особливо актуальним стало створення нових політичних інститутів, які забезпечують ефективні канали діалогу між урядом, політичною елітою і населенням.

Виходячи з цього, критеріями-показниками *модернізаційного розвитку* в азійському регіоні світу можна вважати:

утворення (чи відтворення) сучасних інститутів та інших елементів політичної системи і права в межах стандартів доби ХХ ст.;

здійснення структурної диференціації цих інститутів передусім за функціональним навантаженням;

здатність політичної системи країни до сприйняття інновацій і водночас до мобілізації ресурсів влади заради самозбереження;

формування тенденції державного стимулювання різних форм політичної участі громадян;

оволодіння публічними політиками не тільки керівними державними посадами, а й «політичними ролями»; просування до рівноправності та рівної відповідальності усіх суб'єктів політики перед законом¹.

Видається, що вибірково з трьох можливих версій інтенсивності процес політичного розвитку азіатських держав в ХХ ст., зокрема Японії, Китаю, Індії, країн Близького Сходу тощо, йшов переважно шляхом *політичної модернізації*.

Політична модернізація країн Сходу стала процесом наближення деяких фрагментів політичної сфери (чи політичної системи в цілому) до сучасних форм і зразків політики, її більш високого і досконалого рівня. Фактично вона свідчила про те, що в політиці і праві відбуваються процеси «осучаснення», тобто опанування нових моделей і стандартів політичного життя. Політичною модернізацією після Другої світової війни були охоплені ті країни Азії та Близького Сходу, які в процесі розвитку переходили від архаїчних політичних структур (притаманних у головному колоніям) до сучасних політичних інститутів і форм, освоювали нові технології влади та державного управління і в такий спосіб звільнялися від рудиментарних залишків у політичній сфері².

Об'єктивною основою політичної модернізації в Азії виступали реальна цілісність світу і людства у глобально-політичному аспекті, взаємопов'язаність різних частин планети — континентів, субрегіонів, країн та народів. *Суб'єктивні ж чинники модернізації країн Сходу* є більш специфічними і формувалися під впливом різноманітних (нерідко суперечливих) мотивів — *завоювання, національного звільнення, захисту національної ідентичності, політико-культурної (чи етнічної) асиміляції, секуляризації (або десекуляризації)*; пізніше — *політики «якісного стрибка» у темпах індустріалізації, технологізації та інформатизації*, прагнень підвищити рівень *політичної і правової свідомості* суспільства тощо.

Залежно від певного історичного періоду, народу, типу його культури, пануючої еліти чи домінуючої ідеології змінювалися як методи, так і «гас-

---

¹ Див., напр.: Пантин В. И. Циклы и волны модернизации как феномен социального развития. — М., 1997; Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ. — М., 2001. — С. 315–320.

² Див.: Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. — 2002. — С. 220–233.

ла» політичної модернізації: «скорення варварів», цивілізаторська місія, «християнізація язичників», «ісламізація невірних», деколонізація та розбудова суверенної держави, експорт «світової революції», демократизація політики і лібералізація економіки, ремісія ринкових відносин та ін.

Якщо використати підхід С. Хантінгтона стосовно розвитку традиційних суспільств¹, то можна стверджувати, що найбільш помітними *тенденціями політичної модернізації* азіатських країн в ХХ ст. стали:

«раціоналізація політичного життя» шляхом заміни або обмеження традиційних політичних, династичних, релігійних, етнокультурних інститутів єдиною світською політичною владою;

виділення нових функцій політичної системи і відповідно спеціалізація політичних структур (наприклад, демонополізація державної влади і вертикальний її поділ на три самостійні гілки, поява інституту політичного плюралізму, становлення багатопартійності, запровадження технологій представництва в політиці та ін.);

поширення сучасних форм і способів політичної участі серед різноманітних груп традиційних суспільств;

істотне вдосконалення чинного законодавства, в тому числі виборчого, проведення реформ національних правових систем;

зростання кількості політичних норм і традицій відповідно до вимог нового режиму влади чи політичної системи.

У сучасній доктрині західної порівняльної політології одержала поширення характеристика «*незахідного*» політичного процесу, який описав американський політолог Люсьєн Пай на підставі специфічних ознак у політичних орієнтаціях та поведінці населення цих країн світу. Він виокремив 17 особливостей, за якими політичні процеси у східних суспільствах принципово відрізняються від аналогічних на Заході.

1. У незахідних суспільствах сфера політики чітко не відділена від сфери громадського і приватного життя.

2. Політичні партії претендують не стільки на репрезентацію інтересів певних політичних груп, скільки на вираження ідеологізованого чи клерикального світогляду, або на представництво «способу життя».

3. У політичному процесі домінують так звані політичні кліки і «клани».

4. Характер політичних настанов населення країни такий, що припускає значну монополію верхівок політичних угруповань у визначенні стратегії і тактики в політиці.

---

¹ Див.: Huntington S. P. The third wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman, L., 1991.

5. Опозиційні партії та еліти, що прагнуть до влади, часто виступають як революційні рухи, намагаючись підірвати легітимність правлячої верхівки у державі.

6. У політичному процесі немає необхідної інтеграції та взаємодії серед його учасників, що є наслідком відсутності в суспільстві єдиної системи комунікаційних зв'язків.

7. Масштаби рекрутування нових суб'єктів та елементів політики для виконання політичних ролей дуже значні (масові).

8. Для «незахідного» політичного процесу типовим є різке розходження у політичних орієнтаціях поколінь.

9. Консенсус щодо узаконених цілей і засобів політичної дії є істотним і неміцним.

10. Незважаючи на інтенсивність та поширення політичних дискусій в суспільстві, вони мало пов'язані з ухваленням державно-політичних рішень і майже не впливають на них.

11. Політичні ролі фактично підмінюються владними посадами в органах держави; характерним є також поєднання і заміщення «ролей» у політиці.

12. Реальні організовані «групи інтересів», що мають спеціалізовані функції, відсутні або не справляють істотного впливу на політичний процес.

13. Національне керівництво цих держав часто змушено апелювати до недиференційованої громадськості (за підтримкою чи мобілізаційно).

14. Через неконструктивний характер «незахідного» політичного процесу лідери цих держав додержуються більш визначених поглядів і ведуть більш послідовну політичну лінію частіше на зовнішній арені, ніж у внутрішній політиці.

15. Емоційні та символічні аспекти політики (гасла, ідеали, догми, ритуали) відтискують на другий план раціональні пошуки розв'язання загальних проблем і конкретних питань соціального життя.

16. Великою лишається роль харизматичних лідерів.

17. У політичному процесі в головному ігнорується «роль» так званих «політичних брокерів».

Фактично «незахідний» політичний процес розкриває об'єктивний зміст функціонування політичних систем, діалогу влади і суспільства у більшості країн континентальної Азії та Близького Сходу¹. Отже, «незахідними» за своєю політичною ментальністю є ті народи людства, що вже

---

¹ Див. також: *Салмін А. М.* Политический процесс и демократия // Социально-политические науки. – 1991. – № 6; *Ильин М. В.* Идеальная модель политической модернизации и пределы ее применимости. – М., 2000; *Мележикина Е. Ю.* Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. – М., 2001. – С. 235–255.

давно вийшли з-під прямої колоніальної залежності, але й досить специфічно прямують до сучасних форм політики. Їх політичні системи продовжують випробувати на собі пресинг світових центрів економіко-політичного суперництва, проте водночас вони по-своєму впливають на політичну картину світу. Так, за свідченням А. Тойнбі, сліди конфуціанської системи, що налічує понад дві тисячі років, виявляються й у житті пореволюційного Китаю¹; а Ф. Фукуяма доводить, що під впливом своєї культури японці «перетворили майже до невпізнання західний капіталізм і політичний лібералізм»². Слід урахувати, що політичні системи Азії не налаштовані розвиватися під тиском недоречного нав'язування суто «західних» зразків цивілізації; це стимулює глобальний «конфлікт цивілізацій», який гостро виявляється у політичній взаємодії Сходу і Заходу, зокрема мусульманських країн із США та деякими західноєвропейськими державами.

Модернізація політичних систем азіатських і близькосхідних держав була безпосередньо пов'язана з особливостями розбудови їх правових систем у той самий період. Певного поширення в цьому регіоні світу одержала романо-германська (кодифікована) система права. Так, Туреччина для модернізації системи права використала як зразок європейські кодекси, зберігаючи вірність мусульманській традиції в праві до війни 1914 р., але з кінця 1920-х років вона вже цілком належала до романо-германської правової сім'ї.

Арабські держави, що виникли на Близькому Сході внаслідок розпаду в 1918 р. Оттоманської імперії, зберегли і посилили юридичні зв'язки з Францією. Однак вони не секуляризували своє право цілком, як це зробила Туреччина, тому відносно їх громадян, що сповідують релігію ісламу, широко діє мусульманське право. Специфічним прикладом у цьому відношенні є Ірак та Йорданія, де раніше дуже відчутним був вплив загального (прецедентного) права, однак після скасування британського колоніального мандату розпочалась поступова розбудова кодифікованої правової системи. Іран і Афганістан в 70–80 роках ХХ ст. продемонстрували тенденцію повернення до мусульманського права в його майже чистому вигляді, що було зумовлено політичними цілями розбудови «ісламської держави» (клерикальної політичної системи). Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) здавна перебували під досить сильним британсько-американським впливом, але водночас активна торгівля нафтою сприяла розвитку їх зв'язків з країнами романо-германської правової сім'ї. Через це у національному законодавстві цих арабських країн

---

¹ Див.: Тойнби А. Д. Постижение истории. – М., 1991. – С. 282.

² Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопр. философии. – 1990. – № 3. – С. 141.

можна виявити прямий чи опосередкований вплив кодифікованої системи права, втім обмежений окремими правовими галузями¹.

Щодо інших регіонів Азії романо-германська правова сім'я мала певний успіх у Китаї, В'єтнамі та Північній Кореї, однак, незважаючи на перетворення, пов'язані з «ринковим» економічним курсом 80–90-х років, у цих країнах зберігається переважно кодифіковане законодавство. Тісні зв'язки з романо-германською правовою сім'єю характерні також для кодифікованих правових систем Японії, Тайваню і Південної Кореї; тут певною мірою розвинута й система судового захисту в сфері публічного і приватного права.

Іспанська колонізація свого часу призвела Філіппіни до включення у романо-германську правову сім'ю, але наступні 50 років американської окупації перетворили філіппінське право на змішане. Правову систему Цейлону — Шрі-Ланки також можна кваліфікувати як змішану. Нарешті, в Індонезії, ще після голландської колонізації, концепції романо-германської правової системи поєднуються як із мусульманським правом, так і зі звичаєвим правом (адатом), через що дану систему права прийнято вважати змішаною².

Відомий західний політолог-компаративіст Ч. Ф. Ендрейн, здійснюючи порівняльний аналіз політичних систем, розглядав їх як певний спосіб вироблення і втілення у життя політичних рішень, тобто як засіб «виробництва політик». З огляду на це він виокремлює чотири базові типи політичних систем: 1) *народну* (племінну); 2) *бюрократичну авторитарну*; 3) *елітиську мобілізаційну*; 4) *узгоджувальну*. Оскільки ці типи розрізняються головним чином за культурним, структурним і поведінковим параметрами, їх оцінка має, на думку Ч. Ендрейна, становити сутність порівняльного аналізу³.

Народні (племінні) системи фактично є бездержавними соціальними спільнотами, де дистанція між правителями і підданими мізерно мала. Держави ж континентальної Азії і Близького Сходу, на наш погляд, переважно представлені такими варіантами політичних систем.

У бюрократичній авторитарній системі держава здійснює суворий контроль за соціальними групами; матеріальні інтереси і моральні

¹ Див. напр.: Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В. Е. Чиркин. – М., 2002. – С. 172–175, 193–195; Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юрид. спец. ВНЗ / За ред. В. Д. Ткаченка. – Х., 2003. – С. 180–209, 237–251.

² Див.: Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности. – М., 1999. – С. 58–59, 307–377.

³ Докладніше про це див.: Ендрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем: эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. – М., 2000. – С. 19–26.

(у тому числі політичні) цінності різко відділені одне від одного (приклади: Китай XIX — початок XX ст., Японія до початку XX ст., Індія до 50-х років XX ст., Південна Корея, Тайвань, Сінгапур до середини 80-х років XX ст., більшість монархій арабського світу).

За умови *елітиської мобілізаційної системи* політичне керівництво країни не розділяє матеріальні цілі, інтереси (індустріалізація, електрифікація, ведення війни тощо) та ідеологічні цінності, цілком же раціональним «мирським» завданням надається характер «священнодійства». Влада елітиських мобілізаційних систем представлена сильною державою і чітко керує політичною діяльністю народу; соціальні групи виявляють лише формальну волю, а між правителями і підлеглими пролягає велика політична дистанція (це Китай 50–80-х років XX ст., Монголія до початку 90-х років XX ст., Японія з початку XX ст. — до середини 40-х років, В'єтнам до кінця 80-х років, КНДР (Північна Корея) з кінця 40-х років по наш час, колишні Ірак і Афганістан, сучасні Іран і Пакистан тощо).

Узгоджувальна система реалізує плюралістичну модель політики: держава має обмежені можливості контролю над самостійними соціально-політичними групами, громадяни активно за власним рішенням беруть участь у політиці. Лідери держави відкриті, більш доступні та опосередковуються соціумом. Диференціація матеріальних інтересів, моральних цінностей та політичних уподобань відбивається у повній секуляризації політики, правовому і структурному відділенні церкви від держави, а іноді й релігії від світської освіти (як у Японії після Другої Світової війни, сучасних Індії, Ізраїлі, Південній Кореї, Тайвані, Сінгапурі).

Видається також, що розуміння механізмів функціонування азіатських політичних систем безпосередньо пов'язано зі специфікою типів і форм держави, які склалися там до кінця XX ст. Запропонована ще марксистською традицією формаційна типологія держав уже цілком не відповідає нинішнім реаліям. Наприклад, сучасна Японія, яку слід за цією типологією віднести до держав капіталістичного типу, фактично не має поміщиків-землевласників, чим кардинально істотно відрізняється від буржуазно-поміщицького Пакистану — також країни капіталістичного типу.

Саме тому в основу градацій сучасних держав Сходу політологи-країнознавці найчастіше кладуть соціальний характер влади та специфіку політичного режиму, звідси виділяють демократичний, авторитарний і тоталітарний типи держави.

Демократичним ідеалам і механізмам політичної влади прагнуть відповідати (чи наблизитися до них) країни Азії та Близького Сходу: Японія, Ізраїль, Індія, індустріально розвинуті країни Індокитаю.

Однак і *авторитарна держава* цілком може мати (чи декларувати) окремі зовнішні, формальні демократичні інститути, що закріплені законодавством, але на практиці реалізуються мало або фактично не реалізуються. Виявляється це у такому: незважаючи на політичний плюралізм, кількість і міра впливу політичних партій обмежується; вибори можуть провадитися регулярно, але їх результати реально не позначаються на політичному процесі; права особи і громадянина, проголошені в законодавчих актах, на практиці є обмеженими тощо. Авторитарні держави подібного типу існують у даний час в Індонезії, Пакистані, Йорданії, Таїланді та деяких інших азіатських країнах.

Тоталітарний тип держави в багатьох її класичних показниках до початку ХХІ ст. спостерігався в Іраку (до американської інтервенції), зберігся у В'єтнамі, Північній Кореї, а на рівні окремих політичних рудиментів — в Китаї та Монголії. Крім того, різновидами тоталітарної держави деякі державознавці вважають безпартійні теократичні режими, такі як в ОАЕ, Катарі, Ірані, а також повалений клерикально-політичний режим талібів у Афганістані та військові диктатури. Як і раніше, держава тут становить цільний, партійно-державний апарат, часто корумпований, з єдиною правлячою партією (чи Фронтом політичних сил), керівна роль якої закріплюється в конституції; правляча еліта відкрито панує як партійно-бюрократична номенклатура; глав держав іноді наділяють повноваженнями незмінюваних довічних президентів; вплив єдино дозволеної офіційної ідеології (політичної чи клерикальної) фактично не обмежений.

Зрештою, в аспекті порівняльного аналізу досить виразно про особливості модернізації політичних систем країн Сходу свідчить класифікація форм держави, що виходить зі змісту інститутів і механізмів державної влади, атрибутивних і специфічних ознак державності. На цій підставі відомий державознавець В. Чиркін виділяє три основні (генеральні) форми держав, що склалися в минулому та існують і нині: монархічну, полікратичну та сегментарну¹. Подібна градація, на наш погляд, найбільш чітко показує специфічні особливості функціонування державно-політичного організму азіатських і близькосхідних держав.

Монархічна державна форма вирізняється високоцентралізованим (одноособовим) характером влади. Вищі інститути держави забезпечують зосередження (концентрацію) її повноважень і ресурсів в руках єдиного центру (органу, особи). Таким центром можуть виступати і теократичний монарх, як у султанаті Оман, і колегія монархів (як Вища рада емірів семи частин федерації в ОАЕ), і «довічні» президенти чи прем'єр-міністри (напри-

---

¹ Див.: Чиркін В. Е. Государствование: Учебник. – М., 1999. – С. 117–119.

клад, аятола в Ірані). Політична влада не вживає взагалі демократичні методи управління чи імітує їх; вона практично закрита для тиску з боку «зацікавлених груп»; сама ж еліта влади — закрита, автаркїчна, чисельно обмежена і рекрутує нових членів за критеріями і цензами «системи гільдій».

Подібні політичні режими країн Азії та Близького Сходу додержуються принципу ідеологічного монїзму, відповідно у державі закрїплюється однопартійність чи гегемонія однієї партії; нерідко роль клерикальної ідеології виконує релігія (іслам, буддизм). Об'єктивні чинники, що сприяють виникненню монархії як форми держави, пов'язані: по-перше, зі стійкою і тривалою історико-політичною традицією, інтегрованою політичною свідомістю (консервативного типу) та низькою політичною культурою населення, як це склалося в абсолютних і напівабсолютних теократичних монархїях деяких мусульманських країн; по-друге — з екстремальними ситуаціями в житті суспільства і держави, коли через слабкість «середнього класу» створюються ситуативні умови для узурпації влади військовою, вузькопартійною чи релігійною елітою (як це було в Афганїстані та Іраку).

Монархїчна система державної влади зустрічається як у країнах з високим рівнем економічного розвитку, домінуючою приватною власністю і ринковими відносинами (наприклад, Кувейт чи ОАЕ, де обчислюваний середній прибуток на душу населення від продажу нафти є не меншим, ніж у США), так і в досить бідних державах, економіка і суспільне життя яких сильно етатизовані (одержавлені), як у Північній Корей, В'єтнамі та ін.

Між тим, щодо монархїчних держав, які сформувалися в країнах Сходу, видається за доцільне здійснити впорядкування внаслідок очевидної політичної специфіки і виокремити деякі різновиди:

теократична монархїчна держава — тип, що склався у країнах мусульманського фундаменталїзму (наприклад, Іран, Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, султанати Бруней і Оман та ін.);

мїлітаристська монархїчна держава — формується, коли державна влада належить військовій радї, партійній або релігійній елітї, що агресивно (експансіонїстськи) налаштовані, а фактично може бути монополїзована їх керівником, як в Іраку за часів правління Саддама Хусейна, Афганїстані 80–90 років, Камбоджї 80-х років, Сирії 60-х — початку 70-х років, Лівії та Судані кінця 60-х років ХХ ст., Пакистані та ін.);

зрештою, *монархїчні держави тоталїтарного*, чи «арабського», соціалїзму. В ортодоксальній версії це — Північна Корея, В'єнам, Китай до кінця 80-х років; у версії панарабїзму — Сирійська Арабська Республіка 70-х — 90-х років на чолі з лїдером партії ПАСВ («Баас»), президентом країни Хафезом Асадом; Алжир 60-х — початку 90-х років під керівни-

цтвом партії ФНВ; Туніс у 1957–1987 рр. доби режиму особистої влади президента Хабіба Бурґібі; з 1977 р. Лівія (Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія), очолювана «лідером Революції 1 вересня» Муамаром Каддафі¹.

Кожен з наведених різновидів може бути «прикритий» конституцією, парламентською оболонкою, існуванням інших виборних органів, проте це істотно не позначається на характері та функціонуванні політичної системи.

Полікратична (багатовладна) **форма держави**, навпаки, характеризується демократичним поділом влади та розмежуванням політичних функцій з управлінням країною, виокремленням належних політичних «ролей», визначеною автономією адміністративно-територіальних чи політико-територіальних одиниць, достатнім розвитком місцевого самоврядування, демократичними методами і технологіями політичного режиму.

В полікратичній державі існують декілька легальних центрів влади: президент і уряд, суди і парламент, органи конституційного і громадського контролю; регулярно, на правовій основі проводяться вибори; мають місце багатопартійність та ідеологічний плюралізм; права і свободи особи гарантовані та захищені; державна влада відкрита для діалогу з опозицією та тиску з боку різних «груп інтересів». Полікратична форма держави може скластися як при республіканській формі правління (Індія), так і при парламентській монархії; вона сумісна з простою унітарною державою (Японія), унітарністю за наявності автономних утворень (Ізраїль), а також федерацією (Індія).

Така форма держави переважно утвердилася в індустріально розвинутих, демократичних країнах Південно-Східної Азії і Близького Сходу, де «середній клас» користується певним впливом на державну політику, а при владі перебуває національна буржуазія, що зберегла свій демократичний потенціал і виражає інтереси широких верств населення. За полікратичної форми правління в країні найчастіше складається режим *змагальної*, або *соціопримирювальної*, *демократії*. Американський політолог А. Лейпхарт до числа таких суспільств відносить Японію, Південну Корею, Тайвань, Ізраїль, а також Індію, суспільство якої він називає «багатоскладовим», а власне її демократичний режим — «суспільною демократією»². На наш погляд, Гонконг, Сінгапур і Макао також еволюціонували до полікратичної форми держави.

Сегментарна державна форма — така структура політичного організму, що нібито складається із сегментів цілого; це проміжна форма між

¹ Див.: Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М., 2002. – С. 748–802.

² Див.: *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М., 1997. – С. 20.

державами монархічного і полікратичного типів. Значною мірою вона має олігархічний характер і притаманна тим азіатським суспільствам, що живуть в умовах напівдемократичних режимів. У соціумі домінує порівняно велика верства станової чи економічної олігархії, але політична еліта, що очолює державу, є досить вузькою і може концентруватися на одній вищій посадовій особі — президенті чи прем'єр-міністрі (Єгипет, Туреччина, Індонезія, Пакистан, сучасні Сирія, Алжир, Туніс) або монарху (Йорданія, Марокко, Кувейт, Бахрейн).

За такої форми у державі формується не соціопримирювальна система, а скоріше політичний режим *обмеженої змагальної демократії*, схильний до конфліктності. Державна влада лише частково відкрита для критики і тиску груп політичних інтересів; політичний плюралізм існує в обмеженому вигляді. Так, у деяких азіатських країнах закон встановлює максимальну кількість дозволених партій: наприклад, в Індонезії — не більше трьох; інші — застосовують заходи, що обмежують утворення нових партій (у Єгипті відмовляються реєструвати нові партії, якщо їхні цілі в чомусь подібні до вже існуючих).

Сегментарна форма держави припускає деякий поділ функцій політичного управління між інститутами влади: конституція і парламент повинні існувати; у республіках президент має обиратися, а за умов монархії повноваження правителя дещо обмежені; вибори здійснюються під контролем державних посадових осіб; припускається також часткова автономія окремих адміністративно-територіальних одиниць і виборних місцевих органів влади.

Однак за цієї форми держави немає реального «балансу влади», політико-правових механізмів стримувань і противаг. Це підтверджується політичним досвідом деяких країн Сходу, коли нерідко монарх дуалістичної монархії чи президент у президентській республіці концентрує найзначніші ресурси влади і фактично очолює верхівку її виконавчої гілки. Наприклад, не тільки внаслідок харизматичної популярності, а й через відсутність законних обмежень щодо переобрання глави держави кілька разів поспіль обиралися президентами: Сухарто в Індонезії, Г. Абдель Насер в Єгипті, Х. Асад в Сирії тощо. У політичному полі таких країн домінують авторитарні методи керівництва, демократичні ж права і свободи громадян визнаються у конституціях, але на практиці обмежені чи не забезпечені реально.

Через різні суспільно-історичні чинники політичної модернізації в деяких країнах Сходу склалися неоднозначні різновиди сегментарної форми влади. Так, політична організація держави в Єгипті або Туреччині істотно відрізняється від сегментарної форми, що існує в королівстві Та-

їланд, дуалістичних монархіях Йорданії, Марокко чи конституційних монархіях Кувейту і Бахреїну. Тому, ймовірно, слід говорити про два її різновиди: *порівняно ліберальну і більш авторитарну державу*.

Таким чином, здійснюючи порівняльний аналіз політичних систем країн континентальної Азії та Близького Сходу, вивчаючи особливості модернізації владної сфери та державних інститутів, треба враховувати досвід їх політичної історії, специфіку політичних цінностей, оригінальність правлячих акторів, структур і функцій на відміну від західних політичних систем.

Демократична модернізація політичної системи Японії. Сучасна Японія — держава, розташована на чотирьох великих островах Східної Азії — Хоккайдо, Хонсю, Сікоку, Кюсю та безлічі прилеглих дрібних, за територією приблизно дорівнює Німеччині. Її населення становить понад 126 млн осіб (з яких 99,4 % — японці)¹. Це одна з найбільш технологічно високорозвинутих країн: вона посідає третє місце у світі за обсягом ВВП на душу населення (після США і Китаю) і шосте — за часткою ВВП на душу населення, поряд зі Швейцарією і Люксембургом².

За формою правління і встановленою системою органів держави нині Японія є *конституційною парламентською монархією*; за типом територіально-політичного устрою — *унітарною державою*, що поділена на 47 префектур. Безумовно, в сучасній Японії склалася ***узгоджувальна політична система***, діє *ліберально-демократичний політичний режим*, а у політико-ідейній сфері на рівноправній основі конкурують (відповідно до партій-носіїв) в основному неоконсервативна та неоліберальна ідеології. З цього погляду, враховуючи і геополітичний чинник, Японію слід визнати однією з провідних демократій Сходу, яка безперечно відповідає світовим демократичним стандартам.

Проте багато інститутів і механізмів політичної системи Японії, у тому числі державне управління, визначалися системою традиційних цінностей і соціальних зобов'язань. Тут, як і в деяких інших суспільствах Сходу, в основі суспільно-політичного регулювання, незважаючи на найвищий рівень економічного розвитку, лежить прагнення уникати конфліктів; тому політика і право розглядаються передусім як механізми досягнення соціального консенсусу. Про це свідчить і цілком традиційне *японське кредо*: благополуччя надається «зверху» за виконання певних обов'язків «унизу».

---

¹ Див.: Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник. — М., 2001. — С. 816.

² Див.: Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. — М., 1997. — С. 474.

Згідно з історичними передумовами Японія між двома світовими війнами демонструвала драматичне протиборство лівих і правих консервативних сил у політиці, націоналістичної і прозахідної еліти, традиційної економіки та її мілітаризованого сектора, більш індустріально прогресивного. Всі ці обставини разом і визначили політичний вибір країни напередодні Другої світової війни. Подальша поразка Японії у війні та її окупація військами США стали основним чинником корінного зламу застарілих політичних інститутів і конституційних норм. Після повної дискредитації націонал-фашистських режимів Європи та Азії у цій країні склалися більш обнадійливі умови для *демократизації суспільства* і корінної трансформації колишньої *елітистської* (фашистського типу) *мобілізаційної політичної системи*.

Основою післявоєнної перебудови суспільства стала Потсдамська декларація липня 1945 р. держав-переможниць (Радянського Союзу, США, Англії і Китаю). Цілями окупації Японії проголошувалися: *демлітаризація* країни, *демобілізація* японських збройних сил і *покарання* всіх воєнних злочинців; зазначалося, що «повинні бути усунуті будь-які перешкоди на шляху відродження і посилення *демократичних тенденцій* в японському народі», має бути встановлена повага до основних прав людини.

Уряд США також прагнув активно брати участь у відновленні принципів демократії, звільнених мілітаризмом і війною. Під проводом генерала Дугласа Макартура американська окупаційна адміністрація перебувала економіку Японії. Ця програма передбачала перерозподіл землі в країні на користь незалежних фермерів, фінансову підтримку іноземних інвесторів та розширення доступності освіти. Японія, подібно до Німеччини та Італії, відмовилася від імперіалістичної економічної автаркії і активно включилася у світову капіталістичну економіку. На трансформацію політичної системи Японії вплинуло й те, що НАТО, обмеживши владу національних армій колишніх країн фашистської коаліції, посилювало можливості цивільного контролю над військовими. Унаслідок цього в Японії з 50-х до середини 70-х років відбулися помітне економічне зростання, зниження безробіття, приборкання інфляції і підвищення рівності в прибутках. Демократичні норми і процедури, а також узгоджувальні консенсуальні механізми поступово одержали правове закріплення і були інституціоналізовані. На думку західних політологів, Японія, як і деякі західноєвропейські постфашистські авторитарно-бюрократичні режими типу Греції, Португалії, Іспанії, стала функціонувати як цілком стабільна узгоджувальна система¹.

---

¹ Див.: Eccleston Bernard State and Society in Post-War Japan (Cambridge, England, 1989). – Р. 15–21.

Особливе бачення післявоєнної Японії становить так звана *Доктрина Йошиду* (Yoshida Shigeru, прем'єр-міністр Японії — головний «архітектор» післявоєнної стабільності). Доктрина Йошиду — це найкращий спосіб охарактеризувати післявоєнну політичну економіку Японії в таких трьох стратегічних аспектах.

1. Головна мета Японії — *економічно доцільний видобуток і розвиток*, а політичне та економічне співробітництво зі Сполученими Штатами — необхідна умова для цього.

2. Японія може допускати тільки *обмежене переозброєння* і має *унікати міжнародних політичних і стратегічних проблем*. Це повинно дозволити зосередити її зусилля на економічно доцільному розвитку.

3. Для забезпечення внутрішнього захисту Японія має покласти на *ресурси американських військових баз у країні*, котрі США визначили як «сторожовий заслін» проти поширення азійського комунізму і головний засіб блокування спроб відродження японського мілітаризму¹.

У жовтні 1945 р. у країні розпочалася *конституційно-політична реформа*, і після спроби просунути компромісний консервативний проект (що прагнув примирити великодержавні принципи з вимогами демократизації) уряд вже у березні 1946 р. подав на розгляд проект генерала Д. Макартура, розроблений у штабі американських окупаційних військ. Нова Конституція була прийнята парламентом у жовтні 1946 р., промудльована Імператором і через шість місяців — 3 травня 1947 р. набрала чинності².

Головними особливостями Конституції 1947 р. стало чітке закріплення трьох принципів: *народного суверенітету* (преамбула, ст. ст. 1 і 41), *додержання основних прав і свобод громадян* (розділ 3), і *пацифізму* — відмови від війни і створення регулярних збройних сил (ст. 9). Імператор, позбавлений реальної влади, залишився лише символом нації. Вищим органом держави і єдиним законодавчим інститутом було проголошено парламент. Конституція закріпила низку загальнолюдських цінностей, у тому числі необхідність додержуватися загальних принципів миру і політичної моралі.

Перетворення післявоєнного періоду викликали зміни в державно-політичній структурі Японії. Одним із завдань держави на цьому етапі стало ідеологічне забезпечення курсу *соціально-політичної модернізації*, що здійснювався за американською моделлю. Ідеологічно-пропагандистська діяльність 1950–1960-х років була зведена головним чином до поширення в японському суспільстві політичних поглядів і ціннісних орієнтацій, що на-

¹ Див.: Eccleston Bernard State and Society in Post-War Japan. – P. 19–21.

² Див.: Конституционное право зарубежных стран / Под ред. М. В. Баглая и др. – С. 555.

дійшли із Заходу, «культу» модернізації, завершення якої розглядалося як «благо» для Японії. Однак їх утвердження вело до послаблення традиційних японських політичних інститутів і морально-етичних уявлень. Незважаючи на загальний індустріальний підйом і нагромадження в суспільстві матеріальних цінностей, у країні загострилися соціальні проблеми, через кризу японської економіки середини 1970-х років і збереження протягом 1980-х років низьких темпів промислового росту (негативний наслідок швидких темпів індустріалізації). Ці процеси та явища підточували ідеологічну базу, на якій ґрунтувалося панування монополістичного капіталу.

За такої ситуації правлячі кола Японії були змушені піти на різку зміну ідеологічної стратегії. Її сутність полягала у спробі пояснити деякі негативні наслідки модернізації специфікою нових соціальних форм, що надійшли до Японії із США, не руйнуючи структурних принципів капіталістичних суспільних відносин. Стала відроджуватися традиційна націоналістична лінія доби становлення японського капіталізму і переростання його в імперіалістичну стадію. Однією з істотних рис цього періоду було протиставлення з геополітичних позицій Японії як східної держави країнам Заходу, підкреслення переваги традиційних соціальних форм та інститутів над західними, вказівка на необхідність їх збереження в умовах наступу на японське суспільство західної індустріальної культури.

У 1975 р. за особистою вказівкою прем'єра Японії під головуванням міністра освіти Нагаї було створено дорадчий орган — *Рада з вивчення проблем цивілізації*, що включала близько 30 видатних учених — філософів, соціологів, істориків. Вона провела серію засідань з обговорення проблем, пов'язаних з визначенням шляхів розвитку Японії. Головним об'єктом критики в документах Ради, як не парадоксально, став процес науково-технічного зростання, в якому вбачалася основна причина негативних наслідків капіталістичної модернізації¹. Як альтернативу науково-технічному прогресу члени Ради запропонували курс на *гальванізацію традиційних японських інститутів* і відродження реакційних ідеологічних форм. Було внесено такі пропозиції: відродити в Японії релігійні течії, зокрема буддизм; відновити притаманний первісним племенам анімізм (як засіб виховання населення з повагою до природи і ліквідації хижачького ставлення до неї); всемірно звеличувалися гідності національного японського характеру; підкреслювалися особливий гуманізм японської культури, її перевага над західною. Таким чином, діяльність Ради пройшла

---

¹ Див.: *Поспелов Б. В.* Некоторые аспекты идеологической деятельности японского буржуазного государства на современном этапе // Япония: идеология, культура, литература. — М., 1989. — С. 10–18.

під знаком утвердження «духу Ямато» і заперечення західної індустріальної цивілізації як феномена, що руйнує «людяність» східного типу.

Незважаючи на певні суперечності, уряд сприйняв головну ідею Ради, орієнтовану на відродження традиційних цінностей і націоналістичної тези про винятковість японської культури, поклавши її в основу подальшої ідеологічної діяльності. У 1979 р. до вироблення офіційної ідеологічної доктрини приступив кабінет прем'єра Охіра, надавши цьому заходу особливого розмаху і значення. Для її розроблення уряд створив новий спеціальний орган — *Комітет з вивчення політичних проблем* за участю близько 200 відомих японських учених. Кожна з дев'яти груп Комітету підготувала великі доповіді, що висвітлювали ключові проблеми японської дійсності, оприлюднені в 1980 р. під загальною назвою «Стратегія забезпечення комплексної безпеки»¹.

Нові ідеологічні документи уряду Японії створювали видимість більшої науковості в підході до реалій політичного та економічного життя, але в їх основі була та ж стратегічна лінія, яку заклав кабінет Т. Мікі в 1976 р., спрямована на «гальванізацію» партикуляристських установок шляхом протиставлення японського різновиду капіталізму західному.

Одним із головних аргументів, на якому будувалася система доведення переваг *японської форми капіталізму*, стала оцінка структури соціальних відносин у Японії. Стверджувалося, що головною особливістю японського суспільства і джерелом його економічних успіхів є соціальний принцип групової взаємозалежності («айдагарасюги»), що пронизує все життя японців і створює основу міжособистісних зв'язків на підприємствах. Він тлумачився як умова «гармонії» і взаємопов'язаності в соціальній ієрархії, як основа успішного функціонування системи буржуазного підприємництва. Йому протиставлявся принцип «індивідуалізму», який пронизує західне суспільство і оцінюється категорією нижчого порядку, є джерелом негативних явищ у високорозвинутому індустріальному соціумі. Надаючи японській системі соціальних відносин націоналістичного тлумачення, автори офіційної ідеологічної доктрини проголошували, що тільки вона може забезпечити, з одного боку, процвітання японського капіталізму, а з другого — сприяти оздоровленню світової буржуазної цивілізації, долаючи вади західного «індивідуалізму» та егоїзму.

В роботі *Комітету з соціально-економічних досліджень* у 1984–1985 рр. (при кабінеті Я. Накасоне) взяли участь вже більше 500 фахівців і близько 100 різних інститутів та установ. Комітет підготував понад 40 доповідей,

---

¹ Див., напр.: Сого андзэн хосё сэнряку (Доклады Политического комитета при кабинете Охира). – Токио, 1980.

у яких докладно було розроблено японський варіант концепції «постіндустріального суспільства», що розвиває доктрину комплексного забезпечення національної безпеки під назвою «софтономіка»: це поняття, створене японськими ідеологами, означало напрямок розвитку соціальних наук, які досліджують життєдіяльність високорозвинутого індустріального суспільства, спираючись на широку систему інформації і наукомісткі галузі виробництва. Передбачалося, що в рамках такого суспільства першорядну роль відіграватимуть не традиційні методи промислової діяльності, а стратегії широкого використання інтелектуальної праці при підвищенні якісних характеристик промислової продукції (soft pass)¹.

Побічно, визнаючи факт руйнування традиційних японських соціальних структур під натиском ринкових виробничих відносин, доктрина «софтономіки» проголошує народження в Японії нової форми — так званого «м'якого» буржуазного індивідуалізму, що нібито складається в межах традиційних соціальних зв'язків. Однак ця нова форма міжособистісних відносин все ж суперечила «груповій спільності» традиційного японського типу, і хоча істотно відрізнялася від «жорсткого» західного індивідуалізму, насправді швидко еволюціонувала в бік останнього. Реалізація ідей «софтономіки» у внутрішній політиці стала більш ефективною спробою забезпечити функціонування японської економіки в умовах науково-технічної революції, підвищення ролі людського чинника у виробничому процесі, внести серйозні зміни у соціальну структуру та ціннісні орієнтації населення.

Слід зазначити, що нова доктрина японського капіталізму має пропагандистське значення в основному як футурологічна теорія. У своїх прогнозах на майбутнє вона містить риси типової буржуазної ідеї, покликаної затвердити безмежні можливості японського суспільства і держави в умовах розвитку науки і техніки. Великий вплив на характер цієї концепції справило прагнення японських монополій посісти головне місце в науково-технічному прогресі, тому багато уваги в ній приділяється пропаганді технічних досягнень японського капіталізму. Проте не можна не визнати, що у своїх вихідних установках вона з більшою об'єктивністю, ніж попередні соціально-політичні теорії, відображає реалії соціальної структури сучасного японського суспільства, проблемні сторони політичних практик і більшою мірою враховує соціальні наслідки процесу політичної модернізації країни.

У Конституції Японії широко заявлені і гарантуються права і свободи громадян: поряд з гарантуванням невід'ємних особистих прав і свобод

---

¹ Див.: *Поспелов Б. В.* Некоторые аспекты идеологической деятельности японского буржуазного государства на современном этапе. — С. 16–17.

скасовано привілейовані стани (князівства, перства та ін.); закріплено всі необхідні політичні права і свободи (слова, зборів, об'єднань та ін.); додержуються і забезпечуються соціально-економічні права (на працю, освіту, охорону здоров'я та ін.). Принцип *поділу влади* закріплено у Конституції та реалізується у сучасній політичній системі Японії цілком коректно і на демократичній основі.

Цікаво, що Конституція 1947 р. жодного разу не піддавалася перегляду, хоча подібні питання неодноразово ставили представники партійної опозиції, наприклад, прихильники перегляду ст. 9 (антивоєнної). Це пов'язано не тільки з жорстким порядком внесення змін до Конституції (потрібна згода не менш 2/3 загальної кількості обох палат парламенту), а й з існуючим у Японії стійким балансом політичних сил, що не дозволяє партіям, які прагнуть змінити Конституцію, досягти необхідного кворуму в парламенті.

Єдиним законодавчим органом Японії є *парламент*, що складається з двох палат: нижня — Палата представників — обирається на чотири роки в кількості 500 депутатів; верхня — Палата радників — складається з 252 осіб, які обираються на шість років, з обов'язковою ротацією наполовину через три роки. Палата представників може бути достроково розпущена актом імператора на вимогу уряду; верхня палата розпуску не підлягає. Кожна палата обирає на весь строк повноважень голову, віцеполову і тимчасового голову. Депутати і радники мають вільний мандат і користуються обмеженим депутатським імунітетом. Однак член парламенту може бути виключений у будь-який час зі складу палати резолюцією більшості присутніх (за наявності кворуму).

Внутрішня структура палат парламенту складається, як і в інших сучасних країнах, з постійних і тимчасових комітетів відповідно до різних сфер суспільного життя (18 — у Палаті представників і 16 — у Палаті радників); кожен парламентарій зобов'язаний бути членом одного чи двох комітетів. У палатах створюються також партійні фракції, що відіграють вирішальну роль при розподілі керівних посад у парламенті та державі. Голова комітету обирається з членів партійної фракції, яка має в ньому найбільше представництво (насправді ж, це вирішується завчасно в ході переговорів між лідерами фракцій).

Головним завданням, функцією і виключною прерогативою парламенту є законодавча діяльність, зокрема визначення державних доходів і видатків. Глава держави (імператор) не бере участі у законотворчості і права вето стосовно ухвалених законів не має. Правом законодавчої ініціативи володіють також уряд (Кабінет міністрів) і парламентарії (внести законопроект можуть 20 депутатів або 10 радників). Основну роль у законодав-

чому процесі Японії, як і в багатьох демократичних країнах, відіграє палата представників: так, ухвалені нею нормативні акти можуть стати законами і без згоди верхньої палати, тобто нижня палата долає *вето* верхньої шляхом повторного ухвалення закону 2/3 голосів від числа присутніх, а не більшістю загального складу палати. Закон про державний бюджет також може бути ухвалений без участі верхньої палати, якщо вичерпано всі можливості для узгодження. З числа інших вищих органів держави японський парламент формує лише Кабінет міністрів, оскільки глава держави — імператор є довічним і його трон успадковується.

Вибори в Японії, як у всіх демократичних державах, проводяться на основі загального виборчого права при таємному голосуванні; дискримінація у виборчих правах не допускається, в тому числі за ознаками статі, майнового стану чи доходів. Але соціологи і політологи відзначають при цьому, що на голосування японських виборців основний вплив справляють не стільки ідейно-політичні уподобання, скільки почуття вдячності, споріднення та інші неформальні зв'язки. Нерідко місця померлих депутатів «переходять» до їх родичів, за яких проголосували вдячні виборці.

Теоретично до гілки виконавчої влади в Японії належать *Імператор* (глава держави) і *Кабінет міністрів* (уряд), але на практиці реальною виконавчою владою розпоряджається лише уряд.

Відповідно до Конституції 1947 р. особа *Імператора* більше не визнається священною та існує лише як *символ держави і єдності нації*. Єдиним же носієм державного суверенітету є народ (ст. 1). Імператор не має виконавчої влади; він має право виконувати лише ті державні функції, що визначені в Конституції (наприклад, формально затверджує призначення прем'єр-міністра парламентом тощо). В Японії діє салічна система *династичного спадкування престолу*: трон передається старшому сину, жінки успадковувати престол не можуть; проте в наші дні не заперечується можливість перегляду цього становища, якщо в монаршій сім'ї не з'являється спадкоємець чоловічої статі.

Царювання кожного імператора проголошується особливою ерою: з дати сходження на трон нового імператора ведеться офіційне літочислення (з 1989 р. — ера імператора Акіхіто). За традицією життя імператора, якого раніше вважали «сином неба», а також його сім'я були оточені таємничістю. Але останніми роками відкритість життя імператорської сім'ї зростає — від так званого «божественного походження» вперше у 1949 р. відмовився імператор Хірохіто, а дружина нинішнього монарха Акіхіто родом із простої сім'ї. Але при цьому імператор є особою недоторканною і не підлягає цивільній, кримінальній чи адміністративній відповідальності.

Кабінет міністрів складається з прем'єр-міністра, 12 міністрів і 8 державних міністрів, які водночас є радниками прем'єра. Уряд формується обома палатами парламенту, але офіційно призначається указом імператора. Відповідно до Конституції не менше половини міністрів повинні бути обрані з членів парламенту, втрачаючи при цьому свій депутатський мандат. За традицією ті чи інші державні міністри керують окремими підрозділами канцелярії прем'єр-міністра. Конституція Японії закріплює принцип *колективної відповідальності* уряду перед парламентом: якщо палата представників приймає резолюцію про недовіру, він повинен вийти у відставку в повному складі, або імператор за порадою і за згодою Кабінету розпускає палату представників.

Головне місце в Кабінеті посідає *прем'єр-міністр*. Він фактично призначає і звільняє членів уряду, забезпечує єдність його дій і регулює розбіжності між його членами, підписує укази Кабінету міністрів. Засідання Кабінету регулюються звичаєм, вони закриті для публіки, рішення ухвалюються не шляхом голосування, а одностайно чи на основі консенсусу. *Міністри* в Японії зазвичай не є професіоналами, це партійні політики, що не втручаються глибоко в справи своїх міністерств і часто змінюються. Реально керують міністерствами *адміністративні голови* апарату міністерств. Отже, у діяльності японського уряду, як і парламенту, значна роль належить професійним менеджерам, керівникам, що є верхівкою так званої «раціональної бюрократії», і це є істотним моментом подібності політичної системи Японії зі зразками західної демократії.

Кабінет міністрів відповідно до конституційної компетенції виконує загальні функції управління країною. Передусім він зобов'язаний:

сумлінно проводити в життя Конституцію і закони, вести державні справи;

керувати зовнішньою політикою, укладати міжнародні договори (у тому числі після їхнього схвалення парламентом);

представляти проект державного бюджету парламенту;

видавати укази для проведення в життя Конституції і законів;

ухвалювати рішення про амністію, помилування, відстрочення покарання і відновлення прав;

керувати державною службою тощо.

При уряді Японії створено широку мережу *консультативних органів*, діяльність яких свідчить про розвиненість громадянського суспільства в країні і близькість її до західних плюралістичних демократій. Вони тісно співробітничать з організаціями підприємців, профспілками, академічними колами, членами парламенту, державними службовцями вищих

рангів; збирають різну соціально значущу інформацію, проводять незалежну експертизу політичних рішень, здійснюють певний контроль за діями бюрократичного апарату.

Судова система Японії має певну вертикальну ієрархію і досить оригінально розгалужена відповідно до значущих сфер соціально-правових відносин, що створює ситуацію реальної правової захищеності прав і свобод громадян за допомогою суду.

Судову владу в Японії очолює *Верховний суд*, який складається з головного судді, що затверджується імператором за поданням Кабінету Міністрів, та 14 суддів, які призначаються урядом. Верховний суд здійснює конституційний контроль і є останньою інстанцією для розгляду інших справ. Він також має певні повноваження судового управління відповідно до традицій судового централізму, узагальнює судову практику і видає керівні вказівки для судів нижчих інстанцій.

Судами першої інстанції у справах про державні злочини, а також апеляційною інстанцією у цивільних і кримінальних справах є *вищі суди*, що містять у своїй структурі декілька відділень. Майже 50 *окружних судів*, що є в кожній префектурі (губернаторстві) Японії, розглядають основну масу кримінальних і цивільних справ. Нижня ланка — це *дисциплінарні суди*: дрібні кримінальні і цивільні справи в них розглядає одноособово суддя, якому навіть не обов'язково мати юридичну освіту. Особливе місце посідають *суди з сімейних справ*. Вони діють при окружних судах і вирішують спори про спадщину, розглядають дрібні кримінальні діяння, вчинені неповнолітніми, та інші справи у галузі сімейного права.

Нарешті, оскільки в Японії, як і в англосаксонських країнах, немає адміністративних судів, то судовий контроль за державним управлінням здійснюють суди загальної юрисдикції на підставі спеціальної процедури і за спеціальними позовами: в їх числі так званий «народний позов», коли особа сама не постраждала від незаконних актів адміністрації (тобто не зацікавлена в їхньому виправленні), однак звертається до суду за захистом інтересів іншої особи.

Політична система Японії характеризується безліччю *громадських організацій* — професійних, жіночих, молодіжних та ін. У країні налічується велика кількість *політичних партій*, що зникають і відтворюються знову, оскільки закон надає можливість будь-якій особі, що висуває свою кандидатуру на виборах, оголосити себе і своїх прихильників політичною партією. Всього в Японії зареєстровано 10 тис. партій, проте переважна більшість з них діє лише на місцевому рівні.

Тривалий час у Японії існує *багатопартійна система* з однією домінуючою (майже 40 років) *Ліберально-демократичною партією Японії* (ЛДП) (за політологічною типологією, це партійна система *домінування*). Вона незмінно одержувала більшість голосів у нижній палаті парламенту і формувала уряд; інші партії (включаючи в деякі періоди і Комуністичну) були широко представлені в парламенті, але в уряді не брали участі. Однак після того, як на виборах 1993 р. ЛДП зазнала поразки, а також унаслідок низки парламентських криз і частих відставок Кабінету Міністрів, партійну систему було модифіковано, і тепер уряд створюється на *коаліційній* основі. Нині уряд країни сформований із представників ЛДП, Соціал-демократичної партії (головного суперника ліберальних демократів) і невеликої партії Сакігаке («Провісник»), однак позиції ЛДП у складі Кабінету помітно усталилися.

Крім партій урядової коаліції, в Японії помітну політичну роль відіграють — *Комуністична партія, Партія демократичного соціалізму, Партія чистої політики (Комейто), Нова партія Японії, Партія нових рубежів, Партія відновлення Японії* (три останні виникли під час парламентських криз 1990-х років). Вони складають (відповідно до місця в політичних структурах) парламентську чи позапарламентську опозицію¹.

Хоча Японія є унітарною державою, проте її *адміністративно-територіальна система* має свою специфіку через існування в країні розвинутої мережі муніципальних органів та інститутів. Ієрархічна система адміністративно-територіального поділу будується на дворівневій основі. Верхню ланку утворюють *префектури* (їх у Японії 47); нижню ланку складають невеликі *міста, селища та сільські громади*. Столиця країни м. Токіо в адміністративному відношенні являє собою 23 спеціальних райони, що прирівняні до міст. Місцевим законодавчим органом є муніципальні збори. Але в країні функціонують і механізми прямого контролю центральних відомств за діяльністю органів муніципального управління, особливо у фінансовій системі, у сферах охорони здоров'я, освіти, діяльності поліції. Цей контроль держава здійснює в інтересах прав і свобод громадянського суспільства.

Закон про місцеву автономію 1947 р. передбачає низку специфічних форм *прямої демократії* для участі виборців в управлінні адміністративно-територіальними одиницями. Це стосується контролю за діяльністю голів адміністрацій (губернаторів, мерів) і членів місцевих органів управління, а також права їхнього відкликання; або пропозицій щодо розпуску деяких

¹ Докладніше про це див.: Конституционное право зарубежных стран / Под ред. М. В. Баглая и др. — С. 557–564.

місцевих зборів (за зверненням 1/3 виборців) у разі несумлінного виконання їх членами належних обов'язків.

Зрештою, народна законодавча ініціатива в японській політичній системі практично не використовується, загальнодержавні *референдуми* в Японії не проводилися (крім конституційного референдуму раз у 10 років про відкликання членів Верховного суду).

Політичні трансформації системи влади в Китаї. Традиційна китайська політична система залишалася стабільною протягом більше двох тисячоліть, тобто в період з 200 р. до н. е. і до початку ХХ ст. н. е. Історичним уособленням аграрної, *бюрократично-авторитарної* політичної системи став конфуціанський Китай, так зване Серединне Царство. Будучи своєрідним центром азійського світу, він являв собою осередок тих цінностей, що визначили своєрідність процесів індустріалізації в таких країнах, як Японія, Корея, Тайвань, Сінгапур і Гонконг. Правителям китайської династії Цін не вдалося досягти у ХІХ ст. швидкого економічного зростання країни, але фундаментальні конфуціанські цінності Китаю — групові обов'язки, цілеспрямованість, самозречення, знання, довгострокове планування, безсумнівно, справили визначальний вплив на його економічний і політичний розвиток у нашу епоху глобальних політичних трансформацій.

Причини довговічності цієї аграрної, бюрократично-авторитарної системи полягають у специфіці її політичного керівництва, соціально-політичних структур і культурних цінностей. Політична еліта країни була замкнутою й ієрархічною; велику політичну вагу і вплив мали так звані розширені сім'ї (династії), вчені-конфуціанці і феодалі. Таким чином, державна політика спиралася на сімейність, а патріархальні відносини в сім'ях слугували своєрідною моделлю політичних відносин. Ставлення людей до держави і сім'ї було однаково лояльним і свідчило про пануючу гармонію між інститутом сім'ї та політичною системою.

Аграрний, бюрократично-авторитарний режим розпався лише наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., коли Китай пережив іноземні вторгнення і зазнав поразки у світовій війні. Націоналістичний військовий режим Чан Кайші імпонував головним чином консервативній земельній аристократії, воєначальникам, біржовим спекулянтам, банкірам і місцевим елітам. Однак його падіння пояснюється не величезною кількістю ресурсів, а тим, як вони були використані. Повалена влада була заснована на особистому правлінні, а не на міцно організованих і функціонуючих інститутах політичної системи, населення було відчужено від ухвалення політичних рішень, тому, на решті, відбулася деінституціоналізація урядових закладів. «Політичний

параліч» призвів до послаблення легітимності влади чанкайшістів у Китаї і сприяв поваленню бюрократично-авторитарного режиму.

Отже, після Другої світової війни було розчищено шлях до революційних перетворень. Перемога соціалістичної революції в Китаї стала наслідком структурної кризи, що підірвала легітимність і віру в уряд, який перебував при владі. На материковій частині країни в 1949 р. Комуністична партія Китаю (КПК) встановила свою владу над нацією, поваливши персоналістський режим Гоміндана: таким чином, авторитарне володарювання, засноване на культурі особи Чан Кайші, було трансформовано в *елітистську мобілізаційну політичну систему*.

Революційні лідери Китаю 50-х років, уособлюючи харизматичний тип революційних вождів, виробили ідейно-політичні та організаційні механізми мобілізації мас на протистояння бюрократичній авторитарній системі і формування нового революційного режиму влади. Вожді китайської революції створили нові політичні ідеали, засновані на марксизмі-ленінізмі, які легітимізували революційну владу та обіцяли людям звільнення від матеріальних турбот і моральних тягот. Революційно-популістські програми і цінності орієнтували на необхідність рівності між людьми, встановлення народного уряду і додержання принципів соціальної справедливості відносно бідняків; лідери КПК обіцяли народу землю, зайнятість, підвищення безпеки особистості, покінчити з політико-економічним засиллям іноземців та ін.

Поставлені цілі забезпечувалися політичними й економічними засобами їх досягнення. У результаті цієї діяльності в Китаї 50–60-х років було закладено основи нової *елітистської мобілізаційної системи*, що вже цілком відповідала комуністичній добі. Фактично в країні було встановлено режим необмеженого тоталітарного панування під керівництвом КПК.

Мао Цзедун, лідер КПК, відіграв роль безумовного харизматичного лідера — соціалістичного «пророка», ідеолога-просвітителя, поетамрійника, воєначальника та «архітектора» суспільства, що трансформується, об'єднавши своїх прихильників заради створення нової політичної системи. Замислена і натхненна ним «культурна революція» була спрямована на утвердження певних моральних цінностей: ідеологічної чистоти, духовного очищення і морального відродження в душі уявлень вождя; принципів колективізму, аскетизму, альтруїзму і жертвності заради соціалістичних перетворень. У країні в той же час спостерігалось фактичне панування політизованих організацій (апарату КПК, масових асоціацій, революційних комітетів «червоних охоронців») над соціальними шарами і групами китайського суспільства.

Фактично політичний елітизм був виправданням правління комуністів: ідеологів, пропагандистів, інших партійних активістів. У політичному житті країни панувало ідеологічне, економічне та фізичне насильство; водночас наступ Мао на партійну бюрократію заважав чіткому розмежуванню функцій партії й уряду, а фракційні сутички за політичне верховенство заводили політику в патову ситуацію. У результаті цієї політичної мобілізації, що проводилася під час «культурної революції», процеси активної політики стали сповільнюватися, а поширення репресій деморалізувало людей, позбавляючи їх почуття особистої безпеки і доступу до інформації.

Після смерті Мао Цзедуна в 1976 р. виникли прагнення і необхідність встановлення більш стабільної політичної системи. Історичний контраст між Китаєм епохи «великої пролетарської культурної революції» (1966–1976 рр.) і Китаєм періоду Ден Сяопіна (1978–1993 рр.) слугує ілюстрацією чергового переходу країни від *елітистської мобілізаційної до бюрократично-авторитарної* політичної системи нової доби. Економічна доктрина державної влади Китаю перетворилася з політики «державного соціалізму» на стратегію «подвійного шляху», що поєднала централізацію планування й управління з елементами ринкової економіки. У розвитку матеріальної бази країни було зроблено акцент на тезі про «чотири модернізації»: промислову, сільськогосподарську, технологічну та оборонну. І хоча відносини між владою і керованим суспільством ще характеризувалися політичним елітизмом, але тепер критеріями відповідності претендентів на керівні посади (крім партійної лояльності) стали вважати професіоналізм, технічні навички, високий освітній рівень і спеціальні знання. Економіка Китаю широко розкрила двері для зовнішньої торгівлі, капіталовкладень і позик; збільшувалася кількість приватних фірм, кооперативів, міських, сільських і спільних підприємств; йшла диверсифікація підприємницької діяльності.

Проте, незважаючи на розвиток економічного плюралізму, урядові рішення в постмаоїстський період продовжували ухвалюватися в межах *бюрократично-авторитарних канонів*. Політичні вожді головною метою визначили прискорення зростання економіки, забезпечення соціальної стабільності і збереження існуючого політичного ладу. Так, у ст. 15 Конституції КНР (в редакції 1993 р.) зазначено: «Держава здійснює соціалістичне ринкове господарство. Держава посилює законодавчу діяльність у галузі економіки, вдосконалює макрорегулювання»¹. Крім того, в Осно-

---

¹ Цит. за: Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник. – М., 2001. – С. 322.

вному законі країни зберігається теза про те, що існування і розвиток приватного господарства дозволяються в межах, установлених законом, і воно є доповненням до соціалістичної економіки, яка заснована на суспільній власності.

При Ден Сяопіні партійне керівництво і державне планування стали чітко корелювати з ринковими механізмами, такими як рівень цін і грошовий попит, а також переговори між центральною і місцевою владами. У китайській «соціалістичній» товарній економіці рішення ухвалювалися відповідно до наказів і планів, однак при цьому управління, особливо в аграрному секторі, було децентралізовано, перерозподілені повноваження між сильними провінційними і міськими органами управління, що зберегли самостійність щодо центральної державної влади. Суспільство класово диференціювалося, а підприємці, що управляли державними підприємствами, фермери та приватні іноземні інвестори одержали певну незалежність від партійно-державного контролю.

Зі зростанням ринкової економіки в Китаї став розвиватися не тільки економічний, а й духовно-ідеологічний, інформаційний плюралізм. Під його впливом партійна координація політики поступово порушувалася фракційністю: у КПК почалася боротьба з приводу політичних пріоритетів між технократами та інтелігенцією, з одного боку, і більш ідеологізованими кадрами — з другого. В урядовому секторі зростала конкуренція між центральними та провінційними чиновниками за контроль над навіть незначними ресурсами, продовжувалися конфлікти між багатими прибережними районами та бідними провінціями усередині країни, що перешкоджало проведенню єдиного політичного курсу.

Внаслідок політичних нововведень Ден Сяопіна КПК послабила контроль над ухваленням економічних рішень, більш компетентна державна бюрократія, керована технократами, одержала перемогу над ідеологізованими «червоними». Роль КПК як керуючої сили зменшилась, однак її лідери не збиралися повністю відмовлятися від статусу верхівки політичної системи. Еліти китайського суспільства повинні були заявити про вірність чотирьом *ідеологічним принципам*: «соціалістичній модернізації», керівній ролі КПК, демократичній диктатурі народу, марксизму-ленізму і маоїзму. У цілому ж політичний процес при Ден Сяопіні характеризувався прагматизмом, коли доцільність одержувала перевагу над прихильністю ідеологічним цілям. Цей керівник країни поводився не як харизматичний лідер, а як політичний арбітр, змушуючи експертів «шукати істину у фактах».

Але між партійною діяльністю і функціями ринкової держави, як і раніше, не було чіткого розмежування: КПК продовжувала призначати

урядових чиновників, зберегла контроль над державними підприємствами і забезпечувала ідеологічну чистоту в системі освіти. Таким чином, навіть з розвитком ринку китайська партійно-державна еліта зберігала своє панування над соціальними верствами; тривали політичні репресії, породжуючи масовий цинізм, апатію і розчарування в ідеологічних постулатах у частини населення.

Одночасно з певною «дифузією влади» в країні різко, з більшою силою і цинізмом, ніж при Мао, посилилася корупція; і на цьому тлі політичні еліти стрімко втрачали свою легітимність. Наприкінці 80-х років країна увійшла в політичну кризу, коли Спілка городян (студенти, приватні підприємці, робітники з фабрик) спробувала зміцнити в китайській політичній системі узгоджувальні риси і закріпити демократичні громадянські свободи. Побоюючись активності мас і втрати державного контролю, політична еліта Китаю не пішла на компроміс з опозицією й оголосила воєнний стан; так, у червні 1989 р. урядові війська розстріляли на площі Тяньаньмень у Пекіні мирну демонстрацію студентів-дисидентів. Загибло понад 3600 чоловік. У такий спосіб державні репресивні органи придушили ідейно-політичну опозицію діючому бюрократично-авторитарному режиму. Партійні органи заборонили будь-які стихійні заходи студентів, інтелігенції і робітників; КПК посилила вимоги ідеологічної правдивості в збройних силах, навчальних закладах і засобах масової інформації. Отже, «соціалістична» товарна економіка, що спиралася на ринкові механізми, як і раніше, залишилася еkleктично вбудованою в бюрократично авторитарну систему прокомуністичного Китаю.

На сьогодні **Китайська Народна Республіка** — держава, що посідає перше місце у світі за чисельністю населення (понад 1,2 млрд громадян), третє — за розмірами території після Росії та Канади (9,6 млн кв. км) і друге — за обсягом ВВП (після США). Невід'ємною частиною Китаю є острів Тайвань — територія, де склалася інша політична система¹.

Сучасний період визначається в Конституції Китаю як «початкова стадія будівництва соціалізму» (преамбула), а китайське суспільство — як таке, що відповідає соціалістичному ладу. Водночас у ній говориться про «соціалізм із китайською специфікою», «соціалізм у модернізованому вигляді» (поправки до Конституції, прийняті в 1993 р.). Конституція захищає соціалістичний характер політичної системи і забороняє будь-яким організаціям порушувати основи цього політичного ладу. В Китаї допускається різноманіття форм власності, але соціалістична (державна і колективна форми) і приватна власність не є рівноправними. Приватний

---

¹ Див.: Правовые системы стран мира. – С. 317.

капітал (у тому числі іноземні інвестиції) розглядається як нижча форма організації виробництва, і держава здійснює контроль за ним.

Закріплюючи засади чинної *бюрократично-авторитарної* політичної системи, Конституція Китаю встановлює:

- 1) керівну роль КПК у суспільстві та державі;
- 2) розуміння державної влади як демократичної диктатури народу під керівництвом робітничого класу;
- 3) широкий патріотичний Єдиний фронт (політичних сил), що об'єднує різні партії та народні організації під керівництвом КПК;
- 4) належність усієї повноти влади в державі знизу доверху зборам народних представників.

Особливістю організації вищої державної влади в Китаї є *відсутність принципу поділу влади*. Тут застосовується інший підхід: органами державної влади вважаються тільки представницькі інститути за типом Рад; їм належить уся повнота влади в державі. Крім того, предметно розрізняють вищі та місцеві органи державного управління (так, вищий орган загальної компетенції — це Уряд, а місцеві — виконавчі комітети зборів народних представників), органи суду і прокуратури.

Верховним органом державної влади Китаю, що фактично виконує функції парламенту, є *Всекитайські збори народних представників* (ВЗНП). Вони обираються раз на п'ять років як однопалатний парламент, у складі якого повинно бути не більше трьох тисяч депутатів; засіданнями ВЗНП керує Президія сесії. При ВЗНП створюються галузеві комісії за найважливішими сферами життя суспільства. Відповідно до Конституції 1982 р. (з поправками 1993 р.), ВЗНП мають широкі повноваження: видають закони; обирають інші вищі органи держави і вищих посадових осіб; затверджують плани соціально-економічного розвитку, державний бюджет і звіти про його виконання; вирішують питання війни і миру тощо.

Оскільки депутати поєднують виконання професійних обов'язків з роботою у ВЗНП, то останні сесійно функціонують не більш двох–трьох тижнів на рік. В інший час значну частину його повноважень здійснює *Постійний комітет ВЗНП* — орган, що підпорядкований ВЗНП та посідає своєрідне місце в системі вищих органів державної влади:

обирається на п'ять років кожним новим складом ВЗНП у складі голови, заступника голови, начальника секретаріату і членів Постійного комітету;

здійснює основну діяльність з прийняття та внесення змін до законодавства;

має виключно власну компетенцію: наприклад, тлумачення конституції і законів, контроль за роботою уряду, Центральної військової ради, Верховної народної прокуратури та ін.;

разом із Головою республіки виконує найбільш істотні функції глави держави.

Глава держави — *Голова Китайської Народної Республіки*, обирається парламентом на п'ять років, але не більше ніж на два строки поспіль. У політичному сенсі — це «слабкий президент», оскільки він здійснює основні повноваження глави держави лише за рішенням ВЗНП чи його Постійного комітету. Фактично його функції зводяться до представницьких, нагородних чи до видання актів та указів церемоніального характеру, якими лише оформлюються рішення ВЗНП. Повноваження Голови КНР обмежені також тим, що всі найважливіші рішення ухвалюються центральними органами Компартії Китаю.

Центральним виконавчим органом держави є *Державна рада КНР* — «центральний народний уряд» Китаю, *вищий державний адміністративний орган*. Він формується згідно з рішенням кожного нового складу ВЗНП на п'ять років і має всю повноту виконавчої влади. Між сесіями ВЗНП і засіданнями Постійного комітету центральний народний уряд може видавати акти з економічних питань у вигляді законів, керує загальнодержавною адміністративною роботою, діяльністю міністерств і відомств. Однак більшість актів Державної ради ухвалюються як спільні рішення з ЦК Компартії Китаю.

До числа вищих органів управління Китаю належать також *міністерства і відомства*, які керують певними галузями економіки, політики, культури чи соціальної сфери життя суспільства. Вони діють на принципах єдиноначальності, а їхнє керівництво виведено з-під впливу партійних інтересів. *Центральна військова рада* — колегіальний орган військового управління, який, крім усього іншого, має право законодавчої ініціативи. Роль Центральної військової ради традиційно пов'язана з особливим значенням в Китаї армії, яка раніше керувала всім життям звільнених районів.

Правові засади *судової системи* КНР закріплено ст. ст. 123–128 Конституції і Законом КНР 1979 р. про організацію народних судів. До загальних судових органів належать — *Верховний народний суд*, який є вищим судовим органом і здійснює нагляд за діяльністю *місцевих і спеціальних народних судів*; спеціальними також вважаються *військові суди* (проте спеціальних адміністративних судів у Китаї не існує). В 1993 р. у зв'язку з активізацією ринку, підприємництва і господарської діяльності в країні було створено *арбітражні суди* та *арбітражні комісії* з трудових спорів (від повіту і нижче). Судді обираються чи призначаються на посаду народними зборами відповідного рівня не більш ніж на два п'ятирічних строки.

Адміністративне керівництво судовою системою здійснює Міністерство юстиції, воно ж займається підготовкою кадрів для судів та їх фінансуванням. Однак специфіка пануючої ідеології та політичної системи сучасного Китаю предметно позначається на характері й особливостях функціонування судової гілки влади, ще досить далекої від істинно гуманної місії демократичного суду. Судова система діє в умовах жорсткого партійно-ідеологічного контролю з боку правлячої КПК, вищої державної еліти-влади, реалізуючи базові конституційні принципи «соціалізму з китайською специфікою».

Нагляд за законністю в КНР формально покладено на органи *народної прокуратури*: Верховна прокуратура, місцеві народні, військові та інші спеціалізовані прокуратури. Ця система побудована на принципах суворої ієрархії та спеціалізації, жорстко залежить від вищих урядових структур і організаційно відділена від судів. Генеральний прокурор призначається ВЗНП, члени Верховної народної прокуратури — їх Постійним комітетом, а прокурори на місцях — Генеральним прокурором¹.

Закріплення в політичній системі КНР *керівної ролі* Комуністичної партії Китаю означає, що остання не може бути усунута від влади шляхом виборів, наприклад, чи іншими демократичними процедурами без зміни Конституції і при збереженні чинного політичного режиму. Нині КПК налічує близько 60 млн членів і є безумовним лідером (гегемоном) серед інших громадсько-політичних організацій країни.

У Китаї також діють інші політичні партії, що об'єднують представників різних верств суспільства, а іноді й осіб певних професій. Це *Робітничо-селянська демократична партія*, яка традиційно об'єднує працівників медичної сфери; партія *Револьюційний комітет гоміньдана* (крило, що з часів громадянських війн пішло на співробітництво з комуністами); партії нового періоду розвитку, що представляють інтереси соціальних верств ринкової орієнтації: *Асоціація сприяння демократії*; *Демократична ліга*; *Партія прагнення до справедливості* (Чжігундан); *Товариство Цзюсянь* (Товариство третього вересня); *Ліга демократичної автономії Тайваню*; *Всекитайська асоціація промисловців і торговців* (теж вважається партією); зрештою, позиціонує себе й нелегальна організація під назвою *Демократична партія* (позасистемна опозиція)².

У партійній системі Китаю здійснюється «концепція єдності» громадських рухів і організацій, а поправки до Конституції, прийняті в 1993 р., пе-

---

¹ Див.: Правовые системы стран мира. — С. 328.

² Докладніше про це див.: *Чиркин В. Е.* Конституционное право зарубежных стран. — С. 454–456; Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. М. В. Баглая и др. — С. 612–616.

редбачають «багатопартійне співробітництво» і «демократичні консультації» між політичними організаціями. Відповідно до цього демократичні партії визнають керівну роль КПК в державі і суспільстві. До того ж, сукупна чисельність і соціально-політичний вплив усіх цих партій є незрівнянно меншими за КПК. Реально діють лише центральні органи цих партій. Як правило, вони не мають своїх відділень в адміністративно-територіальних одиницях і не створюють первинних організацій в установах і на підприємствах (на відміну від КПК). Таким чином, використовуючи відому класифікацію Дж. Сарторі, можна стверджувати, що в сучасному Китаї склалася **гегемоністська партійна система**. Невипадково в країні створена і діє особливо могутня суспільно-політична організація — Єдиний фронт різних партій і громадських організацій, керівництво яким здійснюється через КПК.

У політичну систему Китаю як наслідок *сучасної модернізації* вбудовано три інститути представницької і безпосередньої демократії: вибори, відкликання депутата і референдум, але їх реалізація на практиці не є рівнозначною.

Вибори визначені в Конституції країни як загальні, що поєднують прямий і багатосторонній порядки. Голосування має здійснюватись таємно, але серед неосвіченого населення і дотепер практикують відкрите голосування. Дострокове відкликання депутатів будь-якого представницького органу в Китаї можливе, якщо вони порушують закони, парламентську дисципліну чи нехтують своїми обов'язками. Під час посилення боротьби з корупцією і бюрократизмом в країні ця процедура стала застосовуватись досить часто. Згідно з Конституцією в країні формально дозволений і *референдум*, однак загальнодержавні референдуми в Китаї не проводилися з моменту їх правового закріплення.

У *виборчих правах* громадян діють фактичні обмеження за політичною ознакою: по-перше, це стосується осіб, позбавлених політичних прав, так званих «контрреволюційних елементів», що вчинили злочини проти революції; по-друге, міське населення має переваги перед сільським під час виборів, що має забезпечувати керівну роль робітничого класу; по-третє, встановлено деякі переваги для національних меншин; крім того, закріплено право особливого представництва від армії.

Отже, аналіз режиму політичної влади і державного устрою Китайської Народної Республіки дозволяє виявити виразну суперечність між економічною і політичною системами китайського суспільства: з одного боку, порівняно ліберальна економіка з елементами ринкового господарства обмежена лише державним регулюванням, а з другого — існує *авторитарна* (прокомуністичного зразка) *бюрократична* політична система з диктатом державної ідеології та керівною роллю Комуністичної партії Китаю.

Розділ 2

Політична система перехідного суспільства в умовах модернізаційного розвитку та глобалізації

2.1. Модернізація політичних систем: головні теоретичні концепти

Для описання процесів, що відбуваються в сучасних країнах, у тому числі у політичній сфері, вітчизняні та зарубіжні дослідники використовують різні терміни: «транзит», «перехід», «трансформація», «модернізація», «перетворення», «революція», «реформа» тощо. Очевидно, що такий обсяг термінів сам по собі якоюсь мірою відображає неоднозначність, складність, багатоваріантність соціально-політичного розвитку різних країн. Для нашого дослідження особливий інтерес становлять терміни «модернізація» та «трансформація», тому приділимо їм особливу увагу.

Термін «модернізація» (від франц. *moderniser* — оновлення) означає «вдосконалення», «осучаснення». Під модернізацією ж у суспільствознавстві, як правило, розуміється «складна сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, які відбуваються у суспільстві у зв'язку з процесом індустріалізації, опануванням науково-технічних досягнень», а під трансформацією — «перетворення у відповідності з певними правилами, перевлаштування»¹. Можна зробити висновок про те, що термін «трансформація» стосовно суспільства слід розуміти як зміни взагалі (котрі, як відомо, можуть бути не тільки прогресивними), а термін «модернізація» — як безпосередньо прогресивні зміни в різних сферах життя суспільства, один із змістовних аспектів теорії індустріалізації та інформаційного суспільства. «Трансформація, зміна, розвиток, — слушно відмічав М. Михальченко, — можуть бути орієнтовані на зміни реалій куди завгодно: вперед, на розроблення та реалізацію нових цілей, завдань,

---

¹ Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. — Х., 2006. — С. 238, 375.

пріоритетів, стратегій. Модернізація — це творчо-перетворююча функція розвитку»¹. Тому модернізацію треба розглядати як частину більш широкого процесу трансформації.

У сучасній літературі існують найрізноманітніші інтерпретації поняття «модернізація». Наприклад, відомий польський соціолог П. Штомпка наводить три основні значення цього поняття². На його думку, в першому, найширшому сенсі, модернізація — це синонім практично всіх прогресивних соціальних змін, у результаті яких суспільство просувалося вперед у своєму розвитку. В цьому значенні вихід людини із печери і будівництво нею першого укриття — такий самий явний приклад модернізації, як і прихід автомобілів на зміну кінським возам чи комп'ютерів — на зміну друкарським машинкам. Проте таке вживання слова «модернізація» є не тільки занадто широким, а й досить специфічним; крім того, для позначення саме цих процесів існують і більш вдалі терміни: «розвиток», «соціальна зміна», «прогрес» тощо. До власне теорії модернізації, вважає П. Штомпка, ближчі дві інші інтерпретації даного поняття. У другому значенні поняття «модернізація» тотожне руху до «сучасності», тобто до суспільства Модерну, і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбулися в західних країнах в епоху з XVI ст. і досягли свого апогею в XIX–XX ст. Сюди, як правило, включаються процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, розповсюдження індивідуалізму та мотивації успіху, утвердження розуму в науці та ін. У цьому сенсі модернізація означає процес перетворення традиційного (чи доіндустріального) суспільства мірою його трансформації на суспільство, для якого характерні індустріальні технології, раціональні та секуляризовані відносини, а також високодиференційовані соціально-політичні інститути. У третьому значенні термін «модернізація» означає реформи, які проводяться у відсталих чи слабкорозвинутих суспільствах і до яких удаються з метою наздогнати передові, найрозвинутіші країни, що існують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства. У цьому разі поняття «модернізація» характеризується як особливий процес прискореного розвитку, в перебігу якого традиційні суспільства стають прогресивними, індустріально розвинутими.

---

¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация, или лимитроф Европы? — К., 2001. — С. 39.

² Див.: Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 170–171.

Концепція модернізації є однією з найбільш розроблених і визнаних еволюційних концепцій, що характеризують соціальні процеси. Вона виникла у середині 60-х років ХХ ст. і була покликана визначити шляхи та напрямки суспільного розвитку країн Азії, Африки і Латинської Америки, які звільнилися від колоніальної та напівколоніальної залежності, а також визначити способи прискорення економічного та соціального розвитку країн з диктаторським та авторитарним минулим¹. З кінця 80-х років концепція модернізації знову привернула увагу дослідників як на Заході², так і на Сході³ для характеристики сутності процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах.

Парадигма модернізації базується на декількох постулатах, найважливішими з яких є такі: а) сучасною чи розвинутою може вважатися країна з високим рівнем індустріалізації та інформатизації, стійким економічним розвитком, високим рівнем та якістю життя населення; розвинутими управлінськими та політичними структурами; диференційованою професійно-галузевою структурою населення, зайнятого переважно в промисловості, науці та сфері обслуговування; великою вагою «середнього» класу в системі соціальної стратифікації; значним впливом чинників «громадянського суспільства» в політичному житті тощо⁴; б) ті суспільства чи країни, які не відповідають цим умовам, належать або до традиційних, або до перехідних; в) еталонами розвинутості, «модернізованості» є західні країни, тому саму теорію модернізації нерідко називають і теорією «вестернізації»⁵; г) «модернізованість», «розвинутість», «сучасність» — це комплексний феномен, що має технологічні, економічні, політичні, соціальні та психологічні виміри, а сама модернізація — це складний комплексний процес зміни по кожному із зазначених напрямків; серцевиною

---

¹ Див.: *Apter D. E. Some Conceptual Approaches to Study of Modernization.* – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall Inc., 1968; *Comparative Modernization / Cyril E. Black. (ed.).* – N. Y., 1976; *Silvet K. H. The Conflict Society: Reaction and Revolution in Latin America.* Revised Ed. – N. Y. and Evanston, 1966.

² Див.: *Dube S. C. Modernization and Development: the Search for Alternative Paradigm (Socio-cultural development alternatives in a changing world).* – Tokyo, 1988; *Allahar A. L. Sociology and the Periphery. Theories and Issues.* – Toronto, 1989.

³ Див.: *Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социс.* – 1995. – № 1. – С. 34–46; *Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В. Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы) // Кентавр.* – 1992. – № 5/6. – С. 80–88; *Лисовский Ю. П. Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия // Полис.* – 1992. – № 5/6. – С. 167–175.

⁴ Див.: *Dube S. C. Modernization and Development: the Search for Alternative Paradigm (Socio-cultural development alternatives in a changing world).* – Tokyo, 1988. – P. 2.

⁵ Див.: *Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ.* – С. 36.

всіх змін є науково-технічний та технологічний процес, який визначає необхідність та умови відповідних змін і в інших сферах; д) модернізацію не можна вважати лише стійким рухом уперед. Зміни, що становлять її зміст, відбуваються нерівномірно, тому невідворотним є конфлікт між силами традиції та модернізації¹; е) процеси модернізації мають глобальний, прогресивний та необоротний характер, бо в довготривалій перспективі хворобливі нововведення неминуче приводять до поліпшення як матеріальної, так і соціокультурної сторони людського буття².

Важливо зазначити, що з моменту виникнення теорії модернізації її розробники взяли на озброєння міждисциплінарний підхід до пояснення та обґрунтування суспільного розвитку. В рамках цієї теорії спробували об'єднатися представники найрізноманітніших наук — політологи, соціологи, філософи, економісти, етнологи, соціальні психологи, екологи. Саме такий союз дозволив цій теорії стати досить впливовим напрямком суспільно-теоретичної думки. У зв'язку з цим, як правило, концепції модернізації системно досліджують соціальні, економічні, політичні, екологічні, демографічні, психологічні зміни, що відбуваються в суспільстві традиційного (перехідного) типу в процесі його трансформації до сучасного типу, через що досить складно виділити як предмет аналізу якийсь один аспект суспільства, що модернізується, наприклад, його політичну систему.

На даний час існує декілька визнаних концептуальних підходів до розуміння сутності модернізаційних процесів. У першому підході, який обґрунтували Г. Алмонд, Дж. Пауелл, Д. Аптер³ та ін., акцент робиться на розвитку внутрішньої диференціації та автономізації структур соціуму, появі в ній автономних структур. У другому концептуальному підході, розробленому С. Хантінгтоном⁴, С. Н. Езенштадтом, виділяється створення нових інституційних механізмів застосування та узгодження інтересів. У третьому підході модернізація розуміється як економіко-технологічна трансформація через індустріалізацію (У. Ростоу)⁵. В четвертому підході акцентується на підвищенні мобільності індивідів, формуванні нового типу заповзятливості особистості як наслідку нових форм комунікації,

---

¹ Див.: Смельзер Н. Социология: Пер. с англ. – М., 1994. – С. 624.

² Див.: Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ. – С. 36.

³ Див.: Almond G. and G. Bingham Powell Jr. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston, 1966; Apter D. The Politics of Modernization. – Chicago, 1965.

⁴ Див.: Huntington S. P. Political Order in Changing Societies. – New Haven, 1968; Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. – Princeton, 1974.

⁵ Див.: Rostow W. W. Politics and the stages of growth. – Cambridge, 1971.

підвищення середнього рівня грамотності населення тощо (Д. Лернер, А. Інкелес, Д. Сміт та ін.)¹.

Аналіз названих підходів до модернізації, незважаючи на різні методологічні підстави, дає змогу виділити в них низку елементів, що збігаються, які можна вважати деякою вихідною точкою розуміння «модернізованості» суспільства. Наприклад: а) у соціальній сфері базовою соціальною одиницею дедалі більше стає індивід, а не група; відбуваються диференціація, тобто передача деяких функцій, що раніше належали сім'ї, спеціалізованим соціальним інститутам; формалізація — підхід до соціальних інститутів, котрі діють на основі абстрактних та універсальних законів і правил, що припускає домінуючу позицію науки й експертів; розподіл сфер приватного і суспільного життя; ослаблення сімейних зв'язків; зростання професійної спеціалізації та формальної освіти, поліпшення якості життя; б) у демографічній сфері — зниження народжуваності, збільшення тривалості життя, зростання чисельності міського населення і скорочення сільського; в) в економічній сфері — технологічний розвиток, заснований на використанні наукового (раціонального) знання; поява вторинного (індустрія, торгівля) і третинного (послуги) секторів господарства; поглиблення суспільного і технічного розподілу праці; розвиток ринків товарів, грошей і праці; забезпечення стійкого економічного зростання; г) у політичній сфері процес модернізації припускає утворення централізованих незалежних держав сучасного типу, процеси розподілу владних повноважень між різними незалежними інститутами; зростання політичної активності мас; формування, розвиток та поширення сучасних політичних інститутів і практик, а також сучасної політичної структури.

Кінцевий рівень модернізованості конкретного суспільства може бути оцінений за п'ятьма головними критеріями: 1) ідентичності, що характеризує ступінь і характер розвитку політичної культури особистості; 2) легітимності, що характеризує ступінь і мотиви публічної підтримки існуючих механізмів політичного управління; 3) участі, що показує ступінь перетворення політично пасивного населення на активне завдяки його участі у виборах, діяльності партій, суспільних рухів і т. д.; 4) дистрибуції, що показує ступінь рівності в суспільному розподілі можливостей і благ; 5) проникнення (пенітрації) — про ступінь руйнування партикуляризму, вузькості інтересів, міщанства та сепаратизму².

---

¹ Див.: *Lerner D. The Passing of Traditional Society. – N. Y., 1958; Inkeles A. and Smith D. Becoming Modern. – Cambridge, 1974; Almond G. and Verba S. The Civic Culture. – Boston, 1965.*

² Див.: *Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – С. 484–485.*

Досвід сучасних країн, котрі модернізуються, доводить, що політичні інститути і практики можуть як відповідати сучасним західним моделям, так і відрізнятись від них. Таким чином, під політичними інститутами суспільства, що модернізується, слід розуміти не зліпок з політичних інститутів країн, а ті політичні інститути і практики, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов, що змінюються, і викликів сучасності.

Важливою проблемою для розуміння сутності процесу модернізації політичних систем є з'ясування різновидів або типів модернізації. У сучасній науковій літературі розглядаються, як правило, декілька типологій модернізації. У найзагальнішому вигляді фахівці розрізняють два основні різновиди модернізації: органічну та неорганічну. Під органічною модернізацією розуміють прогресивні зміни в тих країнах, де модернізація відбувалася через ендогенні чинники. Такий вид модернізації, наприклад, був притаманний Великій Британії, в якій модернізація «була природною, як довго визріваючий продукт розвитку суспільства»¹. На відміну від органічної модернізації вторинна, неорганічна модернізація втілюється в економічні, політичні та інші реформи, що здійснюються правлячою верхівкою держави у відповідь на зовнішній виклик з боку розвиненіших країн, цивілізацій шляхом запозичення чужих технологій, запрошення фахівців із-за кордону, залучення іноземних інвестицій тощо. Як правило, неорганічна модернізація включає також певні реформи в політичній і соціальній сферах: удосконалюється система управління, формуються нові політичні і соціальні інститути, приймається нова система цінностей тощо. Отже, неорганічна модернізація починається не з культури, а з реформування економічної і політичної сфер. Іншими словами, якщо органічна модернізація відбувається «знизу», то неорганічна — «зверху». Неорганічна модернізація в науковій літературі характеризується ще як «наздоганяюча» або «така, що запізнюється».

Акцентування уваги дослідника на політичному аспекті реформ дозволяє розрізнити ліберальну та консервативну модернізації. Для прихильників лібералізму успішний розвиток і модернізація конкретної країни пов'язані зі ступенем залучення її громадян в систему представницької демократії і наявністю можливостей для відкритої конкуренції усередині правлячої еліти за голоси виборців, а на думку консерваторів, модернізація повинна мати на меті створення централізованої політичної системи, здатної забезпечити стабільність, порядок, інтеграцію суспільства.

---

¹ *Наумова Н. Ф.* Рецидивирующая модернизация в России: беда, вина или ресурс человечества? – М., 1999. – С. 7.

У рамках теорії модернізації набули поширення також терміни «контр-модернізація» та «антимодернізація», введені в науковий обіг А. Туреном. Перший термін характеризує альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком, а другий означає відкриту протидію модернізації. Вважаючи таку типологію обґрунтованою, російський дослідник Є. Холмогоров запропонував доповнити її ще одним типом — понадмодернізацією, котру він визначає як спробу досягти перевагу певної цивілізації над цивілізацією-лідером, в перебігу якої основні соціокультурні показники «сучасності» приймаються як зразок, а потім перевершуються на власному ціннісному і технологічному фундаменті. Цивілізація, що здійснила понадмодернізацію, стає новим лідером, формуючи свою ойкумену і кидаючи модернізаційний виклик іншим цивілізаціям через створення привабливого образу сучасності¹.

Слід відзначити, що в перших теоріях модернізації акцент робився на цілісності характеру модернізації, який припускав зміни в усіх без винятку сферах життя суспільства. Проте критики теорії модернізації на основі аналізу сучасної соціальної практики виявили такі типи модернізації, як суцільна (цілісна) і часткова. На відміну від цілісної сутність часткової модернізації зводиться до того, що «формування нових інститутів і сучасних організаційних принципів не обов'язково приводить до цілісного оновлення суспільства, а може навіть супроводжуватися зміцненням традиційних систем через вплив нових форм організації»².

Поява різних варіантів модернізації свідчить про неможливість механічного відтворення досвіду розвинутих держав в процесі модернізації політичної та економічної сфер конкретної країни, яка має свою специфічну економіку, політичні інститути, певні традиції і систему цінностей. Для успішної модернізації вирішальну роль відіграють не зовнішні чинники, а внутрішній потенціал суспільства, що модернізується. Прикладом такої успішної модернізації може слугувати досвід Японії та «нових індустріальних країн», які змусили заговорити про «модернізацію без вестернізації» (С. Хантінгтон). Тому можна погодитися з тими авторами, які роблять висновок про те, що «модернізація, розвиток можуть успішно здійснюватися лише на ґрунті власних національних традицій»³. Отже, успіх модернізації залежить не від інтенсивності реформ чи запозичень,

---

¹ Див.: Холмогоров Е.: <http://holmogorov.rossia.org/modern.htm>

² *Эйзенштадт Ш.* Новая парадигма модернизации // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост., ред. Б. С. Ерастов. – М., 1998. – С. 473.

³ *Хорос В.* Модернизация в России и Японии (цивилизационные аспекты) // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 8. – С. 70–79.

що часом пересаджуються на нетрадиційний ґрунт, ще не готовий їх сприйняти, а від уміння адаптувати запозичені сучасні технології, політичні інститути, систему цінностей до існуючих у конкретній країні економіки, традиційних політичних інститутів, цінностей.

Для з'ясування ступеня прийнятності концепції модернізації як теоретичної моделі перехідного періоду для України, інших пострадянських країн важливою є відповідь на питання: чи можна вважати модернізованими тоталітарні режими? Деякі дослідники з невеликими застереженнями відповідають на це питання позитивно, відзначаючи, зокрема, що «соціальна і політична системи тоталітарної держави носять достовірно сучасний характер. У структурному і культурному відношенні суспільство піддається корінному перевлаштуванню. Тоталітарні системи всі спрямовані в майбутнє...»¹. З такою позицією, очевидно, погодитися не можна. По-перше, «істинна» модернізація є органічною для даного соціуму, вона має своїм джерелом внутрішні причини і є, як правило, реакцією на кризу певного етапу розвитку суспільства, тому і досягає поставлених цілей. Таку модернізацію пройшли свого часу країни Західної Європи, Японія, Південна Корея та ін. Спроби модернізації тоталітарних систем (сталінська індустріалізація, політика «великого стрибка» в Китаї тощо) неорганічні для цих соціумів і є реакцією на військовий чи економічний виклик іншої країни (цивілізації) або спробою розв'язати назрілі внутрішні соціальні проблеми за допомогою половинчастих реформ, які мають основною метою самозбереження пануючої тоталітарної політичної системи. По-друге, спроби модернізації тоталітарних держав, здійснені, наприклад, в СРСР, не враховували її найважливішу особливість — комплексний характер, складний взаємозв'язок «змін, що впливають на все суспільство»². Тому не дивно, що докладені зусилля в підйомі однієї галузі економіки, сфери виробництва (важка промисловість), приводили до катастрофічного відставання інших (легка промисловість). По-третє, псевдомодернізації (або хибні модернізації, за П. Штомкою) тоталітарних політичних систем виявилися не в змозі на практиці втілити в життя її найважливіші цілі і завдання, а тоталітарні режими продемонстрували нездатність забезпечити хоча б середній рівень і якість життя населення. Навпаки, часто такі «модернізації» проводилися за рахунок населення і призводили до падіння його життєвого рівня.

З огляду на наведені міркування можна стверджувати, що концепція модернізації може цілком застосовуватися для описання розвитку постто-

---

¹ Гончаров Д., Гонтарева І. Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С. 75–76.

² Смелзер Н. Социология. – С. 620.

талітарних соціумів до рівня розвинутіших країн. З цим погоджуються і чимало інших дослідників, наприклад, співробітники Центру міжнародних дослідницьких програм Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем¹. На їхню думку, модернізація в Росії, як і в інших пострадянських країнах, можлива, однак вона триватиме декілька десятиліть і зіткнеться з такими проблемами: 1) її основна складність полягає в тому, що в модернізації зацікавлений поки що вузький прошарок населення; 2) постіндустріальна модернізація в цих країнах не може розпочатися водночас в усіх місцях, а повинна мати, як правило, осередкований характер. Її центрами мають стати технокультурополіси, в яких є для цього необхідні соціальні, економічні та технічні передумови; 3) для модернізації посттоталітарних країн необхідні еліта, технокультурократія, демократичні та відкриті для новачок; 4) особливу роль в процесі модернізації покликана відіграти держава, яка має забезпечити їй політичні та правові гарантії, створити сприятливі умови для прямих іноземних капіталовкладень; 5) модернізації повинні передувати соціально-економічна та політична стабілізація з подальшою структурною перебудовою економіки.

Проведений нами стислий аналіз парадигми модернізації та її прийнятності для аналізу реформ, здійснюваних у сучасних посттоталітарних країнах, дозволяє перейти безпосередньо до розгляду етапів модернізації політичної системи, що досліджуються, як правило, фахівцями з транзитології², котра, на наш погляд, може вважатися частиною теорії модернізації.

Однією з перших для дискурсу було запропоновано динамічну модель переходу до демократії Данкварта Растоу³, яка й дотепер вважається основоположною. Відповідно до цієї моделі перехід від тоталітарної політичної системи до демократичної здійснюється в три етапи: 1) етап підготовки; 2) етап прийняття рішення; 3) етап адаптації.

Для реалізації своєї моделі Д. Растоу пропонує одну попередню умову — наявність національної єдності, усвідомлення громадянами своєї спільної ідентичності або принаймні відсутність «сумнівів... щодо того, до якого політичного співтовариства вони належать»⁴. Перший етап він характеризує наявністю стійкого та серйозного конфлікту в політичній сфері, який, на його думку, починається внаслідок появи нової еліти, яка

---

¹ Див.: Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В. Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы) // Кентавр. – 1992. – № 5/6. – С. 80–88.

² Докладніше про це див.: Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – С. 414–444.

³ Див.: Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Политис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.

⁴ Там само. – С. 7.

піднімає пригнічені та позбавлені в минулому керівництва соціальні групи на узгоджені дії. У перебігу другого етапу здійснюються вибір альтернатив урегулювання політичного конфлікту та укладання пакту (або пактів) на основі прагматичних компромісів, які включають вироблення та свідоме прийняття демократичних процедур. Під час третього етапу політичні процедури поступово утверджуються та закріплюються в суспільстві як демократичні. На думку Д. Растроу, однією з характерних рис утверджуючої демократії є практика багатосторонніх обговорень, тому перший серйозний компроміс, досягнутий політичними супротивниками, свідчить про ефективність принципів застосування та взаємних поступок.

Дослідження практики трансформацій посттоталітарних політичних систем дозволяє зробити висновок про те, що серед виділених Д. Растроу етапів найчіткіше ідентифікується другий, а перший і третій етапи важко відрізнити один від одного, оскільки вони протікають в латентній формі. Особливо це стосується етапу підготовки, яку деякі дослідники пропонують диференціювати на умисну і передуючу їй неумисну, яка є завершальною фазою еволюції тоталітаризму. Цей латентний і важко ідентифіковуваний, етап відображено в концепції переходу від тоталітаризму до демократії через авторитаризм, авторами якої є російські дослідники А. Мігранян та І. Клямкін¹.

Аналогічну ідею, що впливає із аналізу практики перехідного періоду до демократії в Іспанії, відображено й у Маравалла². Зміст його концепції являє собою поступову зміну характеру тоталітарного режиму: від авторитарно-тоталітарного до авторитарно-прагматичного і, нарешті, до *dictablanda* (м'якої диктатури), для якої перехід до демократичних реформ виступає вже як логічний розвиток подій.

Останній етап переходу в концепції Д. Растроу — етап адаптації — ідентифікувати також досить складно, оскільки неможливо однозначно визначити, в якій конкретно момент демократичний експеримент сприятливо завершується власне сталою демократією. Складність чіткого визначення цього моменту зумовлено тим фактом, що зростаюча демократія, яка походить з лона тоталітаризму, неминуче змушена включати до своєї системи елементи режиму, що реформується: певні частини тоталітарної еліти, деякі інститути, пласти ідеології. Дістають можливість включитися у політичне життя демократії, що розвивається, навіть орга-

---

¹ Див.: *Мігранян А.* Все дороги ведуть в центр? // Новое время. — 1992. — № 2. — С. 20–22; *Клямкин И. М.* Какой авторитарный режим возможен сегодня в России? // Полис. — 1993. — № 5. — С. 50–54.

² Див.: *Maravall J.* La política de la transición 1975–1980. — Madrid, 1982.

нізації, що становлять становий хребет тоталітаризму. Наприклад, комуністичні партії, які за умови мінімальної адаптації до нових політичних реалій і формального визнання демократичних правил боротьби за владу, одержують право за неї боротися і реально впливати на політику державних органів. На практиці ці сегменти тоталітарного режиму часто зацікавлені в політичному реванші і реально до нього прагнуть. Тому в посттоталітарній політичній системі важко визначити, чим викликане те або інше конфліктне, кризове явище: чи-то функціонуванням самої демократії, чи-то витратами незавершеного перехідного періоду.

Власну теоретичну модель трансформації посттоталітарних політичних систем пропонує А. Пшеворський¹, який поділяє модернізацію на два макроетапи: лібералізацію політичної системи (режиму) і демократизацію. При цьому особливий акцент він робить на характері співвідношення сил, які беруть участь у політичному конфлікті, та тактиці досягнення угоди між ними.

Перший макроетап — лібералізація, якій притаманна нестабільність, — може здійснюватися в двох напрямках (зверху або знизу) залежно від того, що виявляється раніше і яскравіше: розкол правлячої еліти або сила народного руху. Розвиток лібералізації в суспільстві здатний як привести до продовження змін, так і спровокувати репресії, а тим самим і реставрацію тоталітарної політичної системи (режиму). Важливо відзначити, що вірогідність продовження реформ вища при трансформації зверху; навпаки, енергійні дії знизу частіше за все приводять до посилення режиму.

При ефективному продовженні реформ трансформація посттоталітарної політичної системи досягає етапу демократизації, який в концепції поділяється на два взаємопов'язані (але не рівнозначні) процеси: а) «вивільнення з-під авторитарного режиму»; б) «конституювання» демократичного правління.

Звільнення від пут авторитаризму, на думку А. Пшеворського, може відбутися без серйозних ускладнень, якщо між реформаторами (усередині правлячої еліти) і помірними (усередині опозиції) встановлюється взаєморозуміння, досягається компроміс. Такий компроміс можливий, якщо: 1) реформатори і помірні укладають угоду про створення демократичних органів управління, в яких обидві сторони мали б помітний вплив; 2) реформатори в змозі примусити погодитися прихильників твердої лінії; 3) помірні здатні контролювати радикалів в опозиції.

---

¹ Див.: Пшеворський А. Переходи к демократии // Путь. — 1993. — № 3. — С. 3–56.

Другий етап демократизації — «конституювання» демократичного періоду — також здійснюється за допомогою переговорів і припускає декілька варіантів розвитку.

Аналіз показує, що цю модель побудовано на використанні методології теорії ігор — матриці можливих рішень. У ній автор досліджує можливі лінії поведінки учасників перехідного процесу, комбінації таких ліній і можливі результати цих комбінацій. При цьому основними діючими особами (гравцями) у фазі лібералізації стають прихильники лібералізації (усередині правлячої еліти), прихильники твердої лінії і громадянське суспільство; у фазі демократизації — реформатори, прихильники твердої лінії (обидві групи — представники еліти), помірні і радикальна опозиції.

Подібну концепцію переходу посттоталітарної політичної системи до демократії створили Р. О'Доннел і Ф. Шміттер¹, які в транзитивному періоді розрізняють три основні стадії: лібералізацію, демократизацію та соціалізацію.

Тут під лібералізацією розуміється процес інституціоналізації громадянських свобод у суспільстві без зміни політичної системи, органів влади, які, зберігаючи авторитарні риси, контролюють процес модернізації. Іншими словами, лібералізація — це «відкриття шлюзу» для політичних свобод, унаслідок цього виникає так звана «опікунська демократія».

Другий етап — демократизація — період «інституціоналізації невідзначеності», коли в політичній сфері відбувається заміна влади людей на владу політичних норм і правил. Така заміна можлива при виконанні двох основних умов: а) демонтажу колишньої авторитарної політичної системи (режиму); б) свідомого вибору новими політичними силами демократичних правил гри, змагання за владу.

Остання стадія — соціалізація — є фактично ресоціалізацією, тобто йдеться про засвоєння громадянами і політичними силами нових демократичних правил, норм і цінностей, їх поступове вростання в нову систему відносин у перебігу остаточної демократизації політичного процесу.

В теоретичній моделі модернізації авторитарної політичної системи в демократичну систему (автор — Д. Фадеєв²) також виділяються три етапи: 1) криза авторитарної політичної системи та її лібералізація; 2) встановлення демократії; 3) консолідація демократії.

---

¹ Див.: *O'Donnell G., Schmitter Ph. Tentative conclusions about uncertain democracies // Transitions from authoritarian rule: prospects for democracy. – Baltimore; L., 1986. – Book 4.*

² Див.: *Фадеєв Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1/2. – С. 118–121.*

Перший етап модернізації пов'язаний з кризою інститутів авторитарної держави, що, як правило, виникає напередодні або після смерті диктатора; ослабленням і розвалом правлячого блоку в результаті конкуренції і конфліктів усередині правлячої еліти; ослабленням чи втратою авторитарною політичною системою легітимності. Наслідком цих явищ стає пожвавлення громадянського суспільства, у тому числі початок формування відкритої політичної опозиції режиму і перша реформа політичної системи, пройнята духом компромісу прихильників лібералізації та опозиції. Ця реформа, спрямована, за задумом її авторів, на вдосконалення автократії, насправді відкриває двері процесу демократизації.

На другому етапі формується конкурентна партійна система, а також розробляється та ухвалюється виборче законодавство; інституціоналізуються демократичні механізми державної влади, перш за все розмежовується компетенція виконавчої і законодавчих гілок влади; вирішується питання про національно-територіальний устрій країни, оскільки ліквідація авторитаризму неминуче породжує відцентрові тенденції в цій галузі; нарешті, розробляється конституційний закон, причому вирішального значення тут набуває не стільки самий текст, скільки процедура його розроблення і схвалення, для яких украй необхідний консенсус основних політичних сил країни.

Цей консенсус стає основою для консолідації демократії — третього етапу, який пов'язаний із забезпеченням лояльності чиновництва, армії, підприємців (тобто тих елементів соціально-політичної системи, які були основною опорою автократії), а також лояльності політичної опозиції — як правої, так і лівої. Якщо зазначені сили приймають демократичні правила гри, відмовляючись від насильства і радикальних рішень, то це свідчить про те, що етап консолідації демократії завершено.

Можна відзначити також консенсусну модель модернізації тоталітарної політичної системи в демократичну іспанського професора Р. Котарело¹. Згідно з цією моделлю процес модернізації складається з шести моментів: 1) криза диктатури, природа якої залежить від конкретного збігу обставин; 2) перехід легітимності від загальної згоди з приводу визнання законності автократії до визнання населенням законності демократичного правління і, вслід за цим, перехід легальності, тобто зміна юридичної законності, що регулює повсякденну поведінку людей; 3) перехід управління суспільством в руки нової політичної еліти (пов'язане з цим усу-

---

¹ Див.: *Transición política v consolidación democrática. España (1975–1986)*. – Madrid, 1992.

нення від влади еліти авторитарної) і підкріплення демократичної легітимності новим, вищим рівнем ефективності управління. І, нарешті, три консенсуси, які є сутністю переходу, а саме: 1) щодо оцінки минулого — «відмова від полювання на відьом», примирення переможців та переможених при «реалістичному» ставленні до проблеми покарання осіб, винних у злочинах диктатури; 2) щодо сьогодення — встановлення тимчасових норм для обговорення в атмосфері свободи норм остаточних (цей консенсус забезпечує толерантність перехідного процесу); 3) щодо майбутнього — остаточне визначення параметрів нового режиму (тут встановлюється громадянська згода основних соціально-політичних сил з приводу функціонування демократичного режиму, причому більшість гарантує захист меншості з огляду на те, що з часом вони можуть помінятися місцями).

Практично всі наведені концепції модернізації тоталітарних політичних систем в демократичні мають два загальні істотні недоліки: 1) вони носять переважно суб'єктивний характер, тобто розглядають як предмет дослідження практику реформи, що визначається волевиявленням її виконавців; 2) акцентують увагу перш за все на модернізації в політичній сфері життя посттоталітарних систем, залишають без розгляду інші сфери (аспекти): економічну, правову, міжнародну та ін., що, на нашу думку, значно знижує їхню прогностичну цінність і можливість використання для безпосереднього аналізу процесів модернізації сучасних посттоталітарних політичних систем.

Цікаву спробу усунути перший відмічений недолік, створити синтетичну модель модернізації політичних систем, що ґрунтується на найвідоміших концепціях, зробила російська дослідниця О. Харитонова. Така ідеалістична конструкція (М. Вебер), тобто ідеальний тип, модель модернізації тоталітарної політичної системи в демократичну, на її думку, передбачає виділення чотирьох основних етапів: 1) лібералізація політичного життя, яка передбачає інституціоналізацію громадянських свобод, контрольоване «привідкриття» режиму; 2) демонтаж найбільш нежиттєздатних інститутів колишньої політичної системи; 3) демократизація, що означає встановлення норм, процедур, інститутів нового демократичного режиму, основними критеріями якого прийнято вважати вільні вибори (або, за Д. Ростом, дві послідовні зміни партійного керівництва за наслідками виборів) і консолідацію демократичної політичної системи; 4) ресоціалізація громадян в нові системи¹.

---

¹ Див.: Харитонова О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. — 1996. — № 5. — С. 73–78.

Узагальнена логіка модернізації тоталітарних політичних систем в демократичні, як вважає О. Харитонова, ґрунтується на двох варіантах, відмінність між якими полягає в наявності чи відсутності консенсусу між реформаторами і помірними прихильниками старої системи. Консенсус між цими силами може виникнути як результат обопільного усвідомлення неможливості «розбити противника», а конфлікт — унаслідок нездатності колишньої еліти протистояти демократично налаштованим опозиціонерам-реформаторам.

Перший варіант, названий кооперативним, має сутнісний потенціал демократизму. Він припускає, по-перше, поступову і послідовну лібералізацію політичного режиму; по-друге, контрольований демонтаж низки змертвілих інститутів колишньої політичної системи; по-третє, ресоціалізацію населення. Такий варіант — найоптимальніший.

Другий варіант — конкурентний, а відтак, обтяжений авторитарними синдромами, включає: по-перше, різку лібералізацію; по-друге, розпад колишньої політичної системи; по-третє, спроби впровадити нові демократичні інститути за будь-яку ціну, нерідко всупереч опору як зверху, так і знизу. Внаслідок неміцності нових інститутів, недоліків поспішної і поверхової лібералізації в цьому варіанті ймовірні спроби реставрувати недемократичний режим, іноді навіть в жорсткішій формі.

Виділення таких двох варіантів модернізації дозволяє зробити висновок про те, що можливість успішного переходу до демократії зростає за наявності сильної еліти колишнього режиму і сильної організованої опозиції, які прагнуть досягти взаємовигідного компромісу.

На нашу думку, найглибше розробленою і тому такою, що витримала перевірку часом, можна вважати концепцію модернізації посттоталітарних систем, автором якої є Збігнев Бжезінський¹. У його теоретичній моделі, яка базується на реальному досвіді суспільно-політичного буття країн посткомуністичного простору, жорстко взаємопов'язані політичні, правові, економічні (внутрішні та зовнішні) аспекти модернізації, визначаються її політичні та економічні цілі, завдання з перспективою на 15 років.

На думку З. Бжезінського, весь перехідний період — це не «континуум», не щось тривале і цілісне, а послідовність окремих, тісно взаємозв'язаних фаз. Всього в транзитному періоді посткомуністичних країн в даній концепції виділяються такі три фази.

---

¹ Див.: Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.); Заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. — К., 1995. — С. 103–117.

Перша, переломна фаза, на яку відводиться до п'яти років, розпочинається відразу ж після падіння тоталітарного режиму і вимагає удвоєних зусиль для розв'язання найважливіших завдань: політичної трансформації вищих елементів влади і початкової стабілізації економіки. І якщо перше завдання розв'язується встановленням основ демократії зверху, звільненням преси, усуненням комуністичних партій від управління державою, то друге пов'язане зі стабілізацією грошової одиниці і одночасним ослабленням економічних «віжок» держави від «шиї» виробництва.

Якщо завдання першої фази посткомуністичної модернізації, пов'язані з фундаментальною зміною політичних і економічних процесів, успішно вирішені, тоді можливий плавний перехід до другої фази — стабілізації в політичній сфері і перетворень в економічній. Як видно з самої номінації фази, в її перебігу пошук політичної стабілізації об'єднаний із зусиллями, спрямованими на глибокі економічні перетворення. На цьому етапі доцільними є ухвалення нової конституції, введення нової виборчої системи і поглиблення демократичних процесів в суспільстві для становлення реальної демократії. Паралельно повинні наростати економічні перетворення, пов'язані зі становленням банківської системи, демонополізацією, проведенням малої і середньої приватизації, що мають ґрунтуватися на законодавчо визначених правах власності.

Тільки після успішного закінчення цієї фази можливий перехід до наступної, третьої фази модернізації, яка вважається фазою закріплення перетворень і стабільного зростання. У перебігу третьої фази починають закріплюватися демократичні процеси і створюються стабільні демократичні партії, інститути, а економічне зростання стабілізується унаслідок повного звільнення приватної ініціативи. Поступово стають реальністю демократична культура політичного дискурсу і підприємницька традиція.

Такий зміст основних фаз модернізації посткомуністичних систем відповідно до концепції З. Бжезінського.

У той же час розглянута схема, як і будь-яка інша, в свою чергу вимагає уточнень, конкретизації. По-перше, при застосуванні цієї схеми для аналізу реальних процесів модернізації в посткомуністичних країнах необхідно зважати на те, що не всі з колишніх комуністичних країн перебувають в одній фазі модернізації і не всі вони проходять відповідні фази в однаковому темпі. Темп переходу від однієї фази модернізації до наступної значною мірою визначається тим, чим в політичному і економічному планах характеризувався останній період життя колишніх країн комуністичної системи. По-друге, при плануванні радикальних перетворень посттоталітарних політичних систем слід чітко уявляти, що пріори-

тетність у здійсненні політичної реформи є основою ефективних економічних реформ. У свою чергу для швидкого і успішного проведення радикальної політичної реформи в перебігу першої фази модернізації потрібно виконання низки попередніх умов: а) досягнення політичного консенсусу в суспільстві з приводу необхідності та сутності майбутніх політичних перетворень; б) наявність на цій стадії авторитарної системи порядку або принаймні харизматичного популярного лідера, який має широку підтримку народу (наприклад, типа В. Гавела в ЧРСП або Л. Валенсі в Польщі); в) існування політичного руху, який був би здатний підтримати такого лідера і організувати масові народні акції на його підтримку у разі соціальних колізій і труднощів. По-третє, швидкі та всебічні економічні перетворення, так звана шокова терапія, мають проводитися дійсно швидко, стрімко і досягти видимих результатів, інакше це може призвести до вибуху народного обурення через тривалу смугу безрезультативних економічних реформ, їх припинення, а потім і згорання. По-четверте, на думку більшості аналітиків, у країнах, де немає традицій вільного ринку, належного досвіду і відповідної підприємницької культури, для проведення радикальних економічних перетворень необхідне державне регулювання ринкових механізмів. По-п'яте, допомога Заходу країнам, що здійснюють модернізацію від тоталітаризму до демократії, особливо важлива на першому етапі перетворень. Пізніше, по закінченні цієї фази, вона перестає бути визначальною, натомість дедалі важливішими стають доступ до західних ринків і одержання іноземних інвестицій. При цьому треба чітко розуміти, що, як слушно відзначає З. Бжезінський, «після критичної фази, наплив капіталу ззовні не є головним. Якби Західний капітал був гарантією успіху, колишня Східна Німеччина повинна була б процвітати», одержуючи за останні роки великі суми — більше 100 млрд доларів щороку на населення 16 млн чоловік (тільки підрахуйте, скільки іноземного капіталу було б потрібно в такому підрахунку на душу населення для всієї Центральної Європи або тільки для Росії), але землі колишньої НДР все ще перебувають у масштабній суспільно-економічній кризі¹. І останнє. Наданий Заходом для модернізації економіки посттоталітарних країн капітал повинен перебувати під суворим контролем, адже така допомога має здатність «губитися» в хаосі перетворень.

Такі основні концепції модернізації і трансформації посттоталітарних політичних систем, які можна використовувати як теоретичні моделі розвитку для України, інших країн пострадянського простору.

---

¹ Див.: Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – С. 111.

2.2. Особливості самореалізації політичної системи за умови її модернізації

Аналіз історичних подій кінця ХХ — початку ХХІ ст. дозволяє стверджувати, що процеси демократизації в сучасному світі набувають небаченого розмаху. Поза їхнім впливом залишаються тільки мусульманські країни і деякі держави з комуністичними режимами (наприклад, Китай). Причому глобальні демократичні зміни у різних варіантах відбуваються майже синхронно, в зовсім різних і важко порівняних між собою історичних, культурно-цивілізаційних, соціально-економічних, політичних та інших контекстах. І, незважаючи на те що вихідні характеристики суспільних систем, які трансформуються, та їхніх політичних систем мають істотні розбіжності — від колишніх військових хунт Латинської Америки і Південної Європи до посттоталітарних режимів колишніх республік СРСР, — учені та політики задаються питаннями: чи не визначаються ці процеси загальними тенденціями і закономірностями? Чи розрізняються ці явища та причини, що породжують їх, або ж вони є ланками одного глобального процесу?

Центральну роль у цих процесах відіграє й відіграватиме політична система суспільства, особливості функціонування якої в умовах трансформації соціумів потребують комплексного системного аналізу.

У сучасному політичному словообігу, очевидно, важко знайти більш поширений і разом з тим більш суперечливий термін (поняття), ніж «політична система». Про політичну систему суспільства в різних країнах, які переживають трансформаційний етап свого розвитку, особливо в Україні, зараз говорять і пишуть не тільки і навіть не стільки на професійному, скільки на повсякденному рівні, не стільки філософи, юристи, політологи, історики та фахівці в галузі інших гуманітарних та суспільних наук, скільки люди, досить далекі в професійному плані від даної категорії, так звані «популісти». Тому й актуалізується нагальна потреба у визначенні основних понятійних моментів і структурно-функціональних особливостей розвитку політичної системи суспільства в умовах трансформацій соціумів.

Відомий американський учений Д. Істон та його послідовники в процесі вивчення політичної системи і опрацювання її теорії постійно ставили в основу своїх досліджень питання про самозбереження, підтримку стабільності й самовиживання політичної системи в умовах навколишнього середовища, яке безупинно змінюється і далеко не завжди сприяє її зміцненню

та розвитку¹. Для того щоб опанувати виникаючі в політичній системі стресові ситуації, вважають американські теоретики, політична система повинна мати здатність до ослаблення напруг, які виходять з навколишнього середовища, здатність до реорганізації самої себе й зовнішнього оточення таким чином, аби покласти кінець виникненню напруг взагалі або принаймні їх появі в попередніх (зрозумілих і тому прийнятних) формах².

В умовах соціокультурних трансформацій політична система суспільства виступає як явище й поняття фактичне, а не як формально-юридичне. Це означає, що в розряд її основних складових частин входять не тільки офіційно визнані організації в особі відповідних державних органів, а й неофіційні об'єднання (партії, організації).

Основними вимогами-критеріями, що ставляться до усіх без винятку структурних елементів політичної організації суспільства й особливо актуалізуються в умовах трансформаційних процесів, є вимоги їхньої внутрішньої впорядкованості, організованості і принаймні мінімальної політичності. Сутність першої з них зводиться до того, щоб кожне суспільно-політичне об'єднання, розглядуване як структурний елемент політичної організації суспільства, виступало насамперед як організація і володіло ознаками організації³.

---

¹ Див.: *Эндрейн Ч. Ф.* Сравнительный анализ политических систем: Эффективность осуществления политического курса и социальных преобразований: Пер. с англ. И. И. Мюрберг. – М., 2000; *Easton D.* A Systems Analysis of Political Life. – N. Y., 1965; *Степин В. С.* Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // *Вопр. философии.* – 2003. – № 8. – С. 5–17.

² Див.: *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ / Общ. ред. В. И. Аршинова и др. – М., 1986; *Пригожин И.* Философия нестабильности // *Вопр. философии.* – 1991. – № 6. – С. 46–53; *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // *Там само.* – 1992. – № 12. – С. 9; *Prigogine I.* The Philosophy of Instability // *Futures.* – 1989. – August. – P. 397–398; *Ласло Э.* Рождение слова – науки – эпохи // *Полис.* – 1993. – № 2. – С. 26; *Бевзенко Л. Д.* Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // *Філософська і соціологічна думка.* – 1996. – № 5–6. – С. 36–74; *Делокаров К. Х.* Системная парадигма современной науки и синергетика // *Общественные науки и современность.* – 2000. – № 6. – С. 112–115.

³ Див.: *Борисов И. Н.* Организационная структура социума: Дис. ... канд. филос. наук: 09. 00. 11. – Н. Новгород, 2003; *Тюхтин В. С.* Диалектика сложности и организованности // *Диалектика познания сложных обществ / Под ред. В. Тюхтина.* – М., 1988. – С. 7–11; *Ахизер А.* Дезорганизация как категория общественной науки // *Общественные науки и современность.* – 1995. – № 6; *Рузавин Г. И.* Самоорганизация и организация в развитии общества // *Тектология А. А. Богданова и современность: Матер. конф.* – *Вопр. философии.* – 1995. – № 8. – С. 67; *Рузавин Г. И.* Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы // *Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе: Сб. ст.* – В 2 ч. – М., 1990. – Ч. 1. – С. 7.

Говорячи про політичний характер структурних елементів політичної системи суспільства трансформаційного типу, слід урахувувати, що не всі вони за своїм змістом мають однаковий (квазіоднаковий) політичний аспект. В одних організацій політика виявляється більш яскраво і посідає в їхній діяльності значне місце, в той час як в інших вона відіграє другорядну роль. Залежно від цього всі об'єднання — структурні елементи політичної організації суспільства — у традиційній вітчизняній науковій літературі поділяють на організації власне політичні, невласне політичні та організації, що містять лише незначний політичний аспект.

До числа власне політичних організацій належать держави, політичні партії та деякі суспільні об'єднання. Характерною їх ознакою є організаційний зв'язок з політикою та прямий вплив на політику, який в перехідних умовах виявляється у різноманітних аспектах. Безпосередньою метою їхнього створення та функціонування виступає політика, оскільки вона полягає у формуванні і здійсненні соціальних стратегій тієї чи іншої соціальної групи, політичному вихованні різних прошарків перехідного суспільства та втіленню політичних інтересів тієї чи іншої соціальної спільноти в життя.

Вирішальну роль серед власне політичних, а також серед усіх інших структурних елементів політичної системи суспільства в умовах трансформації відіграє, безсумнівно, держава¹. Будучи оснащеною спеціальним апаратом примушення та придушення з відповідними «речовими додатками» у вигляді примусових установ, держава виступає як головна сила в руках правлячого режиму, головний втілювач його волі та інтересів у життя, найважливіший засіб здійснення його політичної влади. У структурі політичної системи перехідного суспільства держава є об'єктивно необхідним, невід'ємним складовим елементом. Видозмінюючись за своєю сутністю, формою та змістом, вона неминуче зберігається протягом усього періоду трансформації. У той же час, як відомо, всі інші її складові ланки — політичні партії та різні громадські організації, що мають політичний характер, — можуть з'являтися на певних етапах трансформації політичної системи суспільства і, виконавши покладені на них завдання, зникати. Численні приклади такого кругообігу політичних інститутів можна постійно спостерігати в рамках політичних систем різних держав і суспільств перехідного типу.

До невласне політичних об'єднань — структурних елементів політичної системи суспільств, що трансформуються, — належать такі об'єднання,

---

¹ Див.: Бабкіна О. Роль государства в реформирующейся политической системе // Персонал. – 2002. – № 4. – С. 37–42.

що виникають і розвиваються внаслідок не безпосередньо політичних, а економічних та інших подібних причин. Прямою метою їхнього створення та функціонування, на відміну від власне політичних організацій, ніколи не виступає політика. Свою основну діяльність дані інститути, до числа яких можна віднести профспілкові, кооперативні та інші організації, здійснюють відповідно у виробничій, соціально-побутовій, культурній, торговельній та інших сферах життя перехідного суспільства. Вони не ставлять перед собою безпосередніх завдань активного впливу в політичних цілях на державну владу. Політична діяльність цих організацій не становить основу їхнього функціонування і виступає у цьому контексті якщо не другорядною, то принаймні такою, що не має для них вирішального значення. Це не означає, зрозуміло, приниження ролі та значення невластне політичних об'єднань у структурі політичної системи перехідного суспільства, оскільки в даному випадку йдеться лише про відсутність домінуючого політичного аспекту в їхній діяльності, а не про заперечення його як такого взагалі.

Серед численних організацій, що вбачають у сенсі своєї діяльності лише незначний політичний аспект, виділяються об'єднання, які виникають на підставі суто особистих схильностей та інтересів тієї чи іншої групи людей до занять певною діяльністю. Політичного відтінку в своїй діяльності вони набувають лише як об'єкти впливу на них з боку державних та інших політичних за своїм характером органів і організацій, а зовсім не як суб'єкти — носії політичної влади та інших відповідних політичних відносин.

Науково-теоретичною основою формулювання сучасних суспільних завдань є об'єктивна й адекватна оцінка якісного стану держави та суспільства, аналіз головних здобутків початкових етапів трансформації соціуму, а також причин, які стримували і стримують динамічний розвиток суспільства та його політичної системи. Саме у неспроможності правильно оцінити загальний стан суспільства, окреслити чіткі параметри стратегії переходу в нову суспільно-політичну якість виявляються феномен відставання суспільно-політичної та наукової свідомості від нагальних потреб часу, неготовність її до конструктивного моделювання нових держави і суспільства. Об'єктивним чинником такої неготовності була саме якість громадянства на момент початку національного державотворення, зумовлена вкоріненням авторитарних інстинктів і форм масової поведінки. Вони повною мірою притаманні представникам як української державно-політичної еліти, так і істеблшменту інших пострадянських держав трансформативного типу, які (представники) так само є очевидно неготовими до своєчасної по-

становки суспільних завдань, розроблення оптимальної стратегії переходу до демократії.

У соціально-філософському вимірі характер трансформаційних перетворень перших років позначився тим, що підвалини нової політичної системи, її конституційно-нормативні параметри формувалися не на ґрунті фундаментальних національно-історичних традицій народу та його об'єктивно наявних соціально-культурних і геополітичних характеристик, а на основі попередніх (радянських) адміністративних підходів та реально існуючої конфігурації, кон'юнктури політичних сил, вся стратегія яких полягала в переорієнтації суспільства на західні цінності вчорашнього дня, утриманні влади за будь-яку ціну. Яскравою ілюстрацією цього можуть бути обставини прийняття Конституції України і відповідно сутність її головних положень стосовно політичної системи українського суспільства.

Умови легального і відкритого корпоративного лідерства в політичному процесі, перетворюючи його з напівкримінального та закритого на більш-менш відповідальне й контрольоване з боку громадськості, створює парламентарна республіка. Саме парламентська з партійним представництвом система на початкових етапах соціокультурних трансформацій може прискорити політичну структурування, «визрівання» суспільства, стимулювати утворення реально конкуруючих партійно-політичних блоків. Приклад сусідньої Молдови досить виразно доводить неминучість політичної еволюції до парламентської республіки, за якої конкуренція політичних сил є більш реальною, публічною та відкритою для громадян. Саме вона в змозі вивести представницьку владу з-під контролю адміністрації, зробити громадський контроль (через виборчі кампанії) діючим.

Висхідним принциповим питанням здійснення системних цілеспрямованих реформ політичної системи є наявність підготовленого та соціально відповідального суб'єкта реформування, спроможного не лише виробити оптимальну стратегію перетворень, а й забезпечити суспільну підтримку, реалізувати її. Тому в умовах соціокультурних трансформацій необхідним є передусім пошук реального суб'єкта соціально-політичного реформування в напрямі утвердження демократичної політичної системи та утворення суспільства-держави з високим рівнем стандартів її життя для більшості населення. Тут йдеться саме про глобальні та нагальні соціально-політичні трансформації в суспільстві, результатом яких мають бути не тільки певна якість і форма держави, а й новий тип суспільства. Україна, як і переважна більшість країн перехідного типу, не має великого запасу історичного часу, аби повільно, поколіннями, століттями формувати підґрунтя держави високого соціального гатунку, як це відбувалося в класичних умовах країн Заходу.

Принциповим підґрунтям зрілого політичного реформування, розроблення оптимальної соціально-політичної стратегії є очищення національного політичного простору та підготовка його до сприйняття технології демократичного розвитку. Тут доцільно погодитися з українським дослідником А. Лагутіним у тому, що з цієї точки зору як в Україні, так і в більшості пострадянських держав перехідного типу існують три можливі варіанти розвитку соціальних подій. Перший варіант, зумовлений збереженням беззастережного домінування в політичному процесі партії влади, полягає в повільному русі на хвилях соціальної деградації у невизначене майбутнє. Другий варіант передбачає реальну можливість соціального вибуху і стихійно-вольового тиску на владу, а також невизначені соціальні наслідки. Нарешті, третій варіант не виключає можливості вольового кроку з боку окремих партійно-політичних груп усередині владних структур, кроку, спрямованого на рішучі зміни умов політичної кон'юнктури в бік утворення партійно-парламентської системи з партійним відповідальним урядом, спроможним розпочати більш акцентований рух у напрямі створення умов демократичного розвитку суспільства та держави. Ймовірність третього варіанту розвитку подій на сьогодні є найменшою¹.

Очищення політичного простору передбачає зведення підвалин політичного вибору більшості електорату, який стає реальним і очевидним при домінуванні в політичному процесі декількох політичних партій (блоків). Тільки за умови прямої участі виборців можна сформувати парламентську більшість, а це, в свою чергу, дасть змогу сформувати уряд, відповідальний і підконтрольний не владі, а суспільству. Як результат, мають відбутися розблокування влади і включення в процес прийняття державних рішень громадськості, інакше очікувати на вироблення зрілої соціальної стратегії — марна справа. Фундаментальне соціальне програмування, формулювання принципів параметрів соціальної стратегії в умовах демократії може і повинно бути справою відкритої загальносоціальної дискусії, а не самих лише владних структур. Це головна передумова її оптимальності, безпомилковості і соціальної функціональності.

Попередні міркування стосовно необхідних напрямів політичних перетворень можуть викликати певні заперечення, оскільки перехідні суспільства прийнято характеризувати системною, якісною недосконалістю, навіть відсутністю громадянського суспільства, тобто відсутністю громадянських якостей, інстинктів в абсолютній більшості українських громадян. Деморалізоване, маргіналізоване, без'якісне суспільство не

---

¹ Див.: *Лагутін А.* Концептуальні засади політичного реформування в Україні: постановка проблеми // *Політ. думка.* – 2002. – № 1. – С. 42–52.

утворює повноцінний матеріал соціального опору владі, роблячи її так само без'якісною й слабкою, нездатною до конструктивної соціальної творчості. Саме населення колишнього радянського гатунку є ідеальним для політичного маніпулювання з боку влади та політичних партій. Населення (зокрема українське) й досі, вочевидь, проявляє етатичні риси своєї ментальності¹, пов'язує більшість своїх сподівань з милістю владних структур, державних посадовців, а тому і не в змозі виступити рішучою, вимогливою опозицією всупереч своєму принизливому становищу. Однак, з іншого боку, аби подолати різні перешкоди, які виникають на шляху досягнення поставлених цілей, і успішно розв'язати найважливіші політичні проблеми, деякі дослідники, зокрема Р. Голдмен вважають, що люди активно втягують себе в політику, при цьому створюючи або, навпаки, руйнуючи політичні системи².

Якщо заздалегідь не передбачити всі зміни у структурі політичної системи, що можуть відбутися під впливом політичних і соціально-економічних чинників, і з огляду на це вчасно не виробити та не вжити відповідних заходів щодо її захисту і збереження в них домінуючого становища колишніх, але радикально змінених політичних інститутів, то на таку політичну систему можуть чекати серйозні соціальні потрясіння³.

Щоб серйозно і принципово ставити та розв'язувати проблему якісно й оптимального соціально-політичного реформування, забезпечення оптимальності функціонування політичної системи суспільства в умовах соціокультурних трансформацій, необхідним є ґрунтування на фундаментальних історико-культурних, соціально-етнічних, геополітичних реаліях і цінностях народу, а не на сьогоденних політичних мотивах та зручностях⁴. З метою створення повноцінних умов для функціонування політичної системи в перехідні періоди суспільство має зробити декілька простих, але життєво необхідних підготовчих кроків. Змістом їх має бути забезпечення в державі принаймні мінімальних умов демократії, тобто формування декількох блоків конкуруючих партійно-політичних сил і створення на їхній основі відповідального, незалежного і концептуального уряду, який спи-

---

¹ Див.: Дзьобань О. П., Пина О. Л. Основні ознаки української національної правової ментальності // *Право і безпека*. – 2002. – № 2. – С. 173–176; Сергеева О. А. Роль етнокультурної и соціокультурної маргинальності в трансформації цивілізаційних систем // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 5. – С. 104–114.

² Див.: Андрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем...

³ Події, пов'язані з виборами Президента України у 2004 р., є яскравим підтвердженням реальної можливості таких потрясінь.

⁴ Див.: Пирумов В. С. Стратегия выживания социума: Системный подход в исследовании проблем геополитики и безопасности. – М., 2003.

рався б на більш-менш стабільну парламентську більшість. Хоча, зрозуміло, доки значна частина населення не відрізняється достатнім рівнем життя, доти стабільність уряду є сумнівною, вона не є самоціллю. Нею залишається динаміка політичного процесу як запорука акцентованого руху до якісних суспільних змін усупереч безпорадному кружлянню на місці протягом перших років незалежності та національної державності.

Аби домогтися більшої ефективності політичних систем в умовах перехідних періодів, слід планувати процес розвитку їхніх механізмів у цілому, зрозуміти весь комплекс чинників, які постійно впливають на них, необхідно втручатися в процес розвитку політичної системи. Не підлягає жодному сумніву, зазначає, наприклад, Є. Ю. Заречкін, що всі великі, складні системи здатні до певної самоадаптації¹. Однак разом з тим треба мати на увазі, що під тиском величезних політичних, соціальних, економічних і технологічних стресів вони розвиватимуть свої нові структури. Це може з легкістю призвести до серйозних соціальних потрясінь, якщо процес адаптації політичної системи буде не ретельно плануватися, а пущений на самоплив. Головним засобом динамізації суспільно-політичного процесу та прискорення реформ політичної системи в умовах трансформацій є інституціоналізація (організаційно-політичне і правове оформлення) здорового політичного розмежування в суспільстві, результатом чого має стати поява двох-трьох потужних конкуруючих між собою партій (блоків). Це, в свою чергу, нарешті уможливить формування політично і соціально відповідального, потужного уряду, спроможного ініціювати й організувати рішучі соціально-ефективні реформи, стати центром розроблення та реалізації прийнятної й зрозумілої стратегії розвитку суспільства і його політичної системи. Надзавданням цієї стратегії на сьогодні залишається закладення підвалин громадянського суспільства шляхом активізації енергії громадян у напрямі вироблення навичок соціально-політичного самозахисту від будь-якого державно-адміністративного чи корпоративного свавілля.

Державно-владні інституції в трансформаційних умовах над цим завданням не працюватимуть ніколи, оскільки це суперечить природі і духу державної еліти, створює для неї незручності, а відтак, і небезпеку. Таким чином, трагічний парадокс нашого політичного сьогодення полягає в наявності, з одного боку, можливості опрацювання параметрів конструктивної соціальної моделі реформування та розвитку, розроблення ефективної, оптимальної соціально-політичної технології її здійснення, а з другого, —

---

¹ Див.: Заречкин Е. Ю. Адаптация политических систем в условиях дестабилизации общества: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09. 00. 10. — М., 1996.

ситуації, що унеможливорює сприймання владою конструктивних ідей, реалізацію ефективних технологій внаслідок її абсолютної незацікавленості в будь-якій ідеї, що може навіть гіпотетично спричинити послаблення її позицій у суспільстві. Тому єдиним теоретично і можливим практично носієм (суб'єктом) політичного реформування для трансформативного етапу суспільного розвитку є партійно-політичний блок (партія) урядового типу, який має відносну зацікавленість у створенні суспільно-політичного простору, сприятливого для боротьби за владу і створення умов партійного домінування у владних структурах, а отже — зацікавленість в ефективній функціональній дії політичної системи суспільства. Такі практичні дії мають бути спрямовані на збереження в майбутньому соціальної рівноваги між певною політичною системою та безпосередньо оточуючим соціокультурним середовищем, а також на збереження та зміцнення її внутрішньої політичної стабільності.

Досвід проведення демократичних перетворень у центральноевропейських державах доводить важливість поступового і поетапного розвитку демократії та її інститутів. Зневага принципом поступовості, навіть при суб'єктивно-прогресивних прагненнях, загрожує відкинути суспільство назад. Це є особливо важливим для України і тих країн, що виникли на теренах колишнього СРСР, де раніше практично не існувало досвіду багатопартійності, політичної опозиції, поділу влади та інших демократичних принципів.

Як вважають автори колективної монографії «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку», «... досягнення дійсно демократичної політичної системи є для України стратегічною метою, як з огляду на тривалість цієї задачі, так і з огляду на її ключову роль у стабільному функціонуванні й динамічному розвитку суспільства»¹.

Зрозуміло, в основі проблематики українських реформ лежить пошук необхідних для прогресу країни принципів і форм організації суспільного життя в економіці, політиці, соціальній сфері, культурі. Для цього існує багатий світовий досвід, не стільки одержаний в результаті теоретичних пошуків, скільки зумовлений потребами суспільної практики. Складною, але досить реальною є адаптація цього досвіду до української специфіки. Головна ж проблема (її нерозв'язаність виявилася основною перешкодою на шляху реформ в Україні) — це проблема узгодження об'єктивних потреб суспільного розвитку з інтересами окремих соціальних груп, насамперед «еліти». Необхідно не просто вводити закон про приватну власність, формувати ринкову інфраструктуру, проводити

---

¹ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 1998. — С. 42.

технологічні перетворення в економіці та ін., а здійснювати їх так, щоб вони забезпечували економічне зростання, ефективне господарювання і поліпшували становище населення. Це стане можливим, якщо в процесі реформ вводити в дію відповідні стимули для економічної та іншої суспільної активності складових політичної системи і перешкоджати діям, що суперечать цьому.

Практика показала, що можна піти й іншим шляхом: відмовитися від державного та суспільного регулювання, цілеспрямовано або стихійно створювати умови для задоволення інтересів елітних груп всупереч інтересам іншої частини суспільства. Тим більше, що крайня слабкість ідеологічного та політичного забезпечення процесу реформ і громадянська незрілість суспільства тільки сприяють подібній політиці.

При обранні напрямків стратегічного розвитку і реформування політичної системи України не можна не враховувати певну слабкість і розмитість демократичних ідеалів і цінностей: розуміння демократії як необмеженої свободи, зниження ролі державного регулювання суспільними процесами, нерозвинутість соціальної структури та громадянського суспільства, невизначеність домінуючих цілей розвитку, фактична департизація народу України за наявності більш ніж ста політичних партій, низький рівень громадської культури населення¹.

Пошук феномена утвердження демократії функціонування політичної системи в перехідному суспільстві полягає в усвідомленні його багатоплановості і того, що утвердження формальних демократичних інститутів і процедур аж ніяк не гарантує переходу до демократії. Більш складним є другий етап — етап консолідації демократії. Для цього існують об'єктивні причини, оскільки цей етап не завжди є завершальним. Серед чинників консолідації демократії, а відтак, і чинників оптимізації функціонування політичної системи в перехідні періоди, виділяють²:

---

¹ Див.: Бабкіна О. Роль государства в реформирующейся политической системе. — С. 38; Біджюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть. — К., 2004.

² Див.: Власть при переходе от тоталитаризма к демократии (обзор выступлений на конференции) // Свободная мысль. — 1993. — № 8. — С. 54–64; Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопр. философии. — 1990. — № 9. — С. 69–75; Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. — 1998. — № 2. — С. 6–38; Пшевorskий А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 2000; Хижняк И. Функции демократии в гражданском обществе постиндустриального пространства // Персонал. — 2002. — № 4. — С. 43–46.

а) громадянське суспільство (неполітична, недержавна сфера життєдіяльності людей, взаємодія держави з незалежними суспільними групами та об'єднаннями);

б) реальне забезпечення прав і свобод особистості;

в) соціальну, правову державу;

г) ефективну систему стримувань і противаг гілок влади;

г) систему соціальних інститутів і норм, що виступає посередником між державою та ринком.

Разом з тим на початку ХХІ ст. неможливо повторити той розвиток, що його пройшли демократичні системи в минулому, при інших історичних обставинах. Своєрідність історичної ситуації в Україні, як і в деяких інших пострадянських країнах, полягає в тому, що усвідомлений розвиток політичної системи після класичної багаторічної тоталітарної диктатури вимагає одночасно формування основ громадянського суспільства і відповідних соціальних інститутів. Популярне зараз порівняння сучасних посткомуністичних трансформацій з трансформаціями в країнах Латинської Америки, що звільняються від наслідків диктатур, потребує деякого виправлення. Річ у тім, що в жодній з цих країн, при всій міцності їхніх авторитарних режимів, не були зруйновані всі способи історично сформованої економічної і соціальної самодіяльності та групової ідентифікації.

Світовий досвід свідчить про те, що джерелом політичної активності мас у демократичному процесі і фундаментом для реального прогресивного розвитку політичної системи є розвинуте громадянське суспільство. Становлення зрілого громадянського суспільства в Україні може затягнутися на десятиліття, але деякі його елементи і структури вже сьогодні стають опорою для утвердження міцної демократичної влади і підставою для нормального функціонування політичної системи.

За визначенням Гегеля, держава — це офіційний представник громадянського суспільства¹. З огляду на це при створенні громадянського суспільства й соціально-правової держави в Україні слід виходити з розуміння громадянського суспільства як необхідної умови для утворення динамічної політичної системи.

Таким чином, вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику, право та правовий статус людини є найважливішим виміром демократії. Період переходу до ринкової економіки, що триває, виявився не стільки періодом власне переходу, скільки періодом подо-

---

¹ Див.: Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М., 1990.

лання моделі, далекої від сучасної моделі регульованого ринку, виробничої демократії, соціального партнерства та суспільної солідарності. Ця модель одночасно вказує і закриває підходи до її подолання. Якщо деякі стабілізаційні авторитарні системи були здатні здійснювати успішну економічну політику, то господарські наслідки тоталітаризму виявилися жахливими. Жодне ідеологічне завдання соціалістичних держав радянського типу не було реалізовано так повно, як заміна ринку централізованою плановою економікою. З огляду на ці обставини революційне прагнення до введення ринкової економіки має серйозний політичний ризик. Воно неминуче спричиняє народні протести проти негативних соціальних наслідків імпровізованого переходу до ринкової економіки, а також електоральні поразки реформаторських урядів.

Іншими словами, політична воля в країнах незрілої демократії виявляється перешкодою на шляху реалізації реальних потреб економіки. Чим енергійніше й послідовніше новий уряд здійснює перехід до ринкової економіки, тим більшою соціальною ціною він розплачується за реформи. Тому політичні сили опиняються перед дилемою: або так звана «шокова терапія», або поступовий перехід до ринку із «справедливим розподілом соціальних витрат реформ»¹. Досвід останнього десятиліття показав, що політичний протест під час системної трансформації часто стає надійним показником швидкості проведення реформ політичної системи.

За оцінками багатьох політологів, найважливішою особливістю посткомуністичної трансформації є так звана дилема «одночасності»: усі грані функціонування суспільства — політична, економічна, соціальна, державно-правова системи, спосіб життя, культура та ін. — перетворюються одночасно. Практика свідчить про те, що демократія знаходиться у відносній безпеці в тому разі, коли вона «вмонтована» у вільне ринкове суспільство, що забезпечує соціальне партнерство². На відміну від процесів демократизації, що відбувалися в минулому, посткомуністична демократизація охоплює не тільки сферу політики. Виникнення дилеми «одночасності» зумовлено тоталітарним характером колишньої держави радянського типу. Подолання інституціональних, соціальних і психічних наслідків абсолютного контролю над економікою, культурою та суспільством, що існував в Україні в радянські часи, і дотепер є актуальним. Сучасне суспільство і держава в Україні, як і в багатьох інших пострадян-

---

¹ *Бабкіна О.* Роль государства в реформирующей политической системе. – С. 39.

² Див.: *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке; *Жданенко С. Б.* Партнерское взаимодействие в процессе становления гражданского общества: Монография. – Х., 2006.

ських країнах перехідного типу, ще й до сьогодні переборюючи залишки тоталітарного режиму, намагаються обмежити роль держави як основного елемента політичної системи в економічних, культурних і громадських справах. Для України життєво важливим є розвиток соціально-економічної моделі в напрямку оволодіння сучасними методами державного регулювання економіки, які не блокують використання критеріїв економічної та соціальної ефективності, розвитку конкуренції, функціонування політичної системи і ринкових відносин. У свою чергу, для існування демократичної, соціально орієнтованої економіки необхідні визнаний суспільством контроль над розвитком власності і розподілом, органічне поєднання економічної доцільності та соціальної справедливості.

Останнім часом у теорії і політичній практиці України переважають ідея ослаблення регулюючих функцій держави, надія на можливість винятково ринкових механізмів регуляції суспільних відносин. Руйнування тоталітарної держави не було підкріплено чіткими уявленнями про принципи створення нової демократичної соціальної державності. Неприйняття тоталітаризму і негативне ставлення до нього були поширені на державу взагалі, що призвело до ослаблення і розладу її органів і механізмів, негативно позначилося на функціонуванні політичної системи в цілому. Але без міцної держави неможливо здійснити докорінні перетворення в економіці, політиці, соціальному житті, моралі суспільства. Вони вимагають підтримки з боку суспільства, а не ставлення до держави як до ворога. Тому реформам підлягає насамперед сама держава, яка повинна стати одним з основних чинників економічних і соціальних перетворень, гарантом прав і свобод громадян, гарантом розвитку політичної системи суспільства. Непродуманий, спонтанний перехід від планової економіки до вільного ринку створив різку фактичну нерівність, унаслідок чого політична свобода і влада опинилися в руках тих, хто встиг опанувати власністю¹.

Об'єктивна потреба в розвитку виробничих сил і особливості сучасної технологічної революції висувають підвищені вимоги до здатності економічної системи діяти в обставинах невизначеної багатоваріантності розвитку і швидко адаптуватися до змін. Разом з тим державне регулювання в розвинутих країнах світу є реакцією на необхідність високого рівня розвитку концентрації виробничих сил і органічним елементом сучасної суспільної (політичної) системи. Межі державного регулювання суспільно-економічного життя, співвідношення регуляції

---

¹ Див.: Дашулін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на терезах гуманізму. – К., 2001. – С. 203.

та дерегуляції політичних механізмів — досить складне питання не тільки для молодих країн, а й для класичних демократій.

Відсутність обґрунтованих програм економічних і політичних перетворень призвела до хаотичного перерозподілу власності, «номенклатурної приватизації», перетворення державної монополії в монополію корпоративного типу, невиправданого розгалуження політичної системи і хаотичного функціонування її інститутів. Подолання цього хаосу — завдання держави.

Держава повинна підтримувати і захищати економічні, соціальні, політико-правові та інші умови, що забезпечують постійну базу для організації і управління суспільним виробництвом, надійно гарантувати захист усіх форм власності і підтримку непрацевдатності. Визначення місця і ролі держави в управлінні економікою є принциповим питанням економічної реформи. Істотні недоліки розвитку змішаної економіки, ринкових відносин і приватизації значною мірою пояснюються послабленням державного регулювання суспільством, що призводить до зростання неврегульованості, стихійності, кризи державного сектора економіки і, як наслідок — до дисбалансу в функціонуванні складових політичної системи.

Оптимальне співвідношення державного регулювання і дерегулювання має забезпечити впорядкування діяльності суб'єктів політичної системи, припинення зловживання правами і свободами людини і громадянина з боку як окремих недержавних структур, так і самої держави.

Досвід країн Центральної і Східної Європи свідчить про те, що спочатку відбувається системна трансформація — політична демократизація, побудова і закріплення ефективних економічних інститутів, а також створення «економічного суспільства», тобто системи соціальних гарантій і посередницьких інститутів між державою та ринком. Тільки після цього розпочинаються болючі економічні та політичні перетворення¹. Таким чином, забезпечується масова легітимація демократичних перетворень в умовах важких реформ. З другого боку, створюються чинники, які полегшують як політичний перехід, так і просто політичну модернізацію². Як

---

¹ Див.: *Бжезінський З.* Великі перетворення: Процес суспільних перетворень в посткомуністичних країнах Центральної Європи // Політ. думка. – 1994. – № 3. – С. 5–15.

² Див.: *Бульбенюк С. С.* Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 03. – К., 2004; *Дугин А. Г.* Трансформація політичних структур і інститутів в процесі модернізації традиційних обществ: Дис. ... д-ра політ. наук: 23. 00. 02. – Ростов н/Д., 2004; *Шатоваленко М. В.* Сучасні парадигми теорії модернізації й український транзит // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Вип. 3: Питання політології: 36. наук. пр. – 2001. – № 518. – С. 66–78.

уже відзначалося, в Україні це не було здійснено: формування демократичних інститутів для підтримки політичних і економічних реформ було припинено; ефективна державна підтримка ринкової економіки і система соціального захисту практично відсутні. Хворобливі економічні перетворення обрушилися на незахищене населення, не будучи підкріплені політично і соціально.

Ослаблення державного регулювання призвело до негативних наслідків, зростання стихійності політичних процесів і масового розшарування населення. Для подолання цієї небезпечної ситуації необхідно вийти за межі декларованої суперечності між ринком і державою, оскільки ринок у чистому вигляді не є ані передумовою, ані гарантією демократії. У цьому й полягає фатальна помилка стратегів, які припускали, що необмежений ринок створить необхідну економічну та соціальну базу для реформи політичної системи, політичної демократії.

Порівняльний аналіз подій, що відбуваються у разі успіху демократизації, свідчить про те, що, по-перше, у жодній країні (ні в Латинській Америці, ні в Центральній і Східній Європі) демократизація не ґрунтувалася на відновленні класичного ідеалу держави — «нічного сторожа». Навпаки, спочатку проводилися радикальні політичні перетворення, створювалися інститути демократії, потім здійснювалися соціальні реформи, що забезпечувало ефективний економічний перерозподіл і створення соціальної бази підтримки демократії, і тільки після цього розпочиналися глибокі структурні зміни в економіці.

Одним з важливих чинників стосовно трансформації політичної системи у перехідних суспільствах є система соціального партнерства (як особливого типу суспільної відповідальності різних суб'єктів соціокультурного процесу), спрямована на забезпечення соціального миру шляхом дотримання балансу головних соціально-політичних інтересів. У 1993 році Указом Президента України було сформовано Національну раду соціального партнерства. Держава створила правові основи для соціального партнерства, але при цьому було б бажано, аби вона уникала безпосереднього втручання в процес узгодження інтересів сторін, залишаючись арбітром і гарантом соціального партнерства.

Посилена увага до проблеми соціальної держави в Україні викликає ще й тим, що в ст. 1 Конституції України наша держава визначена як демократична, соціальна, правова. Соціальна активність сучасної держави є загально визнаною закономірністю розвитку політичних систем західних країн у другій половині ХХ ст. Було б помилкою вважати, що

соціальність держави виходить тільки з принципів лівої або лівоцентристської політичної ідеології. Усі розвинуті країни Заходу так чи інакше підкреслюють у своєму законодавстві соціальні функції держави. З'явившись у США на тлі подолання «великої економічної депресії» під час нового курсу президента Ф. Д. Рузвельта, так звана держава «загального добробуту» існує в тому чи іншому вигляді в різних країнах Заходу, змінюючи лише форми та методи соціальної активності і відповідальності держави залежно від партійної спрямованості політичних лідерів і урядів, що перебувають при владі. На відміну від соціалістичної держави радянського типу, що намагалась установити благополуччя усіх за допомогою державного патерналізму, соціальна держава орієнтується на забезпечення гідних умов життя людей, пом'якшуючи соціальні конфлікти при переході до демократії, передусім опираючись на функціонування інститутів політичної системи.

Процесу органічного об'єднання розвитку громадянського суспільства та держави може сприяти реформа політичної системи — відновлення політико-правової бази з урахуванням вітчизняного та іноземного досвіду. Це об'єднання може стати більш гнучким, динамічним і демократичним завдяки таким чинникам¹:

- гарантування суспільству стійкості та життєздатності;
- забезпечення стабільності суспільних відносин;
- досягнення консенсусу щодо загальних цінностей, цілей і напрямків суспільного розвитку;
- вміння чинити опір деструктивним соціальним силам.

Можна вважати, що існує двосторонній зв'язок між політичними інститутами та політичними цінностями в процесі соціокультурних трансформацій². Поляризація і конфлікт інтересів різних (професійних, соціальних, етноконфесійних, територіальних) груп в умовах перехідних періодів збільшують кризову ситуацію і можуть стати небезпечним джерелом політичної конфронтації та екстремізму. У цих умовах досягнення суспільного консенсусу стає необхідним чинником

---

¹ Див.: *Дзьобань О. П.* Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Х., 2006; *Дзьобань О. П.* Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // *Культура народів Причорномор'я* (Научный журнал). — 2003. — № 43. — С. 254–257; *Долотов С. Г.* Чрезвычайная ситуация и социальная нестабильность в контексте переходного состояния общества. — Саратов, 2002.

² Див.: *Панченко Л. М.* Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства: Дис. ... канд. філос. наук: 09. 00. 03 — К., 2003.

змін у політичній системі суспільства, але створює проблеми в процесі його реалізації на практиці. Нездатність суспільно-політичних сил домовитися з приводу очевидних речей і виробити прийнятні правила поведінки істотно обмежує конституційно визначений демократичний потенціал.

Основами демократичного консенсусу є найбільш всеосяжні ідеї та цінності, схвалені і підтримувані супротивниками, що належать до різних політичних течій і груп з різними соціально-економічними інтересами. Найбільш легко в пострадянський період був досягнутий так званий негативний консенсус за формулою «так жити не можна». Однак для конструктивних перетворень він виявився малоприслужним і був запереченням не так проти колишнього тоталітарного порядку, як проти плутанини перехідного періоду. Критична і руйнівна орієнтація суперечить принципам демократії. Вона є благодатним підґрунтям для ультраправого радикалізму і політичного авантюризму з усіма наслідками, що випливають з цього. Істинна демократія спрямована на творення, повагу до всього створеного попередніми поколіннями. Тому й демократичне прагнення до влади — це не агресивність, не простір для стихії та ірраціоналізму, а перевага раціональної першооснови в політиці, завдяки якій можна приборкати соціальну стихію. Слід зазначити значення консенсусної демократії не тільки як юридичної й інституціонально оформленої структури та методу регулювання взаємостосунків і політичної поведінки, а у першу чергу як творця атмосфери політичного партнерства та очікування відновлення — первинного психологічного мотиву суспільно-політичних змін. Звичайно, перехідна політична система вже не заснована на ієрархічній структурі незмінюваної влади, але ще й не є системою розвинутих інститутів конкурентної представницької демократії, відкритих змінам і соціально-політичним імперативам розвитку. Звідси її конфліктогенність, взаємна недовіра членів громадянського суспільства, що формується, схильність до політичної монополії на владу з боку авторитарного-бюрократичного апарату. Політико-правові відносини нового типу ще тільки формуються у свою систему норм, інститутів і цінностей. Саме модель регулювання суспільних відносин, заснована не на пануванні і підпорядкуванні, а на партнерстві та взаємозалежності, становить політико-правовий зміст консенсусної демократії, яка демонструє чітко визначений зріз владних відносин перехідного суспільства та держави. У найвищій формі свого розвитку демократичний консенсус має охоплювати комплекс політичних, соціаль-

них, ідеологічних та інституціональних зв'язків і визначати необхідний мінімум дебіюрократизації та юридизації політичних і адміністративних відносин.

У політико-ідеологічному вигляді консенсусна демократія — це відкрита система норм, цінностей та інститутів, що виключають застосування насильства, шантажу і терору як соціально-політичних та адміністративних технологій управління процесами суспільних змін¹. Тому політична культура демократичного консенсусу — це не питання кон'юнктури або бажання імітації сучасних стандартів політичної поведінки, і навіть не питання політичної доцільності. Це, як слушно зазначає О. Бабкіна, насамперед реальний імператив і можливість перемогти конфронтаційну логіку посттоталітарного етапу адекватними в ситуації системної кризи засобами². Вийти ж з перманентної кризи поза повноцінним консенсусом буде надзвичайно складно³.

В умовах сучасної демократизації України відбувається поступове подолання звичайних стереотипів, що стосуються політики, влади, демократії, держави, місця та ролі людини в суспільно-політичному житті. Сучасна політика прагне до встановлення цивілізованих демократичних форм управління і регулювання діяльності людей, які, використовуючи владні функції, у межах закону відстоюють свої інтереси і сприяють узгодженню інтересів суспільства та держави. У масовій свідомості повільно долаються застарілі стереотипи, наприклад, стереотип «боротьби», що для багатьох людей є більшою цінністю, ніж творення і консенсус. На цей процес впливають виступи деяких політичних лідерів, партій, в яких простежується відкрита агресивність, переважають гасла протистояння, ліквідації, створення фронтів тощо. Це підсилює конфронтацію в суспільстві, перешкоджає пошукам громадянського миру та національної згоди. Другим застарілим стереотипом є розгляд політики тільки як відносин між соціальними групами і владою. Але політика — це передусім вплив на соціальні процеси, які ставлять перед собою мету інтеграції, гуманізації та вдосконалення суспільства.

---

¹ Див.: *Беткевич О. Г.* Соціальне управління як вид діяльності в суспільних системах перехідного типу: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09. 00. 03 – К., 2004; *Сахань О. М.* Тероризм як деструктивне явище суспільного розвитку // Проблеми розвитку суспільства: системний підхід: Матер. міжвуз. наук. конф. (м. Харків, 12–13 квітня 2006 р.) / За заг. ред. М. І. Панова, В. О. Лозового. – Х., 2006. – С. 52–56.

² Див.: *Бабкіна О.* Роль государства в реформирующейся политической системе. – С. 42.

³ Див.: *Черній А. Л.* Чинник кризовості у трансформованні суспільно-політичних систем перехідного періоду: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 04. – К., 2004.

2.3. Механізми модернізації політичної системи: особливості, основні форми та напрямки реалізації

Філософсько-правова і політична теорії модернізації політичної системи як галузь досліджень — різнорівнева конструкція, призначена для відображення в поняттях різних за рівнем спільності «прошарків» дійсності. Особливої уваги з точки зору методологічного опрацювання вимагає поняття «механізм модернізації» політичної системи, оскільки, по-перше, в сучасних дослідженнях у межах даної проблеми практично відсутні наукові доробки стосовно цього питання; по-друге, методологічна чіткість і однозначність розуміння зазначеного механізму дозволять уникнути численних проблем при практичній реалізації в державі та суспільстві системи заходів стосовно приведення політичної системи до оптимального стану.

В контексті нашого дослідження стоїть завдання співвіднести один з одним різні поняття механізму модернізації політичної системи, субординувати їх, розкрити їхні взаємопереходи. Якщо цього не зробити, то може виникнути понятійна суперечливість визначень, навіть якщо кожне з них буде сформульоване правильно. Ці питання мають логіко-методологічний, навіть філософсько-соціологічний характер, оскільки загальною методологією соціального пізнання, до якого належить і теорія модернізації, є соціальна філософія та теоретична соціологія.

Однією з фундаментальних вимог соціальної філософії є вимога комплексності дослідження будь-якого соціокультурного феномена. Це передбачає розгляд і аналіз досліджуваного об'єкта з боку як його генезису, так і сутності, змісту, структури, механізмів розвитку та функціонування.

Модернізаційні зміни політичної системи детерміновані різноманітними чинниками — економічними, політичними, соціальними, які у своїй єдності та взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які протікають у політичній системі¹. Необхідність визначення сут-

---

¹ Див.: *Бульбенюк С. С.* Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 03. — К., 2004; *Горбатенко В. П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23. 00. 02. — К., 1999; *Дугин А. Г.* Трансформация политических структур и институтов в процессе модернизации традиционных обществ: Дис. ... д-ра полит. наук: 23. 00. 02. — Ростов-н/Д, 2004; *Бідзюра І.* Взаємозв'язок економічних та політичних трансформацій в українському суспільстві: теоретичні аспекти проблеми соціальних змін // *Людина і політика.* — 2004. — № 1(31). — С. 33–41; *Бурдяк В., Ротар Н.* Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів — Чернівці, 2004; *Гельман В.* Пострадянські політичні трансформації // *Політ. думка.* — 2000. — № 2. — С. 3–10.

ності та змісту цієї детермінації підводить до необхідності визначення механізму модернізації політичної системи, розуміння сутності якого в українській дійсності дасть можливість більш адекватно підійти до конкретних управлінських рішень стосовно його практичної реалізації.

У численних наукових підходах до аналізу сутності і розвитку соціальних процесів мають місце певні спроби виявити механізми тих чи інших соціальних процесів.

Так, Т. Парсонс поряд з механізмом руйнування соціальної системи звертає увагу на механізми її функціонування та механізми інтегративної комунікації, які впливають насамперед на мотивацію суб'єктів системи, детермінуючи їх бажання і засоби здійснення цих бажань¹.

У М. Вебера розуміння механізму того чи іншого соціального процесу впливає з інтерсуб'єктивної концепції інтерпретації соціальної дії, найважливішим атрибутом якої він вважав «орієнтацію на іншого (інших)», що передбачає взаємне очікування відповідної поведінки всіх, хто бере участь у соціальних відносинах сторін. Найважливіші чинники функціонування будь-яких соціальних механізмів М. Вебер поєднував з тлумаченням сенсу соціальних дій суб'єктів².

Також увагу на дослідження соціальних механізмів звертає у своїх дослідженнях Н. Смелзер³, а за Л. Козером, у соціумах діють механізми соціальної стабілізації та соціальної корекції⁴, які, на нашу думку, можуть вважатися базовими для досягнення оптимального стану політичної системи.

Близькою до позиції Т. Парсонса стосовно соціальних механізмів є точка зору Ю. Хабермаса, який вважає, що в соціальній системі можна розрізняти «механізми координування дій, які узгоджують між собою орієнтації дій учасників, і механізми, які стабілізують неумисні (неінтендовані) зв'язки дії через функціональне пов'язування наслідків дії»⁵. До найважливіших механізмів солідаризації суспільства Ю. Хабермас відносить інтегративну силу комунікації.

У вітчизняній філософській традиції поняття «механізм» достатньо часто використовується в суспільних науках і здебільшого виражає певним

---

¹ Див.: *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М., 1994. – С. 464–480.

² Див.: *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М., 1990.

³ Див.: *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. – М., 1994.

⁴ Див.: *Coser L. A.* The function of social conflict // Sociological theory: A book of reading / Coser L. A., Rosenberg B. – N.-Y., 1957. – P. 195–203

⁵ *Habermas J.* Theorie des Kommunikative Handeln. – Frankfurt-a-Main, 1981. – Bd. 2. – P. 177–179.

чином упорядковану конкретну діяльність соціальних суб'єктів. При цьому в науковій літературі переважно виділяються і застосовуються механізми прояву, дії та використання законів¹.

Оригінальне і нетрадиційне тлумачення сутності механізму стосовно розв'язання соціальних суперечностей пропонує О. Данильян, котрий розуміє його як «механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності»². До головних елементів таких механізмів він відносить форми, методи, прийоми та засоби.

Така поліваріантність підходів до розуміння сутності механізму функціонування соціокультурних феноменів, зокрема феномена модернізації політичної системи через розуміння механізму руйнування соціальної системи, механізму соціальних дії, механізму соціальної стабілізації та соціальної корекції, механізму координування дій, механізму раціоналізації дії тощо, істотно ускладнює проблему пізнання даного об'єкта, а головне — створює серйозні труднощі у його практичній реалізації в умовах реформ. Тому є сенс теоретично обґрунтувати філософський підхід до проблеми механізму модернізації політичної системи, проаналізувати співвідношення елементів цього механізму з конкретними практичними технологіями даного процесу в умовах трансформації українського соціуму.

Термін «механізм» взятий з технічної термінології, де він означає сукупність передавальних пристроїв, які перетворюють дію (рух) одного тіла на дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання. Існує й більш універсальне тлумачення сутності зазначеної дефініції — це пристрій, що передає або перетворює рух; прилад; система чого-небудь; устрій; сукупність процесів, з яких складається певне явище³. З наведеного видно, що для характеристики механізму вихідним пунктом є структурна організація системи, тому при дослідженні та аналізі будь-якого механізму дослідження структури має бути діалектично доповнено дослідженням способів передачі і трансформації взаємовпливу елементів системи.

При використанні дефініції «механізм» під час дослідження соціокультурних явищ треба мати на увазі, що на відміну від технічних при-

---

¹ Див.: Греков Л. И. К вопросу о механизме действия и использования социальных законов // Вопр. философии. – 1982. – № 3. – С. 81–90.

² Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09. 00. 03. – Х., 1998. – С. 29.

³ Див.: Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – К., 1988. – Т. 2. – С. 619.

строїв об'єктами соціального пізнання стають системи, в яких поряд зі стаціонарними елементами існують і рухомі, варіативні, процесуальні. Політична система якраз і є яскравим прикладом систем із поліелементною структурою. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, оскільки вона характеризується розташуванням елементів не тільки у просторовому вимірі, а й у часовому — у вигляді ступенів або фаз, які змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, яким чином із однієї стадії з'являється інша, що утримує в собі зміст попередньої й готує перехід до наступної¹.

Стосовно політичної системи як системи, близької за своїми базовими характеристиками до процесуальної, поняття «механізму» багато в чому є спорідненим з поняттям «технологія», яке останнім часом надзвичайно активно застосовується в соціальному пізнанні, особливо у політологічній термінології. Найбільш широко використовується визначення технології, надане Д. Гелбрейтом, за яким технологія — це «систематизоване (системне) застосування наукового або інакше організованого знання для вирішення практичних завдань»². Певний інтерес для розуміння суті даної дефініції становить і визначення технології, наведене М. Марковим, який визначає її як спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу шляхом розчленування його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур та операцій, які виконуються більш-менш однозначно і мають своєю метою досягнення високої ефективності³. Як видно з цього визначення, технологія (а відтак, і механізм) у соціальній реальності обов'язково містить у собі суб'єктивні елементи, які характеризуються певною активністю. Оскільки основне смислове навантаження це поняття несе для позначення порядку процедур і операцій, які здійснюються, то є сенс в контексті аналізу соціальної реальності вважати його проміжним між механізмом і структурою, тобто вважати, що технологія є елементом механізму управління.

Отже, «технологія» і «механізм» є достатньо близькими за значенням поняттями, які доповнюють одне одного і в сучасній науковій парадигмі можуть виконувати роль наукових інтеграторів, проникаючи в інші сфери науки, у тому числі в соціально-філософські дослідження політичних систем, яка сама по собі відображає статус міждисциплінарної

---

¹ Див.: Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Х., 2006.

² Galbraith D. The New Industrial State. — Bostjn, 1967. — P. 12.

³ Див.: Марков М. Технология и эффективность социального управления: Пер. с болг. / Под ред. Т. В. Керимовой. — М., 1982. — С. 12.

проблеми. Однак в контексті нашого дослідження вважається за доцільне зауважити, що дефініція «механізм» більш глибоко й змістовно характеризує перебіг процесів у суспільстві, ніж дефініція «технологія», оскільки передбачає виділення не тільки структурних і технологічних моделей, які встановлюють взаємозв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи в себе поняття «технологія», механізм ще й показує динаміку, форми та методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізу функціонування політичної системи.

У цьому контексті особливий інтерес становить механізм дії і прояву об'єктивних умов та суб'єктивних чинників, що детермінують функціонування політичної системи. У найзагальнішому плані механізм модернізації політичної системи являє собою певний спосіб реалізації об'єктивних законів взаємозв'язку політичної системи та соціокультурного середовища.

Філософський контекст дослідження механізму модернізації політичної системи, безумовно, передбачає визначення його сутності і змісту. Методологічні підстави для цього можуть бути різноманітними, однак є сенс взяти за основу діалектичний підхід у поєднанні з синергетичним підходом. З огляду на це, вважається недоцільним усталений класичний підхід, який базується на обмеженні аналізу механізму дії об'єктивних законів лише формами зв'язків, що втілені в законі, тобто на дослідженні того, як функціонує закон, як у діяльності соціальних суб'єктів реалізуються об'єктивні зв'язки¹. У контексті досліджень політичної системи механізм дії об'єктивних законів у соціокультурному середовищі, що трансформується, необхідно включає в себе й елементи закономірного зв'язку та взаємодії, які опосередковують означені вище зв'язки і зумовлюють їх виникнення. У свою чергу, зумовленість виникнення закономірних зв'язків у політичній системі України безпосередньо пов'язана з високим показником ентропії соціокультурного середовища. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ця система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна впорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх

---

¹ Див.: Греков Л. И. К вопросу о механизме действия и использования социальных законов. – С. 81–90.

та зовнішніх умов. У такому разі соціальні суперечності, які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової впорядкованості зв'язків усередині системи, перехід її до нового якісного стану¹.

Розуміння сутності механізму модернізації політичної системи України як організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має усвідомлений характер і переслідує певну мету, з необхідністю передбачає усвідомлення їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й спрямованої діяльності суб'єктів, визначається корінними потребами функціонування та розвитку особистості, держави і суспільства, а також об'єктивними умовами (місце і роль політичної системи в житті соціальної системи, досягнутий рівень розвитку суспільства, стан розвитку державних та суспільних інститутів тощо). На підставі цього об'єктивного змісту цілей, а не лише самої по собі адекватності суб'єктів, формуються об'єктивні вимоги до діяльності суб'єктів стосовно створення сприятливих умов для реалізації політичною системою свого онтологічного призначення. Результатом такої діяльності виступає реалізація вимог об'єктивних законів які визначають взаємозв'язки суспільства і політичної системи.

Таким чином, завдання полягає у виявленні сутності механізму модернізації політичної системи. Для цього треба уявити його як систему, виявити його субстанцію, принципи виникнення, розвитку і функціонування, форми прояву і т. д., тобто проаналізувати, як «розгортається» його сутність.

Перше, на що слід звернути увагу, розглядаючи проблему сутності механізму модернізації політичної системи, — це певна сукупність дій (взаємодій) та їх результатів. Ця сукупність є досить різноманітною за характером, способом здійснення, складом учасників, застосовуваними засобами тощо. Дійсно, діяльнісний вимір суспільства відображає діяльність людини, яка прагне досягти власних цілей. Діяльність (у тому числі діяльність у межах політичної системи) є способом існування соціального, тобто способом, яким існує суспільство².

---

¹ Див.: Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. — Х., 2004. — С. 26.

² Див.: *Дзьобань О. П.* Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення); *Він же.* Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х., 2007.

Щоб зрозуміти місце механізму модернізації політичної системи в системі людської діяльності, необхідно усвідомити й проаналізувати саму діяльність як систему. Така робота вже порівняно давно і, на наш погляд, цілком успішно проведена дослідниками в галузі соціальної філософії та теоретичної соціології. Основні моменти цього розуміння діяльності в контексті проблеми, що тут досліджується, як видається, полягають у такому.

Субстанцією суспільного життя є процес спільної діяльності людей. Це означає, що вона виступає найбільш глибокою основою соціального. Тому в соціальному житті переважна більшість явищ становлять собою той або інший аспект, ту або іншу сторону діяльності, а в соціальній науці переважна більшість категорій зумовлені категорією діяльності. Саме тому теоретичне обґрунтування механізму модернізації політичної системи з необхідністю мусить своєю підставою мати теорію діяльності. Саме в цьому розумінні полягає сутність діяльнісного підходу до соціальної дійсності, що виступає пояснювальним теоретико-методологічним принципом, котрий необхідно прийняти як концептуальну підставу при дослідженні нашого предмета.

Однак характеристика діяльності як субстанції соціального є абстракцією; аби вона змогла виконати пояснювальну функцію, потрібно наповнити її необхідним змістом, тобто конкретизувати і класифікувати.

Як відомо, діяльність є специфічно людською формою активного ставлення до світу, певний тип буття у світі. На основі об'єктивної потреби до діяльності виникає вибіркове ставлення суб'єктів до способів задоволення власних потреб, обумовлене немінучими розбіжностями місць суб'єктів у соціальній системі. Далі, на основі усвідомлення своїх інтересів суб'єкти формулюють мету діяльності як ідеальний образ бажаного результату. Для досягнення поставленої мети серед наявних умов підшукуються відповідні засоби.

Діяльнісний акт завершується одержанням продукту діяльності, що задовольняє ініціальну потребу, тобто потребу, яка його породила. Потім потреба виникає знову (іноді у розширеному вигляді), і цикл повторюється.

Наступним необхідним кроком у дослідженні механізму модернізації політичної системи є адекватне виявлення самих суб'єктів діяльності в даній сфері, оскільки діяльність — це завжди чиясь діяльність, тобто діяльність якихось інстанцій (індивідів або соціальних груп), що, виходячи зі своїх інтересів, ініціюють її. Іншими словами, суб'єкти в даному контексті — це такі учасники діяльності в політичній системі, які у процесі її здійснення реалізують вироблені програми і потреби яких задовольняються її (діяльності) продуктами. Всі інші учасники цього виду діяльності не є суб'єктами, виступаючи, зокрема, засобами в руках останніх.

Суб'єкти діяльності стосовно реалізації механізму модернізації політичної системи, самореалізуючи, тобто, відтворюючи себе як суб'єктів, мають потребу в наявності певного рівня свободи — здатності контролювати необхідні умови власного існування (наприклад, справляючи на них певний вплив), бо суб'єкт остільки є таким, оскільки він, хоча б у мінімальному ступені, є вільним у своїх діях у рамках досліджуваного виду діяльності. У соціальній дійсності, де найважливішою складовою умов існування суб'єкта виступають інші соціальні суб'єкти — контрсуб'єкти (інтереси яких найчастіше є протилежними інтересам перших), для суб'єкта, взятого за точку відліку, необхідним і першорядним є підвищення (або, як мінімум, підтримка) рівня власної свободи відносно саме цих умов його існування¹.

Такими є необхідні для розкриття сутності механізму модернізації політичної системи основні положення діяльнісного підходу.

Уточнимо, що система діяльності в рамках політичної системи є системою взаємодії суб'єкта й умов, у яких він існує, самореалізується. Ця самореалізація, усвідомлювана суб'єктом як мета його діяльності, на етапі цілепокладання є можливістю. Перетворення можливості в дійсність відбувається тільки за наявності певних умов шляхом перенесення активності суб'єкта на об'єкт (інший суб'єкт). Якщо наявні умови (у тому числі створені самим суб'єктом) дозволяють перетворитися самореалізації суб'єкта з можливості в дійсність, це означає, що така сукупність умов була для неї в цілому сприятливою.

Такий у загальному вигляді запропонований варіант понятійних концептуальних основ механізму модернізації політичної системи, котрі, як уявляється, можуть бути покладені у фундамент теорії, не вводячи при цьому теорію в суперечність з дійсністю. Виявлення цих основ дозволить надалі, на базі запропонованого розуміння сутності зазначеного механізму як аспекту діяльності, розгорнути й конкретизувати вихідні категорії та поняття в струнку систему і певним чином, тобто в цілому адекватно самій дійсності, пояснити механізм модернізації політичної системи як соціокультурного феномена.

Комплексний аналіз досліджуваної проблеми з використанням широкого спектру методологічних підходів дає підстави стверджувати, що *основними компонентами структури* механізму модернізації політичної системи в умовах соціокультурних трансформацій українського суспільства доцільніше вважати:

---

¹ Див.: Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення).

цілі функціонування політичної системи;
систему суб'єктно-об'єктних відносин;
методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності щодо модернізації політичної системи;
показники ефективності функціонування механізму модернізації політичної системи.

Розуміння процесу модернізації політичної системи як певним чином (на основі права) організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має свідомий характер і переслідує певні цілі, з необхідністю передбачає з'ясування їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й напрямки діяльності суб'єктів, визначаються корінними потребами розвитку українського суспільства та об'єктивними соціокультурними умовами, в яких здійснюється досліджуваний процес.

Цілі функціонування політичної системи зумовлюються:

по-перше, місцем політичної системи у соціальній організації суспільства та її функціональним призначенням;

по-друге, характером цієї системи як цілісної соціально-культурно-політичної організації суспільства, яка має матеріальну, політичну, соціальну та духовну сфери своєї життєдіяльності;

по-третє, впливом політичної системи на соціокультурні процеси життєдіяльності суспільства.

Аналіз змісту функціонування політичної системи дає змогу констатувати, що за цим критерієм наведені вище цілі поділяються на загально-системні, власне політичні, соціальні та духовні.

Загальносистемними цілями функціонування політичної системи є: забезпечення єдності у розумінні сутності, структури, змісту, характеру та особливостей національних інтересів в умовах глобалізаційних процесів; забезпечення єдності в розумінні сучасної політичної обстановки у світі та на європейському континенті, закономірностей та тенденцій її розвитку; досягнення єдності в розумінні сутності та змісту стратегії політичного реформування; забезпечення розуміння сутності та змісту галузевих програм реформування та розвитку суспільства в цілому та його складових; створення передумов для ефективного функціонування соціальних та політичних інститутів.

Власне політичними цілями функціонування політичної системи виступають: забезпечення єдності та соборності народу; розвиток політичної культури, високої соціальної відповідальності та соціальної активності; формування у громадян національної свідомості, патріотизму та якостей громадянина; формування у народу свідомого та відповідального ставлення до захисту батьківщини.

Соціальними цілями функціонування політичної системи є: забезпечення етнонаціональної єдності; консолідація нації навколо всебічно обґрунтованої та сприйнятої всім населенням країни національної ідеї; втілення у життя загальнолюдських та національно-історичних цінностей. Саме соціальні цілі інтегративно поєднують у собі потреби, інтереси та мотиви суб'єктів (особистості, держави і суспільства).

Духовними цілями функціонування політичної системи виступають: забезпечення єдності духовних цінностей суспільства та усіх його суб'єктів; утвердження у суспільній свідомості ідеалів і цінностей справедливого суспільства; формування духовної культури та високої духовності; створення передумов для неприйняття ідей, поглядів і уявлень, протилежних загальнолюдським та національно-історичним цінностям народу; імплементація норм міжнародного гуманітарного права в систему духовних цінностей суспільства; створення передумов для цілісного, всебічного та гармонійного розвитку особистості, реалізації її духовних сил та потенцій, задоволення її духовних потреб.

Аналіз же механізму модернізації політичної системи передбачає виділення та розгляд системи суб'єктно-об'єктних відносин, завдяки якій реалізуються закономірності функціонування та розвитку системи. Система суб'єктів функціонування політичної системи зумовлена належністю політичних інституцій до політичної організації суспільства, їх специфікою як цілісної соціально-політичної організації, соціальною цінністю даних інституцій та їх місцем у житті українського суспільства, а також можливостями політичної системи щодо впливу на соціокультурні процеси у суспільстві.

Відповідно до структури суб'єктів системи суб'єктно-об'єктних відносин у функціонуванні політичної системи, змісту та структури безпосередньо процесу її модернізації формується багатопланова і багаторівнева диференціація об'єктів цього процесу. Багатоплановість об'єктів процесу модернізації політичної системи проявляється у тому, що такими об'єктами виступають: *цінності* — як результат осягнення світових реалій у різних формах і видах відображення дійсності; *спеціалізована та неспеціалізована діяльність* — як діяльність щодо розроблення окремих цінностей, розбудови та вдосконалення політичної системи взагалі; *умови*, в яких здійснюється модернізаційний процес; *носії* політичної системи.

Багаторівневність об'єктів процесу модернізації політичної системи проявляється у:

диференціації цінностей як результату осягнення світу в різних формах і видах відображення дійсності (система цінностей суспільства взагалі, інституціональна система цінностей, етнокультурна система цінностей,

система цінностей різних категорій та груп населення, окремі компоненти системи цінностей);

диференціації діяльності стосовно модернізації політичної системи за ступенем її загальності та спеціалізації;

диференціації носіїв політичної системи;

диференціації умов, в яких здійснюється процес модернізації.

Потреби особистості, держави та суспільства у певній політичній системі не тільки детермінують цілі її формування і модернізації, а й визначають і діяльність щодо їх реалізації¹.

Методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності суб'єктів політичної системи визначаються: по-перше, закономірностями функціонування та розвитку соціальної системи на даному історичному етапі; по-друге, системою суб'єктно-об'єктних відносин.

До основних методів та способів модернізації політичної системи належать: нормативно-правове визначення вимог до політичної системи та спрямованості її розвитку; нормативно-правове визначення суб'єктів спеціалізованої діяльності стосовно модернізації політичної системи та їх завдань щодо реалізації цього призначення; здійснення цілеспрямованої духовно-теоретичної та духовно-практичної діяльності щодо модернізації; визначення принципів функціонування політичної системи та регулювання умов її функціонування відповідно до системи національних інтересів, потреб та цінностей; регулювання і стимулювання духовно-практичної діяльності суб'єктів у контексті модернізації політичної системи; регламентація духовно-теоретичної діяльності політичних партій і суспільно-політичних об'єднань; протидія поширенню ідей, теорій та поглядів, протилежних загальнолюдським та національно-історичним цінностям, нейтралізація їх можливого впливу на процес соціокультурної трансформації у бік громадянського суспільства.

Концепція дослідження не передбачає розгорнутого аналізу всіх прийомів та засобів діяльності у структурі механізму модернізації політичної системи. Такий аналіз — компетенція прикладних політологічних досліджень. Визначимо лише їх місце в структурі досліджуваного механізму.

Прийоми і засоби є основою методів модернізації політичної системи. Вони тісно взаємопов'язані і в процесі реалізації механізму такої модернізації застосовуються в єдності.

Прийоми модернізації політичної системи — це одиничні (відповідні конкретним умовам) способи використання методів модернізації. Стосов-

---

¹ Див.: Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс.

но методів вони мають підпорядкований характер. Прийоми і методи залежно від конкретної соціально-політичної ситуації можуть взаємопереходити, заміняти один одного.

Засоби модернізації політичної системи — це все те, що безпосередньо використовується суб'єктами досліджуваної системи з метою забезпечення її оптимального функціонування. До зазначених засобів можна віднести сукупність матеріальних і духовних конструкцій, прийомів, стимулів тощо, які використовуються безпосередньо для забезпечення того чи іншого аспекту політичної модернізації. Кожний елемент політичної системи має у своєму арсеналі власні засоби, опрацювання яких — завдання прикладних галузей знань.

Усі елементи в механізмі модернізації політичної системи тісно взаємопов'язані і доповнюють один одного. Тому знання і використання лише частини методів, форм, засобів і способів діяльності у даному напрямку не дозволяють оптимально розв'язати проблему модернізації, особливо в умовах соціокультурних трансформацій, оскільки це може призвести до загострення суперечностей у досліджуваній сфері соціокультурного буття. Тільки поєднання й уміле використання суб'єктами усіх модернізаційних форм і методів дозволяє в конкретній ситуації застосовувати такі технології (тобто форми і відповідні їх методи), які забезпечать максимальну ефективність даного процесу.

Безумовно, навести повний алгоритм дій суб'єктів стосовно реалізації механізму модернізації політичної системи неможливо, оскільки кожна конкретна ситуація є об'єктивно неповторною і розвивається у специфічних умовах. Конкретні модернізаційні технології мають підказувати сама соціальна реальність, політична практика, тому механізм модернізації є поліваріантним, особливо в умовах соціокультурних трансформацій.

Аналіз сутності, змісту та структури процесу модернізації політичної системи, системи суб'єктно-об'єктних відносин, у процесі функціонування якої відбувається реалізація закономірностей функціонування та розвитку даної системи, цілей духовно-теоретичної та духовно-практичної діяльності суб'єктів, а також способів їх діяльності стосовно досягнення цілей модернізації, дає змогу визначити сутність і зміст досліджуваного механізму.

Комплексний аналіз цієї проблеми надає підстави стверджувати, що *механізм модернізації політичної системи* — це спосіб забезпечення відповідного потребам особистості, держави та суспільства і адекватного досягнутому рівню розвитку суспільства систематизованого та цілісного відображення світу в різних видах і формах, яке визначає характер

і спрямованість діяльності, оптимального функціонування та розвитку політичної системи та її суб'єктів. Можна констатувати, що сутністю механізму модернізації політичної системи є весь комплекс конкретних дій її суб'єктів, спрямованих на досягнення бажаного стану політичної системи.

Дію механізму модернізації політичної системи можна розглядати на двох рівнях: внутрішньому та зовнішньому. Якщо на внутрішньому рівні він виступає як механізм саморозвитку в процесі політичного буття, то на зовнішньому рівні — як безпосередня взаємодія суб'єктів і об'єктів, як засіб досягнення бажаного типу політичної системи. Саме на зовнішньому рівні в процесі суб'єктно-об'єктної взаємодії реалізується діалектика потреб, інтересів, цілей суб'єктів. Отже, форму дії механізму модернізації політичної системи можна подати у такої схеми: об'єктивні умови функціонування політичної системи — потреби суб'єктів — цілі — засоби і способи модернізації — результати (задоволення потреб суб'єктів і забезпечення потрібного рівня політичної системи) — зміни умов функціонування політичної системи — скориговані потреби і т. д.

Таким чином, розглянуті та проаналізовані основні концептуальні підходи до рефлексії сутності, змісту і функцій механізму модернізації політичної системи в контексті нашого дослідження дозволяють осмислити в цілому сутність досліджуваного феномена. Для більш адекватного розуміння даної проблеми і ефективного втілення та реалізації її у практиці політичної діяльності виникає необхідність здійснити філософський аналіз проблеми цього механізму в контексті мінливих умов трансформаційних змін, оскільки транзитивні умови і визначають особливості практичної реалізації досліджуваного механізму в Україні.

Відзначено, що в переважній більшості суспільств перехідного типу відомі слабкі місця соціальної самоорганізації досить ефективно усувалися за рахунок активної організаційної політичної діяльності. При цьому слід звернути особливу увагу на ту обставину, що недоліки самоорганізації суперечливим чином поєднуються в народі з його колективістськими, общинними прагненнями. Головна причина ускладнень, які виявляються в процесах суспільної самоорганізації, полягає, очевидно, насамперед у складній духовній природі народу, високому ступені його «внутрішньої свободи», що чинить опір добровільній формалізації та впорядкуванню в деяке єдине ціле у вигляді простої суми індивідів, які б являли собою елементарні людські «атоми». Тому примусова сила влади та політичних засобів регулювання виступає свого роду компенсатором, необхідним засобом інтеграції, подолання недоліків самоорганізації.

Є всі підстави стверджувати, що в суспільстві, особливо в перехідному, трансформаційному, соціокультурній зміні уможливаються внаслідок впливу двох основних чинників: 1) *управління*, якому відповідають формалізовані, легітимовані механізми модернізації політичної системи; 2) *гомеостазису*, якому відповідають стихійні, нелегітимовані механізми модернізації. Такі механізми виникають спонтанно, в певних соціокультурних (близьких до хаотичних) умовах і відіграють роль самовиживання соціальної системи, коли управління або легітимні механізми модернізації на практиці втрачають свою ефективність, нівелюються діями зовнішніх і внутрішніх чинників.

Отже, організація за допомогою політики заміщає та заповнює суспільну самоорганізацію у тому разі, коли в самому процесі самоорганізації виникають істотні дисфункції. Ось чому для України такою великою є роль політики, її активного організаційного начала; звідси і значення влади, її авторитету, сили впливу на всі сторони життя народу. Невипадково у свідомості більшості громадян життєві проблеми, їхнє виникнення та розв'язання пов'язувалися і пов'язуються передусім з політичними явищами та діяльністю владних органів. Таке сприйняття політики в масовій свідомості не тільки висуває високі вимоги до політичної діяльності, а й реально визначає її місце в суспільному житті. Політична система, її владне начало та організаційно-регулятивні функції завжди відігравали особливу роль у розвитку, зміцненні і виживанні окремих громадян, суспільства та держави. У той же час ослаблення організаційно-державного начала призводило, як правило, до глибоких криз у житті того чи іншого народу, створювало реальні загрози його єдності.

Значимо, що у співвідношенні «цінності — потреби — інтереси» провідним компонентом є його перша складова. Вітчизняна духовна традиція наділяє цінності значно вищим статусом і дією на повсякденність, ніж західна, яка робить акцент на інтересах. Такий умовивід безпосередньо поєднується і узгоджується з думкою М. Данилевського про те, що «не інтерес становить головну рушійну силу народу, а внутрішня моральна свідомість»¹. Саме культурно-цивілізаційні цінності мають максимальну стійкість і загальне визнання, у той час як соціальні потреби й інтереси є більш мінливими, суперечливим і непостійними, залежать від безлічі варіативних факторів. Тому захист життєво важливих цінностей має виражати основний зміст модернізації української політичної системи.

---

¹ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Сост., послесл. и коммент. С. А. Вайгачева. – М., 2003. – С. 195.

Настійним імперативом для українського суспільства в сучасних умовах при реалізації національно орієнтованої політики виступає вимога забезпечення плюралізму інтересів на основі монізму цінностей.

Істотною рисою суспільно-політичного буття перехідних суспільств є його дуалізм, що виражається в «надсуспільному характері влади». В Україні, наприклад, виникнувши ще на початку XVIII ст., суспільний дуалізм проявився у відриві політичної еліти від народного життя, «дистанціюванні» влади від народу. Високий ступінь автономності влади при відсутності необхідного активного зворотного зв'язку створює реальну загрозу її розриву із суспільством у критичні моменти історичного життя. Особлива небезпека такого становища виявляється у випадках «денаціоналізації» істеблішменту суспільства. Ця небезпека полягає в тому, що автономія влади призводить до втрати політичною елітою національної орієнтації, проведення політики, яка не відображає національних сподівань країни. Небезпека прояву «безнаціональної» політики, яка веде країну до хибних цілей, у різні періоди української історії (у тому числі новітньої) виступала в потенційному вигляді чи актуалізувалася, набуваючи масштабного характеру.

Іншим негативним проявом потенційного чи вже сформованого розриву між владою і народом є тенденція до соціального експериментування, що йде врозріз з потребами та інтересами народу і виражається в так званому «парадоксі насильницьких модернізацій». Будь-який великомасштабний соціальний експеримент, що ігнорує національні цінності та традиції, завжди приводив до найглибших потрясінь суспільства, означав перерву «зв'язку епох», будовався за позиковими моделями, порушував природно-історичну наступність. «Розрив наступності в історичному розвитку... поєднується із соціально-політичними втратами та немирними методами утвердження нового, — констатує О. Макеєв. — Практично ніде тотальне заперечення старого і стрибкоподібний перехід у новий стан не увінчалися успіхом, оскільки історичний процес полягає в тісному зв'язку, синтезі минулого та сьогодення»¹. У перебігу «насильницьких модернізацій» відбувається не тільки відмова від історичної наступності і традиційних цінностей, а й руйнування або деформація суспільно-політичних інститутів, що неминуче призводить до зниження рівня функціонування політичної системи.

Подолання суспільно-політичного дуалізму, небезпечних тенденцій до денаціоналізації еліти влади, відмова від практики «насильницьких модернізацій» — це не просто політичне завдання, а й найважливіша умова ефективного розв'язання проблем модернізації політичної системи.

---

¹ *Макеєв А. В.* Політика і безпека. Монографія. — М., 1998. — С. 242.

У контексті зазначеного досить показовим є такий приклад України. Однією з істотних характеристик українського суспільства є дискретність соціально-політичних процесів, яка виявляється у суперечливих циклах історичного розвитку України, що негативно позначаються на органічному стані усієї суспільно-політичної системи та її стійкості. Дискретність історичного процесу є показником того, що Україна постійно зштовхується з виходом суттєвих варіативних величин¹ за граничні значення в межах певного циклу, що пояснюється насамперед великою амплітудою природних життєвих імпульсів соціуму (бажання широкого розмаху, суперечливість, максималізм, відхід від реалій, прискореність плину життя, які не укладаються в раціональну «норму»). У той же час періодичне наростання соціальної ентропії та політичної дезорганізації в українському суспільстві свідчить про недоліки у своєчасному політичному реагуванні на потреби змін організаційних форм, які б максимально враховували культурно-цивілізаційні основи життя народу. Слід погодитися з думкою Е. Галича, О. Гордона та О. Журавського, згідно з якою саме у розвитку цивілізації найповніше відображаються наступність і безперервність у розвитку, збереження і передача важливого для людини та суспільства нагромадженого досвіду поколінь², у тому числі стосовно функціонування політичної системи.

Як уже відзначалося, способи і методи модернізації політичної системи, а також засоби, використовувані для розв'язання завдань у цій сфері, істотно залежать від принципів організації політичного життя, типу політичної системи суспільства і режиму влади. Проте, важливе значення для визначення шляхів і способів розв'язання завдань у цій сфері має характер конкретного етапу політичного розвитку. В умовах бурхливих суспільних змін, що супроводжуються конфліктними проявами, в періоди повільних еволюційних процесів завдання щодо модернізації політичної системи не можуть не розрізнятися. Відповідно до цього в політичній діяльності використовуються різні політико-правові технології.

Існує точка зору, згідно з якою й саме право за своєю природою є явищем політичним³. Про відому тотожність політики і права свідчить

---

¹ Див.: Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення).

² Див.: Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Э. Н. Галич, А. В. Гордон, А. В. Журавский и др. / Отв. ред. Л. И. Рейснер, Н. А. Симония. – М., 1984.

³ Зокрема, такої думки додержувався В. Ленін, який стверджував, що «закон є міра політична, є політика» (*Ленін В. І.* О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме» // Полн. собр. соч. – Т. 30. – С. 99). Приблизники цієї точки зору є й сьогодні.

той факт, що позитивне право має ту ж саму публічну примусову силу, що й політика. Як відзначає Е. Поздняков, віднесення права до розряду політичних засобів має давню традицію — від Ж. Бодена і Т. Гоббса до І. Канта та сучасних теоретиків¹. Аналогічної позиції додержуються сьогодні численні теоретики держави і права, які розглядають політику як необхідність, а право — як засіб політики.

Однак слід зазначити, що одночасно з цим право являє собою відносно самостійну суспільну цінність і виступає не тільки як засіб політики, а й як її обмежник. Принцип законності відіграє важливу роль у здійсненні політики і впливає з наявності у політичній системі суспільства регулятивної підсистеми. Право містить орієнтири для політики, межі політичного цілепокладання та вибору засобів, встановлює межі політичної діяльності, що допускається й схвалюється суспільством. Такого роду соціальна роль права та його багатомірне співвідношення з політикою може викликати серйозні суспільні колізії. Якщо політичні сили діють в обхід норм закону або йдуть на їхнє порушення, протиставляючи законність доцільності, неминуче виникають загрози нормальному функціонуванню політичної системи.

Важливу роль у розв'язанні багатьох суспільно-політичних проблем, включаючи й ті з них, які пов'язані із модернізацією політичної системи, відіграють політичний авторитет, авторитет влади. Цей чинник особливо актуалізується в умовах перехідних соціумів, коли довіра до влади може стати консолідуючим моментом буття суспільства і сприяти максимальній реалізації наявних механізмів модернізації політичної системи. Влада, яка має підтримку і визнання з боку більшості громадян, здатна більш ефективно нейтралізувати й розв'язувати виникаючі проблеми, впливати на процеси, що являють собою загрози. За допомогою авторитету владних органів, політичних інститутів і особи, яка здійснює політичні функції, забезпечується несиловий вплив на учасників політичних подій. І навпаки, відсутність довіри народу до влади може звести нанівець усі владні «потуги» стосовно реалізації функцій досліджуваних механізмів.

На відміну від зовнішнього примушення, яке припускає можливість застосування насильства, авторитет спирається на силу морального впливу, віру в справедливе розв'язання проблем, глибоку традицію. У той же час ефективність використання авторитету як політичного засобу розв'язання конфліктів набагато підсилюється, якщо він (авторитет) поєднується з наявністю у владних органів достатніх силових

---

¹ Див.: Поздняков Э. А. Философия государства и права. – М., 1995. – С. 219.

можливостей і підкріплюється законом (за умови реалізації принципу верховенства права). Особливо велике значення така взаємодоповнюваність має у сфері світової політики¹.

Втрата авторитету різко знижує можливості впливу політичних інститутів на ситуацію у сфері модернізації політичної системи. Часте падіння політичного авторитету є наслідком неефективності влади у справі підтримання соціального порядку, але, крім того, воно багато в чому визначається мірою загально визнаної справедливості у розв'язанні соціально значущих проблем. Тому в інтересах зміцнення авторитету владних інститутів і з метою розв'язання завдань політичної модернізації на практиці широко використовуються ідеологічні та морально-політичні засоби впливу на широкі шари населення². За допомогою цих засобів можна активно впливати на політичну поведінку громадян, а також на ті сили, що беруть участь в актуально або потенційно політичних подіях. При цьому правильно зрозумілим інтересам модернізації політичної системи суперечить використання владними органами та іншими політичними суб'єктами засобів масового маніпулювання суспільною свідомістю. Як відзначають дослідники, засоби психологічного, інформаційного маневрування та маніпулювання можуть дати дуже великий ефект і забезпечити порятунок суспільної системи у вкрай важких обставинах, але вони мають певну межу, і якщо обіцянки не збуваються, то неминучим є посилення невдоволення, обурення та рішучості діяти усе більш великої кількості людей³.

Важливим засобом реалізації механізму модернізації політичної системи в умовах соціокультурного транзиту є інформація. Вона дозволяє не тільки ефективно управляти складними процесами в різних сферах життя, а й сама виступає важливим політичним засобом при розв'язанні завдань функціонування механізму модернізації політичної системи. Спрямований і ретельно продуманий інформаційний вплив

---

¹ Див.: Губський Б. Євроатлантична інтеграція України / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. – Х., 2003; Киселев І. Ю. Образ государства в международных отношениях и социальное познание // Вопр. философии. – 2003. – № 5. – С. 3–18.; Циварев А. О современном этапе строительства системы европейской безопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1. – С. 19–23.

² Див.: Заздравнова О. І. Ідеологія в еволюціонуючому соціумі: Дис. ... д-ра. філос. наук: 09. 00. 03. – Х., 2002; Литвиненко О. Інформаційні впливи та пострадянське суспільство // Політ. думка. – 2001. – № 1–2. – С. 39–48; Таран В. О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу: Дис. ... д-ра філос. наук: 09. 00. 03. – Запоріжжя, 2001.

³ Див.: Социальная и духовная безопасность России / Под общ. ред. В. И. Добренкова, Г. Н. Бугьрина, Н. Н. Ефимова. – М., 1995. – С. 70–71.

на суб'єктів і об'єктів досліджуваного механізму у багатьох випадках дозволяє долати суперечності, викликані недоліком або свідомим перекручуванням інформації.

Суттєве значення для здійснення ефективної суспільної та державної діяльності має питання щодо вибору конкретних власне політичних засобів, використовуваних з метою забезпечення функціонування механізму модернізації політичної системи або визначення їхнього пріоритету у розв'язанні поставлених завдань. Крім необхідності урахування чинників впливу на стан політичної системи і характеру обрання адекватних засобів забезпечення її оптимального функціонування, необхідно особливо зупинитися на проблемі, ігнорування чи недооцінка якої може негативно позначитися на досягненні кінцевого результату. Ця проблема полягає в тому, що однією з істотних особливостей вирішення соціально-політичних питань взагалі і питань політичної модернізації зокрема є неможливість здійснення політичних заходів на суто раціональній підставі за допомогою виключно технічних прийомів і методів¹. Як свідчить практичний досвід, застосування політичних технологій поза урахуванням ціннісних параметрів, які впливають з культурно-цивілізаційної складової соціальних явищ, в умовах соціокультурних трансформацій призводить до серйозних помилок і різко знижує ефективність функціонування політичної системи.

Діяльність стосовно модернізації політичної системи відбувається в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які фокусуються в особливих типах політичної культури і правосвідомості, що виражаються у політичній поведінці людей. Відомо також, що повне розкриття здібностей та індивідуальних якостей особистості можливо лише в межах тієї культури, невід'ємною й органічною частиною якої вона (особистість) є². Урахування характеру і специфіки соціокультурного середовища, в рамках якого застосовуються конкретні засоби, покликані забезпечити перебіг модернізації політичної системи, набуває при цьому особливого значення, оскільки використання тих чи інших політичних технологій при розв'язанні зазначених проблем в різних соціокультурних умовах може привести до незбіжних, а часом і протилежних результатів.

---

¹ Див.: Экономические и социальные технологии переходного общества: Матер. междунар. науч.-практ. конф. (2–3 декабря 1997 г.). – Пермь, 1997; *Марков М.* Технология и эффективность социального управления: Пер. с болг. / Под ред. Т. В. Керимовой. – М., 1982; Теоретико-методологические проблемы исследования общества переходного типа: Матер. межвуз. науч.-практ. конф. (27 июня 2002 г.) – Казань, 2003.

² Див.: *Поздняков Э. А.* Геополитика. – М., 1995. – С. 285.

Отже, у межах порушеної проблеми треба відзначити, що крім використання системи засобів модернізації політичної системи важливе значення для розв'язання поставлених завдань мають способи їхньої реалізації. Способи політичного впливу у досліджуваній сфері містять конкретні прийоми і методи із застосуванням тих чи інших засобів або їх сукупності. Найширшого використання вони (способи) досягають насамперед у власне політичній сфері і пов'язані із забезпеченням передусім політичної безпеки перехідного соціуму. Основними способами політичного впливу в інтересах забезпечення функціонування механізму модернізації політичної системи можуть бути названі методи політичного регулювання на базі можливого компромісу і силового тиску.

Державне регулювання у структурі механізму модернізації політичної системи здійснюється переважно за допомогою заходів організаційно-політичного, правового, політико-ідеологічного та інформаційного характеру. Його діапазон в транзитивних умовах є досить великим і пов'язаний з можливостями мирного розв'язання суперечностей, що виникають. Такого роду діяльність спрямована на попередження і нейтралізацію конфліктів, зняття політичного напруження в суспільстві, подолання неузгодженості між елементами політичної системи, усунення взаємного нерозуміння або ворожнечі між суб'єктами політики, зрив політичних провокацій, створення сприятливого політико-психологічного клімату, об'єктивне інформування учасників соціально-політичного процесу про актуальні та потенційні загрози тощо. При цьому в перехідних умовах оптимальними є переговорні можливості (консультації, «круглі столи»), адміністративні засоби, законотворча діяльність, профілактична робота, інформаційно-пропагандистські акції та інші форми і методи несилового впливу на суспільно-політичну ситуацію та учасників подій з метою нормалізації обстановки. У зовнішньополітичній сфері велике значення для регулювання проблем модернізації мають дипломатичні переговори, третейський розгляд, пропагандистський вплив, використання міжнародних організацій з метою вирішення спірних питань, інформаційне забезпечення та інші засоби несилового характеру.

Таким чином, особливості реалізації механізму модернізації політичної системи в умовах трансформації передбачають поєднання діалектичної та синергетичної методологій і більш ретельного аналізу єдності політики держави та діяльності суспільства, а також виділення пріоритетних напрямків державної та суспільної діяльності у досліджуваній сфері, зокрема організації політичного життя і підвищення авторитету влади.

З метою визначення основних напрямків оптимізації механізму модернізації політичної системи в трансформаційних умовах є сенс здійсню-

ти систему заходів на різних рівнях соціального буття. На *національному рівні* до зазначених заходів доцільно віднести формування стабільної економічної системи, забезпечення зростання рівня матеріального добробуту, вироблення надійних механізмів подолання соціальних та етнічних конфліктів тощо. Забезпечення модернізації політичної системи на *регіональному рівні* передбачає створення й ефективне функціонування регіональних інститутів та відповідних механізмів. *Глобальний рівень* має гео економічний та культурно-цивілізаційний виміри і залежить від місця кожної з транзитивних країн у світовій економіці, а також її належності до певного цивілізаційного ареалу.

Як свідчать соціальні реалії та результати проведеного нами дослідження, дуже важливо, аби усі три чинники були синхронізованими та підсилювали один одного. В Україні, як і в переважній більшості сучасних транзитивних держав, спостерігається протилежне — внаслідок їхньої невідповідності відбувається взаємна нейтралізація позитивного впливу. Негативні внутрішні процеси, що виявляються у посиленні авторитарних тенденцій, антидемократизмі, систематичному порушенні законів як владою, так і суспільством, нехтуванні правами людини, значною мірою зводять нанівець роботу стосовно модернізації політичної системи. Еліти західних країн не сприймають молоді незалежні країни як частину власного цивілізаційного простору і тому відмовляються поширити на них гарантії сприяння у цій царині шляхом повноправного членства у провідних європейських інституціях. Як наслідок, влада змушена вдаватися до непопулярних у суспільстві дій з метою перекриття негативного ефекту внутрішніх процесів для утримання принаймні існуючого рівня взаємодії із Заходом.

Інша ілюстрація невідповідності — це вибір зовнішньоекономічної стратегії, яка, врешті, визначатиме місце країни у регіональному та світовому господарстві. Хистке становище та низька суспільна легітимність влади призводять до того, що рішення у цій сфері ухвалюються під тиском сусідніх держав та міжнародних фінансово-промислових груп.

Досвід модернізації політичної системи в умовах транзитивних процесів з часу проголошення Україною незалежності засвідчив, що вирішальне значення має саме регіональний вимір. Це впливає насамперед з того, що майже кожену країну оточують (або мають з ними безпосередні стосунки) молоді держави, які також перебувають у стані трансформації і незавершеності формування зовнішньої та внутрішньої політики. Така ситуація підживлює існування реальних та потенційних ризиків і загроз функціонуванню політичної системи, тому тут дуже важливо створити ефективну інституційну базу такої модернізації.

Нинішній стан та тривалу перспективу модернізації політичної системи неможливо оцінювати у відриві від сучасних процесів на європейському континенті та території пострадянського простору.

У системі геополітичних орієнтирів для модернізації політичної системи важливо забезпечити не так звану «модернізацію навздогін» з озиранням на «цивілізований Захід» і повторенням парадигми розвитку атлантичного світу, а стратегію «випрямлення кутів» з виходом на передові рубежі суспільного та політичного розвитку. Така стратегія має виходити з ясного усвідомлення самоцінності держави і суспільства та їх конкретної ролі на великому євразійському просторі, що в перспективі надасть їй можливість реалізувати весь свій чималий потенціал.

У межах міжцивілізаційних контактів і глобального інформаційного обміну в інтересах модернізації політичної системи у перехідних умовах треба мати вивірену інформаційну політику. Проблема полягає в тому, що міжкультурні контакти за певних умов можуть спровокувати завищені домагання досить значних соціальних груп усередині країни-реципієнта (споживача інформації), що здатне викликати дестабілізацію політичної системи і суспільства в цілому. Це відбувається в тому разі, коли в споживаному інформаційному потоці, що складається із соціокультурної, науково-технічної та прикладної інформації, істотною мірою переважає перший компонент, а породжувані такою інформацією завищені очікування (як результат орієнтації на високі життєві стандарти) не можуть бути підкріплені існуючими соціально-економічними та політичними можливостями¹.

Результати проведених нами досліджень, публікації провідних фахівців у зазначеній галузі² дозволяють у цьому контексті виділити певні тенденції, що тісно пов'язані з глобалізаційними процесами і безпосередньо впливають на практичну реалізацію механізму модернізації політичної системи України.

---

¹ Див.: У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: Пер з англ. / За ред. Д. Гузіни. – К., 2003. – 2003.

² Див.: *Ванавербек Андре*. Глобалізація та європейська інтеграція // Виклик глобалізації: [Зб. наук. пр.]. – 2001. – С. 68–81; *Курбатов С.* Україна та розширення Євросоюзу в контексті національної безпеки // Національна безпека України. – К., 2004. – С. 91–94; *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – Дрогобич; К., 2004; *Солана Х.* Украина и ЕС: путь, преисполненный надежд // Зеркало недели. – 2005. – № 2 (530). – 22–28 янв.; *Федуняк С. Г.* Проблеми безпеки Євразії після завершення «холодної війни» // Політологічні та соціологічні студії: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Т. II. – С. 257–263.

1. Прискорення інтеграційних процесів як наслідок різнопланової консолідації, що проявляється, з одного боку, у завершенні формування євроатлантичного простору шляхом розширення НАТО і ЄС, а з другого — в активізації зусиль Росії стосовно створення економічних та військово-політичних структур з метою реінтеграції принаймні частини пострадянського простору. Розширення НАТО і ЄС також опосередковано впливає на інтеграційні процеси в регіоні українських інтересів. Це впливає з таких особливостей колишніх радянських республік, як слабкість політичних та економічних систем, котра не дозволяє створити надійні механізми політичних реформ за рахунок власних ресурсів та спонукає до об'єднання зусиль під егідою найпотужнішого партнера.

2. Наростання трансатлантичних суперечностей, в основі яких лежить зростаюче несприйняття європейськими союзниками політики США, спрямованої на задоволення власних геополітичних інтересів та утвердження світової гегемонії. Характер і глибина суперечностей дали змогу деяким європейським дослідникам стверджувати про «кінець Заходу» в традиційному розумінні. Ця ситуація об'єктивно породжує зростання суперництва між Сполученими Штатами та провідними європейськими державами (зокрема, Німеччиною та Францією) за вплив на континенті, включаючи як Центральну і Південно-Східну Європу, так і пострадянський простір.

3. Домінування консервативно-авторитарної хвилі суспільного розвитку та зростання контролю її носіїв за політичними процесами. Вона виникла як наслідок реакції на послаблення ролі держави і певне наростання нестабільності, яку було досить уміло подано як наслідок демократизації. Однак є сенс констатувати, що причини авторитарного ренесансу лежать значно глибше і криються в історичних особливостях розвитку Євразії, що сформували відповідний тип політичної культури, який практично не змінювався протягом декількох століть.

4. Формування сил політичного реваншу, до яких входять представники колишньої номенклатури, спецслужб і деяких політичних партій. Складовою проавторитарних сил є також політична еліта деяких держав Закавказзя та Центральної Азії, що спирається на відповідні релігійно-політичні традиції суспільств Сходу, які були відновлено впродовж останнього часу.

5. Прискорене формування військово-політичних та економічних структур реінтеграційного характеру. Наприкінці квітня 2003 р. за ініціативою Росії Договір про колективну безпеку було перетворено на Організацію договору колективної безпеки. Функціонування нової регіональної організації, створеної для підтримання регіональної стабільності та боротьби з міжнародним тероризмом, передбачає обов'язковість рішень вищих органів та певні санкції за їх невиконання. Неоднозначними є й зусилля України

стосовно вступу до НАТО, що безпосередньо впливає на практичну реалізацію механізму модернізації політичної системи України.

6. Постійне суперництво США і Росії за довготривалий вплив на пострадянському просторі. Особливо це проявляється в державах Закавказзя та Центральної Азії, де стикаються російські великодержавні амбіції та американські амбіції супердержави. Кожна із сторін намагається створити конкурентні структури для закріплення власного домінування, втягуючи у них й інші пострадянські держави.

Означені тенденції справляють різноплановий вплив на реалізацію механізму модернізації політичної системи України, що проявляється у такому.

По-перше, інтеграція в Європі і на пострадянському просторі, з одного боку, сприяє інтенсифікації модернізаційних процесів у політичній системі України шляхом залучення до цього процесу загальноєвропейських або регіональних політичних інститутів.

По-друге, наростання суперечностей усередині Заходу справлятиме істотний вплив на функціонування політичної системи України, хоча стане причиною появи низки специфічних обставин. Західна Європа найближчим часом принципово не зацікавлена у прийнятті як України, так і інших пострадянських перехідних держав до своїх інституцій (йдеться про Євросоюз), а також в істотній інтенсифікації відносин у цій сфері. Програма сусідства з пострадянськими державами передбачає зосередження на аспектах так званої «м'якої політики» і спрямована передусім на задоволення інтересів Євросоюзу, а не його східних партнерів. Крім того, статус і місце України у західних структурах можуть стати ще одним джерелом суперечностей між Вашингтоном та його союзниками. Очевидно, що ці суперечності підживлюватимуться Росією, яка не зацікавлена у переважанні західного впливу на Україну.

По-третє, наростання авторитарних тенденцій загострило проблему обрання тактичної моделі модернізації з метою виконання стратегічного завдання — інтеграції до євроатлантичного простору як невід'ємної частини західної цивілізації. Розвиток подій останнього часу свідчить про те, що необхідними є досить потужні зовнішні імпульси для нейтралізації деструктивного розвитку внутрішньосупільних (внутрішньодержавних) подій. У разі, якщо авторитарна модель влади все ж таки домінуватиме, виникне низка проблем у сфері модернізації політичної системи. Наприклад, можна буде забути про демократичний цивільний контроль над збройними силами і, як результат, не виключається й виникнення відсут-

ньої нині бази для військових переворотів унаслідок підвищення ролі армії і спецслужб у суспільно-політичному житті.

По-четверте, формування різноманітних політичних структур на пострадянському просторі не несе безпосередньої й опосередкованої загрози функціонуванню політичної системи України лише у тому разі, якщо їх композиція та функції складових є урівноваженими. Найприйнятнішими є інститути, побудовані на принципі консенсусу при ухваленні рішень. У цьому контексті домінування якоїсь однієї держави таїть у собі небезпеку ущемлення українських інтересів або ж просто параліч діяльності вітчизняної політичної системи.

По-п'яте, виникають проблеми для функціонування політичної системи України при розгортанні суперництва між провідними державами за домінуючий вплив на пострадянському просторі, зокрема між Росією та США. Це призводить до ситуації, відомої в теорії міжнародних відносин як «дилема безпеки», коли активність однієї сторони провокує на відповідь іншу. Свідченням цього стала форсована діяльність із створення Єдиного економічного простору, який, за версією Москви, повинен не зупинятися на рівні зони вільної торгівлі чи митного союзу, а розвинутися до економічного та військово-політичного конфедеративного утворення.

Проекція наведених проявів глобалізаційних тенденцій щодо особливостей функціонування політичної системи та механізму її модернізації в умовах соціокультурних трансформацій, усвідомлення об'єктивного відставання темпів генезису цього механізму від темпів розвитку (транзиту) суспільств і держав актуалізують необхідність оптимізації механізму модернізації політичної системи з метою забезпечення її максимальної відповідності наявним потребам особистості, держави та суспільства. Оптимізація зазначеного механізму в перехідних умовах полягає у здійсненні спільної цілеспрямованої діяльності державних і суспільних інститутів у досліджуваній царині. І якщо сам феномен модернізації політичної системи може бути визначений через стан стійкості політичної системи й усіх її основних компонентів, то забезпечення її ефективної модернізації виступає як процес, в основі якого лежить діяльність, спрямована на захист ціннісних основ і життєво необхідних умов для саморозвитку особистості та суспільства¹.

Результати проведеного нами аналізу сутності й особливостей реалізації механізму модернізації політичної системи в умовах трансфор-

---

¹ Див.: Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: між-дисциплінарний аналіз; *Дзьобань О. П.* Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення).

маційних процесів дозволяють визначити основні магістральні напрямки оптимізаційної діяльності для України у цій галузі. Під оптимізацією механізму модернізації політичної системи розумітимемо комплекс заходів, спрямованих на приведення даного механізму у такий стан, який дозволить йому найбільш ефективно реалізувати свої функції відповідно до визначеного критерію оптимальності. У свою чергу, під критерієм оптимальності механізму модернізації політичної системи розумітимемо рівень стійкості як політичної системи в цілому, так і її підсистем. Такими найбільш істотними напрямками оптимізаційної діяльності є:

об'єктивний і всебічний аналіз та прогнозування деструктивних впливів і чинників у всіх сферах і проявах;

визначення критеріїв оптимального функціонування політичної системи та їхніх граничних значень, опрацювання комплексних заходів і механізмів її модернізації у сферах зовнішньої та внутрішньої політики, інформаційній та духовній сферах;

реалізація оперативних і довгострокових заходів для попередження і нейтралізації внутрішніх і зовнішніх деструктивних чинників;

подолання залежності від зовнішніх джерел;

підвищення ефективності системи державної влади, гармонізація відносин між суб'єктами держави, місцевого самоврядування та законодавства, формування гармонійних міжнаціональних (міжетнічних) відносин, зміцнення правопорядку та збереження соціально-політичної стабільності суспільства¹.

Безумовно, таких напрямків є набагато більше, однак в умовах українського буття найбільш актуальним є саме зазначені напрямки. Навіть коротке визначення магістральних напрямків діяльності стосовно оптимізації механізму оптимізації політичної системи надає підстави стверджувати, що в центрі практичної діяльності знаходяться державні інститути, а політичний компонент такої діяльності становить її контрапункт. У цьому контексті цілком виправданим є судження про те, що в цілому діяльність у сфері політичної модернізації може бути подана як соціально-політичне явище.

Діалектична єдність суспільної та державної діяльності стосовно оптимізації механізму модернізації політичної системи України в умовах соціокультурного транзиту визначає підходи суспільства і держави до питань модернізації та способів її досягнення. У контексті зазначе-

---

¹ Слід відзначити, що зазначені оптимізаційні напрямки можуть використовуватися і для усвідомлення методів, засобів та способів реалізації механізму модернізації політичної системи, що свідчить про їх уніфікацію.

ного на підставі комплексного філософського аналізу доцільно виділити основні питання, вирішення яких сприятиме практичному втіленню в життя головних магістральних напрямків оптимізаційної діяльності, визначених вище:

визначення конкретних ризиків, загроз і деструктивних чинників впливу на функціонування політичної системи;

встановлення конкретних цінностей особистості і суспільства, які потребують стратегічного та першочергового захисту в умовах модернізації;

моніторинг відносно нових ризиків для модернізації;

визначення достатнього рівня функціонування політичної системи за умов впливу загроз та їх флуктуацій, детермінованих мінливими трансформаційними умовами;

встановлення прийняттого для українського суспільства способу досягнення ефективності функціонування політичної системи;

перелік і пріоритетність сфер суспільного життя, які слід залучити для забезпечення визначеного достатнього рівня функціонування політичної системи, а також питання умов і проміжків часу такого залучення;

відповідність національної політики модернізації міжнародним законам і принципам гуманітарного права;

фінансові та економічні витрати на реалізацію механізму модернізації політичної системи.

Усе зазначене має базуватися на здійсненні конституційного принципу народовладдя, який вимагає забезпечення узгодженого функціонування і взаємодії всіх органів державної влади, твердої вертикалі виконавчої влади і єдності судової системи. Це можна забезпечити на практиці шляхом реалізації принципу поділу влади, створення сприятливих умов для оптимальної взаємодії галузей влади в умовах соціальної динаміки, встановленням більш чіткого функціонального поділу повноважень між державними інститутами, зміцненням державного устрою.

В умовах трансформаційних процесів, коли політичні та економічні реформи, що проводяться в Україні, зажадали реального законодавчого забезпечення, як ніколи стає зрозумілим, наскільки важливим для оптимальної модернізації політичної системи є процес правотворчості, врахування у ньому думок та інтересів різних соціальних груп, співвідношення з іншими нормативними актами, здатність майбутніх законів «вписатися» у чинну правову систему, адаптуватися в умовах трансфор-

маційної динаміки, наявність економічних основ їх існування та реального застосування.

Результати аналізу проблеми модернізації політичної системи дозволяють констатувати, що основними напрямками оптимізації механізму такої модернізації у конституційній сфері як об'єкта реалізації даного механізму в перехідних умовах доцільно вважати:

забезпечення пріоритету права та вдосконалення на цій основі державного законодавства;

розроблення організаційних і правових механізмів захисту державної цілісності, забезпечення єдності правового простору та національних інтересів;

опрацювання та реалізація регіональної політики, що забезпечує оптимальний баланс загальнодержавних і регіональних інтересів;

удосконалення механізму, що перешкоджає створенню політичних партій і громадських об'єднань, які переслідують сепаратистські та антиконституційні цілі, і припинення їхньої діяльності.

Оптимізація механізму модернізації політичної системи України в транзитивних умовах повинна передбачати й комплекс заходів для захисту культурної, духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, збереження культурного надбання народу, формування державної політики у сфері духовного та морального виховання населення, введення заборони на використання ефірного часу в засобах масової інформації для прокату програм, що пропагують насильство, експлуатують ниці прояви, а також заходи для протидії негативно-му впливу іноземних релігійних організацій і місіонерів. З метою забезпечення і розвитку культурної та духовної спадщини необхідним є створення соціально-економічних умов для здійснення творчої діяльності і функціонування закладів культури.

Зближення інтересів етносів, що населяють країну, налагодження їхнього всебічного співробітництва, проведення відповідальної і зваженої державної національної та регіональної політики дозволять забезпечити внутрішньополітичну стабільність. Вважаємо за доцільне наголосити на тому, що комплексний підхід до розв'язання цих завдань має становити основу внутрішньої державної політики України.

Зовнішньополітичні аспекти діяльності щодо оптимізації механізму модернізації політичної системи України повинні бути орієнтовані на:

проведення активного зовнішньополітичного курсу;

зміцнення ключових механізмів багатостороннього управління світовими політичними та економічними процесами, у першу чергу під егідою ООН;

забезпечення сприятливих умов для економічного та соціального розвитку країни, збереження глобальної та регіональної стабільності;

захист законних прав і інтересів громадян за кордоном, у тому числі із застосуванням з цією метою заходів політичного, економічного та іншого характеру;

повноправну участь держави в глобальній і регіональній політичних структурах.

Особливе місце серед напрямків оптимізації механізму модернізації політичної системи України посідає інформаційний напрямок. Сучасний етап соціокультурних змін характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що являє собою сукупність інформації, інформаційних інфраструктур, суб'єктів, які здійснюють збирання, формування, поширення та використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають унаслідок цього. Інформаційна сфера, будучи системотворчим чинником життєдіяльності суспільства, активно впливає на стан політичної системи. Ефективність функціонування останньої істотно залежить від інформаційної складової, і результати наших досліджень свідчать про те, що в перебігу трансформацій ця залежність зростатиме¹.

Усвідомлення важливості захисту інформаційного поля суспільства і держави від зовнішнього впливу сьогодні й на перспективу має стати одним з провідних напрямків оптимізації механізму модернізації політичної системи. Держава, суспільство, політична сфера повинні бути захищені від деструктивних інформаційних впливів, причому не має значення, чи цей вплив спрямовано на одержання, чи на впровадження інформації. Становлення інформаційного суспільства свідчить про те, що стійка і стабільна життєдіяльність соціального організму цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування інформаційного середовища. Виробництво і управління, оборона і зв'язок, транспорт і енергетика, політика, фінанси, наука і освіта, засоби масової інформації — все залежить від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності, достовірності інформації. Аби нормально інтегруватися в сучасну інформаційну цивілізацію, Україна повинна створити відповідні інформаційні структури².

---

¹ Див.: *Дзьобань О. П.* Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення).

² На сьогоднішній день це є «вузьким місцем» у життєдіяльності переважної більшості пострадянських транзитивних країн. В Україні, наприклад, 90 % усього програмного забезпечення, яке використовується, вироблено за кордоном. Порівняльний аналіз хост-вузлів у мережі Інтернет, здійснений International Telecommunication Union, свідчить про те, що за цим показником Україна знаходиться на одному рівні з Ботсваною, Колумбією, Ліваном, Намібією. За кількістю персональних комп'ютерів на одного жителя Україна відстає не тільки від світових лідерів (від Швейцарії – у 72,9; США – у 64,7; Австралії – у 55,6; Данії – у 54,3 разів), а й від своїх найближчих сусідів (Словаччини – у 33,2; Угорщини – у 7,9; Польщі – у 6,5 разів).

Найважливішими завданнями в рамках інформаційного напрямку оптимізації механізму модернізації політичної системи є:

реалізація конституційних прав і свобод громадян у сфері інформаційної діяльності;

вдосконалення і захист інформаційної інфраструктури держави, інтеграцію у світовий інформаційний простір.

Оскільки філософський сенс трансформації полягає у спрямуванні соціальної системи до громадянського суспільства, то перспективною є оптимізація механізму модернізації політичної системи в досліджуваних умовах в аспекті використання впливу громадянського суспільства на зазначений механізм. Групи в межах громадянського суспільства, такі як академічні інститути, аналітичні центри, неурядові організації з захисту прав людини та неурядові політичні організації, можуть і повинні активно впливати на суспільну і державну діяльність стосовно модернізації політичної системи. Надзвичайно важливим у цьому контексті є залучення освітніх та релігійних організацій до діяльності стосовно зазначеної модернізації. Основними заходами в даному контексті доцільно вважати:

поширення незалежних аналітичних досліджень та об'єктивної інформації щодо політичної сфери в парламенті, засобах масової інформації та серед населення;

моніторинг ставлення населення до тих чи інших модернізаційних заходів;

здійснення альтернативної експертної оцінки урядової політики модернізації;

заохочення публічних дебатів та формулювання можливих варіантів модернізаційної політики;

забезпечення зворотного зв'язку між рішеннями щодо національної політики модернізації та їх упровадженнями;

надання освітніх послуг широкому загалу громадськості та сприяння альтернативному дискурсу в громадській сфері;

сприяння громадському контролю над основними складовими механізмом модернізації політичної системи.

Український уряд може заохочувати неурядові організації до участі у публічних дискусіях та здійсненні інших зазначених заходів щодо модернізації політичної системи. Подібні заходи обов'язково сприятимуть такому чиннику, як прозорість діяльності державних структур, і, як наслідок цього, загальній оптимізації механізму модернізації політичної системи.

Проблема оптимізації механізму модернізації політичної системи України в умовах соціокультурної трансформації — це не лише проблема

підвищення її ефективності і переорієнтація на нові сучасні зовнішні та внутрішні орієнтири. Вона потребує комплексних суспільних і державних зусиль, спрямованих на усвідомлення змін передусім у розумінні сутності політичної системи сучасного суспільства.

Таким чином, викладене дає підстави резюмувати, що розглянуті та проаналізовані основні концептуальні підходи до рефлексії сутності, змісту і функцій механізму модернізації політичної системи дозволяють осмислити в цілому сутність досліджуваного феномена.

Особливості реалізації механізму модернізації політичної системи в умовах трансформації передбачають поєднання діалектичної та синергетичної методологій і більш ретельного аналізу єдності політики держави та діяльності суспільства, а також виділення пріоритетних напрямків державної та суспільної діяльності у політичній сфері, зокрема організації політичного життя і підвищення авторитету влади.

Основу оптимізаційних заходів для вдосконалення механізму модернізації політичної системи має становити діалектична єдність державної та суспільної діяльності, спрямована на максимальне узгодження функціонування органів, сил і засобів забезпечення політичних реформ.

У результаті здійснення таких оптимізаційних заходів механізм модернізації політичної системи має бути спрямований на максимальне узгодження потреб та інтересів особистості, держави і суспільства у політичних змінах, кореляцію мотивованої діяльності у цьому напрямку. Як слушно зазначає Дж. Гелбрейт, «відношення між суспільством у цілому та окремими організаціями повинно бути сумісним зі ставленням цих організацій до особистості. Повинна також існувати сумісність мотивів, які спонукають організацію та окремі особистості досягати реалізації цих цілей»¹.

2.4. Критерії соціальної оцінки процесу модернізації політичної системи України

Навколо проблем трансформації і модернізації політичної системи України точаться дискусії стосовно змісту і розмежування цих процесів. Але їх не можна протиставляти. При фундаментальних змінах політичної системи вони є взаємопов'язаними і доповнюють один одного. Трансформація як процес набуття нових основоположних якостей, що в даному випадку надають політичній системі нової природи, не може відбуватися

---

¹ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. – М.; С.Пб., 2004. – С. 235.

без того, щоб це не супроводжувалося відповідними процесами модернізації, сутність якої полягає в оновленні цієї системи згідно з виникаючими новими матеріальними, соціальними і соціально-психологічними обставинами, але без зміни її природи. Отже, зміна природи політичної системи (трансформація) і набуття нею нового стану та місця в безперервному процесі розвитку (модернізація) виступають як дві сторони єдиного процесу¹. Однак цей процес повинен мати легітимізовану, правову форму.

Специфічною рисою права, яка має визначальне значення у підході до його соціальної ефективності стосовно політичної системи в умовах України, є те, що практична мета права — це згода суб'єктів політико-правових дій. Правові дії, спрямовані на досягнення погодження, слід оцінювати не як просту суму вирашів їх учасників, а як сукупну суспільну ефективність, тобто ефективність вищого порядку. Втрати теж треба оцінювати за цим принципом.

Оскільки право існує для забезпечення оптимального рівня соціальних відносин і сприятливої для суспільства форми їх змін, то відповідно до цього можна стверджувати, що чи не найважливішим аспектом дослідження і практичного розуміння значущості політичної модернізації є оцінка її соціальної ефективності. Щоб опанувати таке розуміння, слід розширювати онтологічний зміст соціальної ефективності права.

Соціологічний підхід у тій мірі, в якій право потрапляє в його орбіту, займається, на думку М. Вебера, не виявом логічно вірного змісту в ньому, а діями особистостей як детермінантами тих чи інших соціально-політичних результатів². Стосовно соціальної ефективності права, оскільки вона вимірюється рівнем реалізації прав людини, ця проблема має первинний характер. З одного боку, ці права виступають як сукупність певних норм, санкціонованих суспільством, а з другого — як сукупність цінностей, які є у людей і реалізація яких теж визнається правомірною з позицій справедливості, притаманних праву та його нормам.

Норма забезпечує правову надійність. Більше того, оскільки норми вимірюються за одним критерієм, вони забезпечують правову рівність. Що стосується справедливості, то вона не залишає поза увагою жодного випадку нерівності. Це впливає з того, що право завжди виступає як єдність двох засад: ціннісної, яка породжується всім устроєм життя людей, і нормативної, що легітимізує ціннісну засаду. Справедливість відповідно до цього означає застосування цих обох засад у їх єдності до кожної правової ситуації без будь-яких виключень і переваг.

---

¹ Див.: Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – С. 106–107.

² Див.: Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М., 1990. – С. 508.

Формування нових правил функціонування політичної системи суспільства не є самоціллю; її кінцевою метою є істотне підвищення соціальної ефективності функціонування системи. Серед багатьох критеріїв такої ефективності контракціоністська теорія ухвалення політичних рішень на перше місце висуває критерій Парето¹. Зміст цього критерію, запозиченого з теорії добробуту, полягає в тому, що ефективною слід вважати будь-яку зміну, яка нікому не нашкодить, а декому принесе, за їх власною оцінкою, певні поліпшення (користь). Критерій Парето спирається на таку класифікацію ситуацій, при якій вони поділяються на оптимальні (ефективні) та неоптимальні (неефективні). Оскільки іншого поділу не існує, то перехід із оптимального стану неможливий без того, щоб не нашкодити хоча б одній людині у співтоваристві. Водночас серед можливих змін неоптимальної ситуації існує хоча б одна, яка не завдає нікому шкоди. З цього випливає необхідність критичного і діяльнісного підходу до змін будь-якої політичної ситуації, оскільки згідно з критерієм Парето оптимальна ситуація може перетворитися на неоптимальну, а остання містить у собі потенціал оптимізації. Практичним інструментом урахування впливу реформаторських дій на стан соціально-політичних ситуацій і пов'язаних з ними політичних інститутів є оцінка змін як джерела нових правил функціонування політичної системи.

Перше і безпосереднє джерело таких оціночних критеріїв — зміни в соціальній структурі суспільства. Такі зміни, що є кінцевим соціальним наслідком процесів трансформації і модернізації політичної системи і одним із критеріїв їх ефективності, наведено в табл. 1².

Таблиця 1

Самоідентифікація населення стосовно соціальних статусів, 2002 р., % від кількості опитаних

Статусна позиція	Дані досліджень		
	Україна	Росія	17 країн Європи і США
Вищий клас	3,1	4,0	7,5
Середній клас	27,2	33,0	58,9
Робітничий (нижчий середній) клас	43,6	31,0	23,5
Нижчий клас	26,1	32,0	10,1

¹ Див.: Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил: Пер. с англ. – С.Пб., 2005. – С. 240–241.

² Див.: Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Пер. под ред. С. Макеева. – К., 2003. – С. 126, 129.

Висновки із цієї соціальної структури, яка в Україні і Росії сформувалася внаслідок процесів трансформації і модернізації їх політичних систем, можна звести до двох головних положень, в основі яких лежить погляд на середній клас як на рушійну узгоджуючу силу всіх суспільних перетворень при переході від одного типу суспільства до другого¹. Перший висновок полягає в тому, що питома вага середнього класу в Україні значно нижча, ніж у Росії, і більше, ніж удвічі менша від середнього показника, що існує в 17 країнах Європи і Америки. Відповідно до другого висновку, соціальна структура є вкрай неефективною з погляду її внутрішніх складових. В Україні надзвичайно велика диференціація між вищим та нижчими прошарками, які за своєю питомою вагою майже в 2,5 рази перевищують середній клас. Обидва висновки свідчать про фактичну неефективність трансформації і спроб модернізації політичної системи. Це впливає ще й з того, що кожен прошарок у процесі трансформації і модернізації породжує певні культурно-політичні установки. Найбільш значущими з них є ті, які породжені середнім класом².

Середній клас послідовно виступає за демократію, владу закону, приватну, акціонерну або змішану власність, економічні методи управління ринком і орієнтацію на цивілізовані країни або свій зважений шлях. Тому його недостатня впливовість і є негативним аспектом фактично існуючої соціальної ефективності політичних перетворень в Україні.

Під критеріями соціальної оцінки модернізації політичної системи слід розуміти такі її соціальні наслідки, спираючись на які можна оцінити і висловити судження щодо стану і зміни тих соціальних відносин, що охоплюються ними. Такі зміни можна поділити на два типи.

Перший тип веде до органічних змін у політичній системі, тобто таких, що характеризуються новими якісними параметрами її ланок. Яскравим прикладом таких змін є антимафіозна культурна революція в Палермо (Італія), яка розпочалася руйнуванням *omerta* (закону мовчання) як провідного соціально-правового конструкту в повсякденній поведінці сицилійців у жахливий для історії міста 1992 р. Можна визначити такі особливості цієї революції. По-перше, її метою було

---

¹ Див.: *Симончук Е. В.* Средний класс: люди и статусы. – К., 2003. – С. 23–26.

² Див.: *Заславская Т. И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации. – М., 2004. – С. 352–253.

відродження прав і свобод людини, що протягом століть були спалювані у цьому місті. По-друге, ініціатором політичного забезпечення викорінення внутрішнього тероризму стала місцева влада, підтримана відповідними політичними та законодавчими актами держави. По-третє, кожен крок революції спирався на вимоги закону. Успіх «Відродження Палермо», на наш погляд, обумовлений тим, що були оновлені всі ланки політичного забезпечення і відбулося масове формування принципово нових соціально-правових конструктів. І якщо до революції, за висловом самовідданого палермського судді Фальконе (загибель якого дала поштовх для революції), місто «стояло біля вікна», аби побачити, чим закінчиться корида між владою та мафією, то внаслідок цієї революції жителі «відірвалися від вікна», стали реальними володарями міста.

Унаслідок операції «чисті руки» відбулися зміни в політичній системі Італії: зруйновано складну систему корупції, що охоплювала під впливом мафії більшість партій; буквально викинуті з міської магістратури носії інтересів мафії; усі 12 місць у нижній палаті парламенту і 6 у верхній одержали представники антимафіозної громадськості міста. Як наслідок радикально змінилося ставлення загальнонаціональних органів влади до проблем міста, а найголовніше — сталася переорієнтація діяльності політичних інститутів у цьому. Їх метою стало формування поваги до закону на засадах нових підходів до освіти, міського будівництва та культури. Досить зауважити, що малограмотність, яка досягала 40 % у 80-х роках ХХ ст., зменшилася до 1,9 % у 1996–1997 рр.¹

До другого типу нових правил функціонування політичних систем, обумовлених новими соціально-правовими конструктами, належать правила, які можна назвати ситуативними, тобто такими, що визначають діяльність політичної системи або окремих її ланок з метою подолати певну ситуацію в суспільстві.

Динаміка ставлення населення до економічних перетворень в Україні, тобто до фундаментальної складової, що характеризує кінцеву спрямованість реформаційних перетворень політичних інститутів, теж виявляє надзвичайно низьку соціальну ефективність цих політичних процесів (табл. 2).

---

¹ Див.: Дато, Енцо Ло. Антимафіозная культурная революция в Палермо // Организованная преступность: терроризм и коррупция: Криминологический ежеквартальный альманах. – М., 2003. – Вып. 1. – С. 87–98.

Таблиця 2

**Ставлення населення до економічних перетворень
в Україні, %¹**

Варіант відповіді	Рік						
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Потрібен цілковитий перехід до ринку	29,6	27,8	23,9	20,0	20,0	20,7	22,5
Потрібні окремі зміни	21,4	19,0	23,6	24,1	23,8	23,0	28,3
Треба повернути економіку до стану, в якому вона перебувала на початку перебудови	30,9	34,8	33,8	38,0	39,0	38,5	30,4
Інше	2,5	2,5	2,4	2,7	3,6	2,8	2,8
Важко відповісти	15,1	15,9	16,5	14,9	13,3	14,6	15,5

Реформування політичної системи нерідко називають односторонньо спрямованим процесом — переходом від соціалізму до демократичного і підприємницького типу суспільства. Насправді реформування може мати різну спрямованість, в історії траплялося чимало випадків, коли виникав реверсний тип реформування, тобто такий, що повертав суспільний розвиток назад². Тому характеристику соціальної ефективності реформування політичних систем слід доповнити критеріями, що характеризують спрямованість перетворень політичної системи, тобто критеріями її модернізації.

При обранні критеріїв соціальної ефективності модернізації дослідники часто перебувають у полоні слів і пристосовують ці критерії до понять «соціалізм», «цивілізований тип держави», «сучасне суспільство» та ін., хоча насправді завершеного типу соціалізму не існувало і не існує, а інші поняття часто мають розмитий і суб'єктивно забарвлений характер. Тому, на наш погляд, як критерії соціальної ефективності слід брати такі, що не мають ідеологічної спрямованості. Таких основоположних критеріїв повинно бути два: за допомогою першого оцінюються реальні об'єктивні зміни в життєвих умовах особистостей; другий відповідає на питання про характер і спрямованість змін в основоположних засадах існування суспільства.

Як перший критерій оцінки доцільно взяти тривалість життя. Погляд на цей критерій лише з демографічної точки зору не відбиває його реального змісту і аналітичних можливостей. Мабуть, слід прислухатися до думки ме-

¹ Див.: Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К., 2004.

² Див.: Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – С. 56–56.

диків, які вважають, що потенціал тривалості життя зумовлений не тільки біологічними можливостями особистостей, він вирішальною мірою залежить від загального рівня життя, його діяльнісних характеристик і навіть від обсягу інтелекту¹. Зважаючи на інтегральний характер цього показника, можна вважати доцільним використання його як одного з індикативних критеріїв соціальної ефективності політичної модернізації. Перевага цього критерію полягає і в тому, що він систематично обчислюється державними органами, а одержання необхідних даних не потребує від соціологів складних процедур. Показник тривалості життя, що сформувався в процесі модернізації політичної системи та ініційованих ним соціально-політичних змін в Україні, порівняно з показниками інших країн відображено в табл. 3.

Таблиця 3

Тривалість життя 10 країн світу, 1996 р.²

Країна	Тривалість життя, роки	
	Чоловіки	Жінки
Японія	77	83
Франція	74	82
США	74	80
Британія	74	80
Німеччина	73	80
Мексика	69	75
Китай	68	71
Україна	62	73
Росія	60	73
Нігерія	51	55

Як би ми не ставилися до критерію тривалості життя, але той факт, що Україна фактично обійшла за ним лише Нігерію і ця тривалість життя українців зменшилася порівняно з 1989 р. для чоловіків на чотири роки і для жінок — на два³, свідчить про те, що функціонування нової політичної системи не призвело до тих позитивних соціальних наслідків, на які була розрахована модернізація системи.

¹ Див.: Барановский А. Ю. Болезни пожилых. – М., 2002. – С. 18.

² Див.: Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: Сокр. пер. с англ. – М., 2002. – С. 259; Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. – К., 1999. – С. 75.

³ Див.: Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – С. 75.

Отже, оцінка реформаційних перетворень політичної системи має суто соціальний аспект, який полягає в тому, що людина як вільна особистість має право на самореалізацію, право на розвиток. Це і повинно бути метою реформування політичних систем: створення такого становища, при якому всі люди мають можливість максимально розкрити свій потенціал і зробити внесок у розвиток суспільства в цілому.

Досвід розвинутих країн показує: 1) соціальну ефективність будь-яких аспектів модернізації, в тому числі модернізації політичної системи, слід оцінювати по тому, як вона сприяє інформатизації суспільства; 2) з метою досягнення високої соціальної ефективності модернізації політичних систем не обов'язково структурно змінювати цю систему. Треба задавати нові параметри всім напрямкам її політики (економічної, соціальної, культурної), що призведе до розвитку функціональних можливостей системи і надасть їй нових модернізованих якостей. Необхідність орієнтуватися на інформаційне суспільство, аби не перетворитися на соціально жалюгідну периферію світового розвитку, має фундаментальне значення.

Другим аспектом досвіду розвинутих країн, що має особливу цінність для України, є досвід європейських принципів в оцінці реформаційних політичних перетворень, яка виходить з вимог громадянського суспільства. Стосовно таких оцінок визначальне значення мають моменти, притаманні громадянському суспільству: а) опосередкування потреб, тобто задоволення потреб шляхом власної праці, що існує для задоволення потреб усіх останніх членів суспільства; б) реальна дійсність свободи, її захист, а також власності за допомогою правосуддя; в) піклування про те, щоб запобігти випадковості в реалізації прав і свобод людини, увага до кожного особистого інтересу як інтересу всезагального.

Реформаційні перетворення політичних систем завжди пов'язані з проблемою співвідношення норми права і справедливості. Зв'язок між ними, вияв рушійних сил їх формування є фундаментальною науковою проблемою, необхідність розв'язання якої визначає звернення до європейських принципів соціальної оцінки модернізації політичних систем. Розв'язання цієї проблеми розпочинається із установаження співвідношення між особистим і суспільним у сфері свободи. Європейська традиція дослідження взаємозв'язку свободи окремої особистості і свобод інших людей, яка особливо актуальна для сучасної України, найбільш виразно виявилась в поглядах Фіхте і Канта. Суперечність

між особистими правами, правами суспільства як певної спільноти людей, яка існує у зв'язку з тим, що кожна особистість є вільною, вирішується у такий спосіб: аби вільними були всі разом, аби свобода кожного була обмеженою, але обмеженою вільно, свободою всіх інших людей, і це не може бути порушено ні за яких модернізацій системи. Але це не означає, що не існує об'єктивних, обумовлених соціальними обставинами обмежень.

Якщо брати цей аспект, то головним джерелом порушення прав людини була і, на жаль, залишається бідність, рівень якої всупереч економічному зростанню є стабільно високим. До категорії бідних в Україні можна віднести до 70 % населення¹. Третина звернень щодо порушення прав людини стосується права на справедливий суд, особливо стосовно оплати праці. Причому ця проблема з кожним роком загострюється.

Спроби модернізації політичної системи України і влади взагалі не призвели до усунення прямих порушень прав людини, тобто не вийшли на ефективні параметри. По-перше, через бідність більшості громадян, які не можуть сплатити державний збір і скористатися послугами адвоката, порушуються їх конституційні права і норми конвенцій про захист прав і основних свобод. По-друге, стає нестерпним зволікання з розглядом судових справ. Перевіркою встановлено, що лише в Рівненському міському суді не розглянуто понад 100 кримінальних справ. Відповідно до рішення Європейського суду з прав людини у справі «Світлана Науменко проти України», ухваленому в листопаді 2004 р., відмічено, що розгляд її справи в українських судах відбувався дев'ять років. По-третє, в Україні так і не припинилися побиття, катування та залякування під час ведення слідства. При опитуванні керівних працівників карного розшуку, що вчилися у Національній академії МВС України, близько 97 % опитаних підтвердили, що в Україні часто або епізодично застосовуються катування².

На зустрічі Голови Верховної Ради України і Президента Європейського суду з прав людини у травні 2005 р. Голова Верховного Суду України наголошував на тому, що судова система в Україні докладатиме максимальних зусиль для того, щоб до Європейського суду з прав людини на-

---

¹ Див.: Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні в парламенті Щорічної доповіді про становище з дотриманням та захистом прав і свобод людини в Україні (6 липня 2005 р.) // Голос України. – 2005. – 22 липня. – С. 7.

² Див.: Там само. – С. 7, 8.

дійшло як можна менше позовів проти України¹. Тут мимоволі увага акцентується на тому, щоб Україна як суб'єкт відповідальності виграла у процесах проти неї. Отже, змішуються проблеми ефективності судової системи як правового інституту і соціальної ефективності права, адже справа не в тому, щоб в Україні не було програних судових позовів, а в тому, щоб не було порушень прав людини. Не можна погодитись і з тим, що однією з головних причин непорозумінь, пов'язаних із захистом прав людини, є недоліки українського законодавства. Не відкидаючи факту наявності цих недоліків, слід зазначити, що чинної правової бази при бажанні захищати права людини цілком достатньо. Адже існують Білль про права людини, ратифіковані Європейська конвенція про права людини і основні свободи та протоколи до неї, рішення Європейського суду з прав людини як джерело прецедентів для національних судів усіх рівнів, а найголовніше — існує Конституція України як найбільш повне і послідовне втілення принципів Білля про права людини і як закон прямої дії. Справжня проблема полягає в тому, що в межах існуючої політичної системи прогалини в законодавстві активно використовуються для порушення саме прав людини. Причому, зважаючи на існування зазначених міжнародних документів і Конституції України, ці прогалини не можуть мати основоположного значення. Інакше кажучи, це проблема не техніко-юридична, а соціально-правова.

Для дієвої оцінки модернізації політичної системи в Україні доповнення існуючих критеріїв європейськими є корисним у декількох напрямках. По-перше, ніхто не може претендувати на знання соціальних можливостей модернізації політичних систем без ознайомлення з європейським правом у галузі прав людини. По-друге, європейське право у галузі прав людини наповнює реальним змістом і досвідом розвинутих країн світу можливості модернізованих політичних систем. По-третє, розвиток європейського права у галузі прав людини висвітлює деякі з найфундаментальніших проблем подальшої модернізації.

Будь-яке суспільство, навіть найбільш демократичне, несе в зародковій формі можливість породжувати свою версію тоталітаризму. Загроза регенерації тоталітаристських тенденцій особливо велика саме в період модернізацій політичних систем. З огляду на можливості політико-правових інститутів їх призначення у такій ситуації полягає в тому, аби не просто перекрити шлях тоталітаризму, а й сформувати такий

---

¹ Див.: Европейский суд жалуется на украинские иски // <http://www.podrobnosti.ua/power/rest/2005/05/10/210673.html>.

політико-правовий механізм, який на засадах законності перекривав би подібну можливість. Реалізація цієї ролі значною мірою залежить від того, як політико-правові інститути вирішують проблему соціальних конфліктів, що є надзвичайно складним явищем і мають як позитивний, так і негативний аспекти. Якщо люди незадоволені умовами свого життя або політикою, вони вступають у боротьбу і, зрештою, домагаються певних змін на краще. З погляду законності ця діяльність відіграє визначальну роль при примиренні законних інтересів людей. Адже в разі реального завершення конфліктів не просто виникає ситуація «програш — виграш», а виробляються певні інтегративні узгодження, що відповідають інтересам обох сторін. Нарешті, діяльність щодо завершення конфліктів є чинником консолідації і згуртування, реального та чіткого розмежування соціальних сил та інтересів, що має позитивне значення для прояву сил, здатних утілити в життя той чи інший закон. Що стосується аспектів діяльності стосовно розв'язання конфлікту, то в їх підґрунті завжди лежить застосування жорсткої тактики суперництва. Із усіх можливих стратегій опанування конфліктними ситуаціями найефективнішою є стратегія вирішення проблем обох сторін шляхом модернізації політичних систем.

Модернізація політичної системи України не може виконувати свою роль, не розв'язуючи суперечності між дійсним і можливим, для чого завжди є певні важелі впливу. Для оцінки діяльності в цьому напрямку існує повністю виправданий підхід, який можна сформулювати в такий спосіб: ефективність дій і майстерність впливу слід оцінювати як тим, що відбулося, так і тим, чого не трапилося. Це впливає як із природи політико-правових інститутів, так і з того, що будь-яка дія політичного інституту має виконувати запобіжну функцію.

Існують декілька причин послаблення чи дієвості модернізації політичних систем. Першою з них є незадовільна здатність нових або реформованих політичних інститутів набувати законності в очах соціально і політично провідних прошарків населення. Другою причиною можливої втрати очікуваного впливу виступають способи, за допомогою яких нові соціальні групи одержують доступ до політичного процесу. Нарешті, третьою причиною є неможливість доступу новим стратам до влади жодним іншим шляхом, крім рішучого тиску, що ставить під загрозу легітимність політичних нововведень. Необхідність вирішення зазначених проблем визначає як зміст, так і критерії оцінки модернізації політичних систем.

2.5. Глобалізація як чинник системної політичної трансформації та модернізації

Сучасний етап існування людства являє собою добу насиченого невідзначеністю переходу, який науковці слушно називають *глобальною транзицією*: епохальною за значущістю та епічною за масштабами. Проблеми глобалізації у цьому контексті постають безперечно актуальними та загальнозначущими — як найвагоміший вектор розвитку цивілізації і пердусім своєрідна «рівнодіюча» різноманітних і різноспрямованих тенденцій та сил сучасного світу.

Глобалізація посідає провідне місце серед світових макротенденцій, які викликають зростаючий інтерес фахівців. Усі вони доходять висновку про те, що відбуваються процеси формування соціопланетарної реальності, яка має принципово нову якість і яку вже неможливо визначити у таких категоріях, як «держава», «нація», «суверенітет», «національний ринок» та ін. Глобальна наукова думка (глобалістика), спрямована на опанування людства в цілому, вже з середини ХХ ст. намагається узагальнювати сукупний досвід історичного буття держав і націй на межі тисячоліть, на порозі нової сучасності. Йдеться про численні штудії навколо парадигми «кінця» цивілізації та різноманітні «постконцепції». Зокрема, Д. Белл, А. Брінклі, Е. Дж. Емануель, Ф. Фукуяма говорять про кінець історії, кінець рабства (емансипації), кінець економіки, кінець політики і реформ, кінець майбутнього тощо¹. Водночас частина цих роздумів про «постіснування» свідчить про фундаментальну невпевненість щодо природи і сутності того типу суспільства, до якого ми переходимо (К. Кумар, Ф. Ферре)².

У найбільш загальному сенсі під глобалізацією розуміють одне з найважливіших явищ сучасності — *процес планетарного поєднання усіх сфер людської діяльності, який охоплює виробництво, технологію, торгівлю, культуру, політичні та державні інститути*. Цей процес є природним і важкостримуваним, його практично неможливо зупинити. Слід урахувати, що жодна з тенденцій суспільного розвитку не проявляє себе ізольовано від інших, тому поширення будь-якого явища на глобальний простір означає всебічний вплив на усі прояви людського існування.

---

¹ Див.: *Bell D. The End of Ideology: on the exhaustion of political ideas in 50's.* — Glencoe, 1960; *Bell D. The Coming of Postindustrial Society: a venture in social forecasting.* — N. Y., 1976; *Fukuyama F. The End of History and the Last Man.* — L., 1992; *Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе.* — М., 1999.

² Див., напр.: *Kumar K. From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of Contemporary World.* — L., 1995.

Опанування цієї нової реальності вимагає відповідних методологічних зрушень у науці, світовій та міжнародній політиці. Можливо також припустити, що глобалізація стане впливовим чинником, який прискорить довгоочікувану «руйнацію кордонів» між різними соціальними науками (зокрема, між політологією, соціологією і правознавством), що значно розширить «поле» їх спільного, інтегрованого наукового пошуку, адже без соціального мега- і метатеоретизування неможливо створити прийнятну теорію глобального існування людства.

Єдиного, загальноприйнятого в науці визначення глобалізації не існує. У розробленні цієї проблеми особливо слід відзначити роль теоретиків Римського клубу А. Печчеї, Д. Х. Медоуза, Д. Л. Медоуза, Е. Ласло та М. Месаровича — авторів загальновідомих доповідей із глобальних проблем людства і засновників концепції глобалістики, яка сьогодні перетворилась на міждисциплінарну метатеорію¹. У «Політологічному енциклопедичному словнику» запропоновано цілком прийнятне тлумачення, де глобалізацію визначено як «загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичну та інші сфери людського буття». Також у ньому наведено основні форми глобалізації (фінансово-економічна, політична, етнополітична, культурна, ідеологічна та ін.), надано їх стисло характеристику². Крім того, принципово важливо розрізняти поняття «глобалізація» та «інтернаціоналізація». Остання, як відомо, є початковим періодом зустрічного, інтеграційного руху людей та ідей, капіталів та товарів, коли закладаються основи цілісності світового простору. Власне, у контексті глобалістики, можливо, що глобалізацію слід тлумачити як *комплексне гео економічне, геополітичне та геогуманітарне явище, що справляє могутній демонстраційний вплив на усі сторони життєдіяльності країн*, втягнутих у цей процес.

Якщо сутність глобалізації не тлумачити багатосторонньо (про це нижче), то слід визнати, що на планеті відбувається глобальна трансформація макро-соціуму. Природа такої трансформації є гетерогенною, тому вектори її спрямування та домінанти неможливо визначити однозначно. Отже, безумовно, глобалізація є *викликом сучасності*, зверненням до усіх без винятку держав і націй, економік і політик, культур і традицій; викликом, на який мусить відповісти світове учене співтовариство.

Доцільно розібратися у змісті, природі та особливостях глобалізаційних процесів з погляду різних наукових інтерпретацій.

---

¹ Див.: Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рэндэрс И., Беренс В. Пределы роста. — М., 1991; Римский клуб: История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Под ред. М. Д. Гвишиани. — М., 1997.

² Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

По-перше, глобалізація — це процес набуття певними тенденціями, феноменами і процесами планетарного (глобального) поширення. Прикладом цього може слугувати *глобалізація капіталізму*, тобто перетворення товарної економіки на капіталістичну «світ-економіку» (за І. Воллестайном)¹. Діяльність транснаціональних корпорацій (ТНК) сьогодні є найбільш характерним проявом глобалізації у сферах ринку, ресурсів, технології комунікацій, екології. Проте, за висловом американського дослідника Т. Фрідмана, глобалізація — це «неприборкана інтеграція ринків, націй-держав і технологій, яка дозволяє індивідам, корпораціям і націям-державам досягати будь-якої точки світу швидше, далі, глибше і дешевше, ніж коли б то раніше... Глобалізація означає поширення капіталізму, вільного ринку практично на всі країни світу»². Вона має свій власний набір економічних правил, що базуються на відкритті, дерегуляції та «приватизації» національних економік з метою підвищення їх конкурентоздатності та збільшення привабливості для іноземного капіталу.

По-друге, глобалізацією можна вважати *набуття людством рис певної однорідності* як унаслідок дії чинників *конвергенції*, так і через *глобальну експансію* найбільш розвинутих країн — «цивілізаційних лідерів». Саме у цьому контексті глобалізацію нерідко порівнюють з «вестернізацією» світу, маючи на увазі вплив західного світу на решту людства. Водночас ті народи, що прагнули сліпо копіювати універсальні «технократичні тексти» західної цивілізації, поповнили, за висловом А. Тойнбі, лави «всесвітнього пролетаріату». І навпаки, там, де модернізація відбувалася на ґрунті національної культури із запозиченням адаптованого досвіду інших цивілізацій, виникли, наприклад, феномени «тихоокеанського прориву» Японії, Південної Кореї, Китаю, Гонконгу, Сінгапура і Тайваню.

Уявляється, що глобалізація відбиває сутність більш широких подій взаємопроникнення, взаємопліднення, гетерогенних, гетеротемпоральних культурних світів і традицій. І хоча С. Хантінгтон визначив цей процес як «зіткнення цивілізацій», надаючи йому вирішального значення у характеристиці світопорядку (світобезладу), що поступово вимальовується на наших очах, а Л. Гумільов називав «химерою» співіснування двох або більше чужинних етносів в одній екологічній ніші, проте сьогодні таке співіснування вже слід сприймати як природне і цілком нормальне. «Чужинність» народів, етносів і країн є категорією відносною, здебільшого наслідком політичних інспірацій та геополітичних посягань проімперськи налаштованих

---

¹ Див.: Бобков Ф. Д. и др. Современный глобальный капитализм. — М., 2003.

² Fridman Th. Understanding Globalization. The Lexus and the Olive Tree. — N. Y., 2000. — P. 9.

режимів. Видається, що зовнішня дисгармонія різноманітного, мультикультурного, багатоконфесійного і багатомовного світу все ж приховує у своїй глибині плідну креативність, перспективи і життєву силу.

По-третє, глобалізація становить *процес зростаючої цілісності людства, його взаємозалежності та взаємозв'язку*. З одного боку, це зростання цілісності суто комунікативної природи (такого погляду додержуються Е. Гідденс і Д. Гелд), а з другого — людство все тісніше «зціплюється» спільною долею, спільними глобальними проблемами і небезпеками. Таке розуміння вбачає під глобалізацією «перетворення світового простору на єдину зону, де без перешкод переміщуються капітали, товари, послуги, де вільно поширюються ідеї та пересуваються їхні носії, які стимулюють розвиток сучасних інституцій і шліфують механізми їхньої взаємодії»¹. Глобалізація, таким чином, передбачає утворення міжнародного політико-правового і культурно-інформаційного поля, своєрідної інфраструктури міжрегіональних, у тому числі інформаційних, обмінів.

По-четверте, одним із тлумачень глобалізації, слабо розробленим у науковій літературі, є її інтерпретація та застосування як *ідеологем* — певної *концепції та стратегії дій*, які постають ефективним засобом здійснення на міжнародній арені реальної глобалістської політики великими світовими державами. Незважаючи на те, що конкретні суспільства і держави будують вектори національного розвитку, їм сьогодні необхідно визначитися стосовно своєї «глобальної ідентичності». Це, зокрема, вимагає від країни сформувати і поширювати у світовому інформаційному просторі свій відповідний імідж: історичний шлях, образ її народу, національної спадщини, «життєвий проект» держави як уособлення докорінних прагнень громадян («національна мрія») та ін. Саме поняття глобалізації тут перетворюється на потужний інструмент переконання, риторичний засіб політики, відносно якого (на відміну від внутрішніх перетворень) практично не існує протидії.

По-п'яте, глобалізація — це безперечно *експансія*, своєрідне *подолання кордонів між культурами, народами і державами*, яке нерідко відбувається примусово, без урахування вірогідних руйнівних наслідків, думок і настроїв тих, кого «глобалізують». Агенти глобалізації (ТНК, «великі» світові держави-лідери) виходять з аксіоматичної впевненості в тому, що втягування націй і країн у глобальну комунікаційну гру, виривання з національного простору — це безперечне благо і прогрес, а чинення опору цьому є регресом, реакцією чи злочином. Отже, у *політико-культурному розумінні* глобалізація презентує процес владного (іноді руйнівного)

¹ Володин А. Г., Широков Г. К. Глобализация: истоки, тенденции, перспективы // Полис. — 1999. — № 5. — С. 84.

примусового) втягування народів і культур до всесвітнього комунікаційного загалу. Вона втілює в дію зобов'язання і норми, що передбачають підпорядкування ним суверенних держав. Так, у міру глобалізації ринків і політики неоліберальна теорія прогнозує «зів'янення» суверенності деяких країн і формування нових «громадян світу», чия лояльність вже буде віддана не окремим урядам, а позадержавним структурам і утворенням — це вже свідчить про фатальні правові наслідки глобалізації.

По-шосте, глобалізацію можна уявити як певну *парадигму соціального аналізу*, коли йдеться про глобальний масштаб бачення проблем, найбільш універсальний засіб інтерпретації соціальної дійсності¹. Якщо раніше такий спосіб мислення вважався за метафористику чи абстрагування, то сьогодні глобальне мислення охоплює людство як реальну, а не цілком удавану цілісність і вимогливо ставить на порядок денний питання з переосмислення глибинних сенсів, ціннісних засад соціального існування.

По-сьоме, однією з ознак сучасного світу, на жаль, став також процес *інтенсивної криміналізації суспільних відносин*, що набуває *глобального характеру*. Трансформація національної злочинності у транснаціональні міжнародні форми (за умови глобалізації політичних, економічних, інформаційних і комунікативних процесів) є сьогодні невід'ємною частиною глобалізації. Це ставить перед науками кримінального циклу, як відзначає В. Лунеев², нові складні дослідницькі проблеми: наприклад, усвідомлення того, як відбуватиметься в майбутньому об'єктивний процес криміналізації соціальних відносин за умови прогресуючої глобалізації світу або як розвиватиметься сама глобалізація під впливом злочинності, що інтенсивно зростає.

Транснаціональна злочинність наскрізно пов'язана з різними складовими глобалізації. Це означає, що економічні, соціальні, культурні та спортивні, екологічні та інші аспекти глобалізації можуть бути криміналізовані, тобто сприяти міжнародній і національній злочинності. Тому глобалізація в аспекті криміналізації є багатозначною; до того ж, криміногенність набагато перевищує її антикриміногенні можливості.

---

¹ Див., напр.: *Азроянц Э. А.* Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Со-временные тенденции мирового развития и политические амбиции. – М., 2002; *Бжезинский З.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство: Пер. с англ. – М., 2004; *Мартин Г. -П., Шуман Х.* Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію: Пер. с нем. – М., 2001; *Сорос Дж.* Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм: Пер. с англ. – М., 2001; *Стиглиц Дж.* Глобализация: тревожные тенденции: Пер. с англ. – М., 2003; *Многолика глобалізація*: Пер. с англ. / Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона. – М., 2004 та ін.

² Див.: *Лунеев В. В.* Глобализация и преступность // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 115–118; *його ж.* Кримінальна глобалізація // Там само. – 2004. – № 10. – С. 26 – 41.

Фахівці вказують на специфічний *вплив глобалізації* на процеси *транснаціональної і національної злочинності*, що виявляється у таких кримінологічних аспектах¹:

досить високий рівень і специфічна структура злочинності як у світі в цілому, так і в окремих країнах;

змінюється сукупність глобальних причин і умов зростання злочинності та її окремих різновидів;

відбувається певна трансформація особи сучасних злочинців;

виникають нові форми і види глобальної суспільно небезпечної діяльності;

поширюється специфічна сфера злочинного у кримінальному законодавстві країн;

відбувається активна транснаціоналізація злочинності, особливо організованої та терористичної;

відповідно розширюється міжнародне співробітництво у боротьбі з транснаціональною злочинністю;

на змісті та організації заходів щодо запобігання злочинності та її припинення також позначаються глобальні тенденції.

Зрештою, на нашу думку, більш розгорнута оцінка процесу глобалізації, що претендує на об'єктивність і зваженість, має передбачати сукупність дії таких трьох *балансів*.

Перший — традиційний *геополітичний баланс націй-держав*. У цьому плані найбільш відмінною рисою є те, що США є на цей час єдиною домінуючою наддержавою, а всі інші країни вимушені підкорятися їм тією чи іншою мірою.

Другий баланс у глобалізованій системі — це *баланс між націями-державами і глобальними ринками*, на яких мільйони інвесторів блискучо пересувають капітали по всьому світу. Ці електронні технології найбільш притаманні глобальним фінансовим центрам, таким як Уолл-стрит, Гонконг, Лондон і Франкфурт.

Третій баланс — *між громадянами (індивідами) і націями-державами*. Індивіди у глобальну епоху мають можливість надзвичайно ефективно діяти на міжнародній арені, а саме через взаємодію міжнародних неурядових організацій та фондів, засобами Інтернету, шляхом прямих особистісних контактів, економічних і правових стосунків, спортивних, культурно-освітніх обмінів тощо.

---

¹ Див.: *Лунев В. В., Кудрявцев В. Н., Петрищев В. Е.* Тероризм и организованная преступность в условиях глобализации // *Борьба с терроризмом* / Под ред В. Н. Кудрявцева. – М., 2004. – С. 5 – 80.

Усім цим і визначаються амбівалентність сприйняття та суперечливий дуалізм дії глобалізації, що поєднує в собі позитивний потенціал розповсюдження світових культур із руйнівною силою примусовості та безпідставної самовпевненості окремих суб'єктів глобалізаційних процесів. Відзначаючи спонтанний і значною мірою некерований характер глобалізації, треба визнати: навіть якщо взяти під контроль найважливіші чинники й інституції глобалізації, то передбачити її системні наслідки неможливо.

Фахівці, що досліджують процеси глобалізації, постійно вказують на її *асиметричний* характер: вона відбувається з різною швидкістю та глибиною в різних регіонах і країнах світу, має суперечливі цивілізаційні прояви і може призводити до непередбачуваних, а часом і діаметрально протилежних наслідків¹. Визначається, що сучасні цивілізації асиметричні, гетерогенні, побудовані на нерівності суспільства; їх культури мозаїчні, а тексти внутрішньо суперечливі. З цієї точки зору стає зрозумілим, що різні світи, народи (чи цивілізації) можуть легко вступати у глобальний конфлікт навіть за відсутності конкретних провокаційних чинників: просто через те, що вони різні. Цей феномен досліджували А. Тойнбі, Е. Тоффлер, Д. Белл, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та інші відомі теоретики глобалістики². Така асиметричність суспільної диференціації передбачає множини позицій: Центру і периферії, політичної еліти і маргіналів, правих і лівих та, як наслідок — конфліктність. Отже, безумовно слушно відзначає теоретик глобалізму О. Надлер (Коста-Ріка), що «будь-який світ, відмінний від нашого, може бути сприйнятий як світ, що ставить під сумнів наш власний шлях задоволення потреби у значущості, відповідно й нашу ідентичність»³.

На нашу думку, слід виходити з того, що *глобальний конфлікт цивілізацій* полягає в *природі їх відмінностей*, це — конфронтація цінностей або зіткнення альтернативних способів реалізації головних людських потреб. У дійсності цей конфлікт, як правило, виявляється на ґрунті доволі реалістичних актуальних чинників: боротьба за вплив чи території, за культурно-мовні права, дефіцит ресурсів, конкуренція систем права, захист духовних святинь чи релігійних «тотемів» тощо. Тому видається за до-

---

¹ Див.: *Полищук М. Л.* В преддверии натиска «третьей волны»: Контуры планетарной цивилизации в общественно-политической мысли Запада. – М., 1989; *Панарин А. С.* Россия в циклах мировой истории. – М., 1999; *Його ж.* Искушение глобализмом. – М., 2002; *Яковец Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2003.

² Див.: *Bell D.* The Coming of Postindustrial Society: a venture in social forecasting. – N. Y., 1976; *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man. – L., 1992; *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. – М., 1996; *Тоффлер Э.* Третья волна. – М., 1999.

³ *Nudler O.* On Conflicts and Metaphors: Towards an Extended Rationality // Conflict. – L., 1990. – Vol. 2. – P. 177.

цільне переглянути усталену парадигму конфлікту і довести: модель *протиборства інтересів* ефективно працює лише в межах однієї цивілізації (тобто однієї «картини світу»), адже зіставити та влагодити суперечливі інтереси можливо лише в одній системі цінностей. Але при зіткненні цивілізацій необхідна інша парадигма конфлікту — модель *несумісності та протистояння цінностей*.

У ХХ ст. у світі, особливо після Другої світової війни, різко загострилися соціальні суперечності та антагонізми. Швидко зросло населення планети — воно збільшилося практично удвічі. Загострилися суперечності між працею і капіталом, соціалізмом і капіталізмом, самими імперіалістичними країнами, між колоніями і метрополіями. У світі сформувалася блокова двополюсна політична «світо-система», яка витрачала великі матеріальні, природні та фінансові ресурси на конфронтацію та просувала людство у бік всесвітньої катастрофи. Аж до початку 60-х років «холодна війна» розгорталася у напрямку зростання й ескалації, наближаючись до «гарячого» стану. Карибська криза 1962 р. засвідчила реальну можливість взаємного знищення протилежними воєнно-політичними блоками.

Політичні суперечності в світі розв'язувалися у різний спосіб: шляхом соціальних революцій (Росія, Китай та ін.); перерозподілом власності після світових війн; конфліктами між колоніями і метрополіями. В умовах цієї доби проходили глобальні процеси перерозподілу багатств, ресурсів, привілеїв між класами і соціальними групами як у межах окремих держав, так і між державами у світовому масштабі.

Глобальні події, що відбулися у другій половині ХХ ст., особливо в останнє десятиріччя, кардинально змінили політичну ситуацію на планеті. Можливо, вони ще не повною мірою вивчені аналітиками-глобалістами, але найбільш важливі з них уже очевидні. Можна говорити про нову добу всесвітньої історії, яка характеризується не тільки утвердженням нового економічного і політичного порядку, глибокими демократичними змінами у світі, а й зростанням локальних конфліктів і глобальних проблем.

По-перше, розпад СРСР і крах системи соціалізму призвели до руйнування біполярного світу, хиткої конфронтаційної рівноваги, яка базувалась на воєнно-політичному паритеті двох систем. На зміну біполярній системі міжнародних стосунків прийшов відносно зважений і прогнозований багатополосний світовий порядок.

По-друге, у складі сучасного людства сформувався так званий «золотий мільярд», тобто населення провідних країн (регіонів) світу, де зменшилися соціальні конфлікти, соціальна напруга, відбулося потужне технологічне, економічне зростання і водночас неймовірно підвищився

рівень життя та споживання. Зокрема Європа, яка була осередком двох світових війн і досить значно постраждала від їх наслідків, першою стала на шлях економічної і політичної інтеграції між країнами, утворивши міжнародне співтовариство держав — Європейський Союз.

По-третє, на місці колишнього «соціалістичного табору» виникли 27 суверенних держав з досить високим рівнем соціального напруження у суспільстві, нестабільною внутрішньою та невизначеною зовнішньою політикою, а відтак, з наявністю певного ризику для всього світу. Нові «гарячі точки» планети виникають, на жаль, саме у цих країнах і регіонах.

По-четверте, зростання населення (навіть демографічний вибух) у слабкорозвинутих в економічному відношенні країнах, спричинило ріст злиденності, бідності, загострення тут міжгрупових, міжнаціональних, расових, релігійних, міжконфесійних конфліктів через неможливість (чи падіння рівня) задоволення вітальних і соціальних потреб.

По-п'яте, загострилися відносини між високорозвинутими державами і відсталими у своєму розвитку країнами «третього світу»: між високо (чи порівняно високо) забезпеченим «золотим мільярдом» і переважною більшістю незаможного населення країн, що розвиваються, особливо в Азії та Африці. Цей глобальний розрив між Північчю і Півднем, коли заможні багатіють, а бідні злиднують, продовжує поглиблюватися.

По-шосте, значно змінилася роль на міжнародній арені Сполучених Штатів Америки, які стали абсолютним лідером сучасного світу. США володіють потужним військово-промисловим, економічним, технологічним і фінансовим потенціалом, що дозволяє тиснути на будь-яку державу. Займаючи становище єдиної сучасної «наддержави», США орієнтуються на збереження і посилення воєнно-політичного чинника як головного інструмента забезпечення свого лідерства. Саме у 90-х роках ХХ ст. США досягли серйозних успіхів у розвитку власної економіки. Так, у 1992–1996 рр. тільки приріст валового внутрішнього продукту (ВВП) США складав частку, яка приблизно дорівнювала загальному ВВП усієї об'єднаної Німеччини, а за період 1996–2000 рр. цей показник вже можливо було порівняти з обсягом ВВП Японії¹.

Таким чином, дійсність сучасного світу являє собою яскраву і неоднозначну картину. З одного боку, у світі загострилися колишні суперечності, а з другого — виникли нові соціальні труднощі й антагонізми. Послабшали соціальні суперечності в Західній Європі і Північній Америці, але посилились і загострилися суперечності в країнах «третього світу», зокрема на Сході та між Північчю і Півднем.

---

¹ Див.: США – Канада: економіка, політика, культура. – 1999. – № 2. – С. 3.

Геополітики сьогодні відзначають різкі розходження між цінностями не тільки окремих країн, а й цілих цивілізацій, що виявляється в різних суперечливих тенденціях. Перш за все слід підкреслити, що саме цінності становлять змістовний аспект картини світу в кожній окремій цивілізації. Ціннісні уявлення належать до сфери Духу і моральної свідомості: це етичні норми, принципи, ідеали, сутнісне розуміння добра і зла, життя і небуття, справедливості і щастя. Криза внутрішніх цінностей окремої цивілізації безпосередньо позначається на системі її соціально-політичних характеристик.

Визначальне місце у долі світової політики посідають глобальні проблеми людства. У чому полягає їх сутність, яке вони мають походження та шляхи їх розв'язання? *Глобальні проблеми сучасності* — це головні проблеми, від розв'язання яких залежать саме існування, збереження і розвиток цивілізації. Умовно їх можна поділити на декілька груп.

1. Глобальні *воєнно-політичні* проблеми:

запобігання ядерній війні;

зниження рівня гонки озброювання через роззброєння;

сприяння подоланню локальних військових конфліктів, громадянських війн та інших «гарячих» точок планети;

формування ненасильницького світу на підставі утвердження довіри між народами, зміцнення системи загальної безпеки.

2. Глобальні *соціально-економічні* проблеми:

подолання слабкорозвинутості і пов'язаної з нею злиденності та культурної відсталості;

пошук шляхів ліквідації світової енергетичної, сировинної і продовольчої криз;

оптимізація демографічної ситуації, особливо у країнах, що розвиваються;

освоєння в мирних цілях Космосу і Світового Океану.

3. Глобальні *соціально-екологічні* проблеми:

поліпшення складу повітряно-газової оболонки атмосфери Землі;

гармонійний розвиток і взаємодія живої та неживої природи;

раціональне використання природного потенціалу планети;

запобігання шкідливому впливу на природу воєнної діяльності;

розвиток екології Людини як головного суб'єкта ноосфери.

4. Глобальні *гуманітарні* проблеми, що безпосередньо стосуються інтересів і потреб людини:

додержання соціальних, економічних, політичних, індивідуальних прав і свобод;

ліквідація голоду, епідемічних захворювань, неосвіченості;
сприяння всебічному духовному розвитку людини;
подолання відчуження людини від природи, суспільства, держави та інших людей і результатів власної діяльності;
подолання маніпуляцій людиною, особистістю з боку політики, ідеології та міжнародних відносин.

При всіх їхніх розбіжностях у глобальних проблемах сучасності є спільні характерні ознаки, які виділяють їх серед інших проблем. По-перше, вони мають планетарний, всесвітній характер, торкаються інтересів усіх народів і держав; по-друге, погрожують всьому людству в разі, якщо вони не будуть своєчасно розв'язуватися (або частково послаблюватися); по-третє, для ефективного розв'язання цих проблем потрібні об'єднані та невідкладні зусилля усіх держав і народів світу.

Однією з головних глобальних проблем людства є *запобігання ядерній війні*. Хоча останніми роками напруження навколо цієї проблеми дещо зменшилося, проте не остаточно: небезпека ядерної війни не знята та існуватиме до тих часів, доки на озброєнні сучасних держав залишається ядерна зброя масового знищення. За підрахунками вчених у сучасному світі (переважно США і Росії) нагромаджено таку кількість ядерної зброї, що її застосування може призвести до знищення не тільки всього людства, а й біологічного життя на нашій планеті. У перерахунок на тринітротолуол на кожного мешканця Землі припадає приблизно по 10 т вибухової речовини, еквівалентної ядерній зброї.

Однак ця проблема має й інший аспект — колосальні витрати на гонку ракетно-ядерного озброєння як матеріальних, так і інтелектуальних ресурсів. У даний час на озброєння витрачається 1/10 цінних видів сировини, більш ніж 5 % використовуваної нафти, всього понад 1 трл доларів США. Це нищівно руйнує перспективи людства, гальмує розв'язання багатьох економічних та соціальних проблем.

Гострою лишається проблема *подолання відсталості «третього світу»* — великої групи країн, на території яких мешкає більше половини населення планети. У цих країнах близько 1 млрд людей живуть у страшній злиденності, майже 800 млн постійно недоїдають, 850 млн не вміють читати і писати, абсолютна більшість не забезпечені належною домівкою. Проте на тлі цієї злиденності транснаціональні компанії, що розробляють у країнах «третього світу» їх природні копалини та ін., використовують тут дешеву робочу силу, одержують величезні прибутки — приблизно по 100 млрд доларів щороку. На кожний долар інвестицій в економіку «третього світу» американські та західноєвропейські компанії одержують 4–5 до-

ларів. Бюджети ж країн, що розвиваються і є власниками цих багатств, одержують за свої природні ресурси від 1/6 до 1/10 їх вартості.

Все більш гострого характеру набувають *глобальні екологічні проблеми*. Остання третина ХХ ст. відзначилася різким погіршенням стану довкілля, забрудненням атмосфери, зростанням шумових навантажень, особливо у містах, деградацією ґрунтів та іншими формами порушення цілісності природи. Забруднення довкілля досягло загрозливих розмірів не тільки у відсталих, а й у високорозвинутих країнах. Так, близько 140 млн американців мешкають у районах, де якість повітря не відповідає медичним нормам.

Викид в атмосферу шкідливих продуктів промислового виробництва у великих містах збільшився у десятки разів. Нагромадження вуглекислоти в атмосфері створює реальну загрозу зміни нормального клімату Землі та порушення енергетичного балансу з поступовим підвищенням температури («парниковий ефект»). Значної шкоди природі та людині завдають так звані «кислотні дощі», які виникають унаслідок злочинної практики викиду в атмосферу деякими технологічними підприємствами різних хімічних речовин, особливо двоокису сірки. Так, головною причиною «кислотних дощів» у Європі стало промислове виробництво Великої Британії. Характерним є такий факт: 70 % усіх викидів двоокису сірки не затримуються над Великою Британією, а розносяться західними вітрами по багатьох європейських країнах. Через такі «кислотні дощі», наприклад у Швеції, з 18 тис. водоймищ у 9 тис. риба почала вимирати. Подібні приклади свідчать про те, що проблеми екології неможливо розв'язувати в окремих країнах: вони потребують об'єднання зусиль усіх держав.

Загострюються такі проблеми, як *забезпечення людства мінеральною сировиною та енергоресурсами*, оскільки більшість видів природних ресурсів (залізо, алюміній, магній, цинк, нікель, срібло, золото, платина та ін.) не поповнюються, їх запаси швидко зменшуються, а деякі види — практично вичерпано. У цьому відношенні особливої гостроти набуває також проблема скорочення запасів нафти і газу як енергоносіїв, що є головним джерелом функціонування сучасного високотехнологічного і енергоємного виробництва, транспорту, основою комфортного побуту людей.

Сучасна *демографічна ситуація* також являє собою глобальну проблему, тому що в багатьох відсталих країнах подвоєння населення кожні 20–30 років не забезпечується відповідним зростанням матеріальних ресурсів. З цією проблемою пов'язані продовольча криза і криза споживання у цих суспільствах, коли на межі голодної смерті постійно знаходяться 600–700 млн мешканців планети, а також проблема «водного голоду»,

коли 1,3 млрд людей взагалі не мають доступу до питної води, а 1,7 млрд не можуть споживати навіть примітивно очищену воду. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, 80 % інфекційних захворювань у країнах «третього світу» (малярія, тахома та ін.), на які хворіють понад 1 млрд людей, пов'язані з неочищенням води.

До глобальних проблем сучасності належать також *освоєння Космосу і Світового Океану*. Освоєння Космосу не є ідеальним служінням фантому науки, воно має, наприклад, допомогти людству в майбутньому активніше боротися проти повеней, посух та інших стихійних лих. Використання космічних технологій вже сьогодні відіграє значну роль у створенні і функціонуванні глобальної системи зв'язку, відкритті нових покладів природних багатств та енергетичних ресурсів. За допомогою Космосу нині розв'язуються багато «земних» проблем.

Велике значення у житті людства мають також вивчення і освоєння глибин Світового Океану — сховища колосальних корисних копалин, біологічних, паливних та енергетичних ресурсів, що з часом може компенсувати швидко вичерпані запаси на суші. За підрахунками фахівців 1 м³ морської води містить 30 кг хлористого натрію, 1,3 кг магнію, 66 кг бромю. Запаси нафти у глибинах Світового Океану оцінюються у 1410 млрд т, тобто у кілька разів більше, ніж на суші. Тут знаходиться більше половини всіх видів рослин, а різних класів тварин — ще більше. Тому використання багатств Світового Океану у ширших, ніж нині, масштабах могло б мати велике значення у розв'язанні продовольчої проблеми у світі.

Складність глобальних проблем, їх масштабність і взаємозв'язок свідчать про те, що розв'язати або хоча б пом'якшити їх можна тільки спільними зусиллями більшості країн світу. Задля такого об'єднання, особливо великих держав, необхідно реалізувати декілька фундаментальних умов.

По-перше, це масове усвідомлення і чітке розуміння усієї серйозності даних проблем для майбутнього всього людства. На цій основі треба розробити відповідні глобальні (міждержавні) стратегії та систему дій для подолання подальшого катастрофічного розвитку цих проблем. Члени Римського клубу в 1968 р. одні з перших звернули увагу на необхідність дослідження глобальних проблем із застосуванням системного модулювання. Вони висунули ідею, згідно з якою національні уряди, діяльність яких обмежено строком від виборів до виборів, не здатні розв'язувати довгострокові фундаментальні проблеми, що потребують нового глобального мислення. У першій доповіді Римського клубу «Межі зростання» (1972 р.), яка була підготовлена науково-дослідницькою групою Масачусетського технологічного інституту (США), були не тільки сформульовані основні

глобальні проблеми і загрози людству, а й запрограмована концепція органічного зростання і розвитку¹. В 70–90-ті роки було оприлюднено велику кількість наукових праць, автори яких пропонували різні моделі глобального соціально-політичного розвитку людства на визначену перспективу.

По-друге, це відмова від застосування сили і забезпечення безпеки держав виключно політичними засобами, виходячи з принципів рівної, спільної і неподільної безпеки для всіх, на основі створення системи міжнародної безпеки. На цьому шляху стає можливим різко скоротити військові витрати і використати в інтересах людства значні ресурси, які звільняться в такий спосіб.

По-третє, необхідним є системне поглиблення співпраці країн і регіонів світу в розв'язанні завдань збереження людської цивілізації. Така співпраця має бути взаємовигідною, спільною і на різних рівнях: двостороння, багатостороння, регіональна, всесвітня. Вона передбачає відмову від хибної ідеологізації міжнародних відносин, готовність до конструктивного діалогу і компромісів, перетворення міжнаціональної ворожнечі та світогляду «війни» на толерантність і взаєморозуміння між народами.

Водночас стає очевидним, що становлення і зміцнення нового демократичного світового порядку — складне завдання, яке потребує не тільки координації окремих дій суб'єктів політики, а й досягнення постійного зваженого балансу їх інтересів і сил або на користь усієї світової спільноти і за широким спектром проблем.

Межі сучасного світопорядку, який ще тільки формується, позначено або відображено у важливих міжнародних політико-правових документах, системі чинного міжнародного права. Сформована і функціонує система переговорів щодо скорочення ядерного озброєння, ліквідації хімічного, бактеріологічного та інших видів зброї масового знищення; працюють регіональні механізми безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ), Азії, Африці та Латинській Америці; розроблено кодифікацію нормативних актів про права людини; розвивається народна дипломатія тощо.

За цих умов важливого значення набуває вдосконалення механізму введення в практику принципів, що сприяють формуванню міжнародної співпраці і взаємодії в інтересах зміцнення миру, безпеки, поглиблення і розширення всебічних зв'язків між усіма суб'єктами світової політики, зокрема принципу політичного консенсусу.

Цінності різних культур непорівнянні і несумірні, відносно них неприпустимі жодні універсальні еталони, що задаються однією зі сторін, інакше цивілізації (світу) стають нерівноправними у взаємодії і втрачають свою

---

¹ Див.: Медуз Д. Пределы роста. – М., 1991.

автономію та ідентичність. Відповідно до цього необхідно розвивати мистецтво політичного діалогу та його правове впорядкування не просто як раціональну дію, а як гуманітарне завдання, що має на меті досягнення *політико-правового консенсусу* між осередками різних цивілізацій. Консенсусний принцип у політичному діалозі культур пов'язаний з презумпцією довіри і поваги до досвіду кожної цивілізації; нікому не дано заздалегідь передбачити майбутню цінність чи пріоритетність окремої цивілізації. Запас мінливості у світовій культурі є надзвичайно важливим, у цій багатоманітності міститься невичерпне джерело життєвих сил людства.

Досягти політико-правового консенсусу можливо лише через *гуманітарний діалог цивілізацій*, який по суті є взаємодією культур, що рефлексують і відштовхуються одна від одної, але кожна цивілізація поступово усвідомлює необхідність поставити під сумнів завершеність власного досвіду перед обличчям іншого буття. Нещодавно європейці вважали інші цивілізації варварськими, але сьогодні, перед загрозою глобальних криз, породжених експансією західної культури, саме до досвіду неєвропейських цивілізацій звертаються у каятті західні інтелектуали. Так, Х. Г. Гадамер пише, що найбільшою спокусою європейського раціоналізму був пошук універсального закінченого тексту, в якому б містився у знятому вигляді увесь досвід попередньої світової історії¹.

Гуманізація політичного діалогу починається з визнання суверенності волі партнера, котрий сприймається як рівноправний суб'єкт. Отже, діалоговий принцип послідовно реалізується тільки через подолання соціокультурного егоцентризму кожної зі сторін. Кожна цивілізація має реабілітувати досвід інших культур не тільки як рівнозначний, а й як такий, що поширює горизонти її власного розвитку. В наш час «гуманізувати історію, — відзначає А. Панарін, — це значить реабілітувати принцип багатоманітності суб'єктів історії на противагу монологу авангарду (гегемону), що втілював своєю волею єдино вірний варіант її розвитку»².

Відтак, *політико-правовий консенсус* у гуманітарному діалозі цивілізацій народжується з діалогу логік, діалогу метафор (О. Надлер), діалогу розумів як інноваційна творча логіка спілкування, що здатна генерувати спільні цінності. К. Манхейм не випадково зазначав, що можливе спільне «демократичне планування в галузі оцінок», і покладав великі надії на комітети з примирення та третейські суди, які могли б стати центрами з координації цінностей та вироблення колективної злагодженої політики³.

---

¹ Див.: Гадамер Х. Г. Истина и метод. – М., 1998. – С. 418.

² Панарин А. С. Введение в политологию. – М., 1994. – С. 41.

³ Див.: Манхейм К. Диагноз нашего времени: Пер. с нем. – М., 1994. – С. 277–397.

На нашу думку, *консенсуальна модель* розв'язання конфлікту цивілізацій може виглядати так: взаємодія цивілізацій → спільне «поле» духовних проблем → «сегменти» спільних цінностей → перебудова системи оцінок у кожної цивілізації = ціннісний консенсус.

Фокусом формування архітектури нового глобального світового порядку може й повинна лишатися Організація Об'єднаних Націй — найбільш авторитетна і універсальна міжнародна організація, що поєднує 190 держав-членів. Під егідою ООН не тільки проходять найважливіші міжнародні форуми з таких світових проблем, як довкілля, екологія людини, народонаселення, продовольча безпека, додержання прав і свобод людини тощо. У межах Програми розвитку ООН було сформульовано якісно новий підхід до аналізу і оцінки економічного, соціального і політико-правового розвитку окремих країн і світу за критеріями розвитку людського потенціалу; особливо наголосила на важливості цих проблем «зустріч у верхівках тисячоліття» (вересень 2000 р.). ООН водночас є лідером низки спеціалізованих міжнародних організацій, які охоплюють найважливіші сфери життєдіяльності людства: Всесвітньої торговельної організації, Міжнародного валютного фонду, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Всесвітньої організації праці, ЮНЕСКО.

Поряд із структурами ООН все більш значну політико-правову роль в управлінні глобальними процесами відіграють нові міжнародні інститути: «велика вісімка», керівні органи та інституції Європейського Союзу, Азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва та міжнародні громадські організації «Грінпіс», Давоський економічний форум, «Міжнародна амністія», «Лікарі без кордонів» та багато інших неурядових структур.

Цього часу в політичній науці склалося декілька концепцій з можливої реорганізації глобального регулювання у консенсуальний спосіб. У них пропонується або створення нових інститутів, які більш відповідали б сучасним глобальним процесам, або трансформація функцій вже існуючих міжнародних організацій¹. Видається, що найбільш цікавими з цих ідей є такі:

1. *Концепція «світового уряду»* — найстаріша футурологічна ідея (досліджена ще Кантом). Це збільшена модель національної держави, керівництво якої вирішує всі поточні питання вже не на національному, а на глобальному рівні.

2. *Трансформація існуючої системи ООН*. Здійснення цього можливо двома шляхами: перший — поступове підвищення рівня легітимності Ради Безпеки ООН та рівня її ефективності (цього прагнув колишній Ге-

---

¹ Див.: Глобализация: человеческое измерение. – М., 2002. – С. 32–33, 44.

неральний секретар ООН Кофі Аннан); другий, більш радикальний — перетворення діючої Ради Безпеки ООН на своєрідний квазіуряд, а Генеральної Асамблеї ООН — на квазіпарламент.

3. *Політичне управління глобальним розвитком.* Відповідно до цієї концепції провідні політичні актори «підштовхуватимуть» глобалізацію в подібне річище, а відтак, розв'язуватимуть глобальні проблеми вузьким колом «гравців» (супердержави, конгломерати великих держав, регіональні лідери).

4. *Корпоративне глобальне управління.* У такому форматі до колективних зусиль держав щодо розв'язання глобальних проблем і планування глобального розвитку приєднуються також найзначніші приватні актори — найкрупніші ТНК і міжнародні неурядові організації.

5. *Глобальна юстиція.* Ще одна форма глобального управління, що здатна реалізуватися поряд з глобальною бюрократією, глобальною громадською думкою, глобальним фінансовим менеджментом, міжнародним правом. Її функціями виступають *наднаціональне судочинство* і *наднаціональні слідчі дії* (це Міжнародний Суд з прав людини в Гаазі, Міжнародний кримінальний суд). Передбачається, що їх судді і прокурори мають бути якнайменше пов'язані зі своєю країною та діяти виключно від особи глобального судочинства.

Крім того, вважаємо, що консенсуальне бачення нової «глобальної архітектури» світу, яка запобігала б наростанню цивілізаційних конфліктів, має не тільки враховувати доктринальні розробки, а й передбачати необхідність утворення нових наднаціональних (політичних, економічних, правових) інститутів з розв'язання глобальних проблем людства:

Ради економічної безпеки — з метою діяльності у зв'язку із загрозами безпеці людини; *Всесвітнього центрального банку* — для забезпечення глобального макроекономічного управління і контролю за діяльністю міжнародної банківської системи (з функціями останнього кредитора в критичних ситуаціях); *Міжнародного інвестиційного фонду* — з метою передання коштів, які нагромаджуються під час діяльності на міжнародному рівні, країнам, що розвиваються; *Міжнародного кримінального суду* з більш широким мандатом у галузі прав людини; *Всесвітньої екологічної установи*; *Двопалатної Генеральної Асамблеї ООН*, в якій би, крім держав, були репрезентовані окремі інститути громадянського суспільства.

На нашу думку, вже сьогодні можна окреслити коло універсальних загальнолюдських цивілізаційних цінностей, на яких має ґрунтуватися політико-правовий консенсус, щоб суб'єкти всіх культур і держав могли мирно жити в єдиній світовій цивілізованій спільноті.

По-перше, це — *вітальні цінності*: право на життя і продовження роду, збереження здоров'я, недоторканність особи;

по-друге, *екологічні цінності*: чистий ґрунт, вода, повітря, достатність життєвоважливих ресурсів;

по-третє, *первинні громадянські права*: захист від неправового насильства і примушування, свобода пересувань, недоторканність житла, свобода віросповідання, слова, зібрань, асоціацій;

по-четверте, *універсальні політико-правові цінності*: незалежність суду, недоторканність прав і свобод особистості, свобода і незалежність засобів масової інформації, різні форми участі громадян у політичному житті;

по-п'яте, *універсальні соціально-економічні цінності*: головним чином право кожного на самозабезпечення та свободу підприємництва тощо.

Отже, усі розглянуті глобальні умови слугують основою для реалізації власне цивілізаційних цінностей, які характеризують специфіку способу життя і мислення (культурного «коду») кожної окремої цивілізації. Визнання цих універсальних цінностей як провідних і визначальних вже сьогодні становить ту мінімальну платформу, що є необхідною для політико-правового консенсусу в глобальному діалозі народів і держав.

Розділ 3

Політична система України: політико-правові проблеми вдосконалення та модернізаційні виклики

3.1. Сутність та етапи модернізації політичної системи України

В сучасних умовах в Україні відбувається процес становлення демократичної політичної системи, який аналізують представники різних галузей наукового знання. Наразі у вітчизняній науковій літературі немає однозначного розуміння феномена політичної системи України, а також цілісного дослідження динаміки політичних процесів, які відбуваються в нашій країні. Тому проаналізуємо сутність політичної системи України, основні етапи її реформування і тенденції розвитку; розглянемо соціальні та політико-правові підстави її модернізації, а також розкриємо особливості легітимації політико-правових відносин у процесі трансформації політичної системи України.

Істотною ознакою політичної системи є формування і здійснення політичної та державної влади. Відповідно до цього постає питання про функції політичної системи України:

- визначення мети, завдань, шляхів розвитку суспільства, розроблення і здійснення конкретних програм його діяльності;

- визначення і розподіл матеріальних і духовних цінностей відповідно до інтересів та становища соціальних спільностей;

- гармонізація, узгодження інтересів державних інституцій соціальних верств індивідів;

- духовно-ідеологічна діяльність, формування політичної свідомості громадян;

- забезпечення зовнішньої і внутрішньої безпеки суспільства¹.

---

¹ Див.: *Погорілко В. Ф.* Політична система України і проблеми її реформування // Вісник Запорізького державного університету. – 2004. – № 1. – С. 13.

За роки незалежності в політичній системі України відбулися істотні зміни, які полягали в переході від радянської влади до демократичної форми поділу влади або, точніше, владних функцій.

Першим етапом становлення політичної системи українського суспільства можна назвати період з 1990 до 1991 р., змістом якого стала боротьба за незалежність. Процес загалом відбувався мирними засобами і за умов протистояння між різними ідеологічними таборами. Вирішальну роль у ньому відіграла підтримка ідей демократії і незалежності народними масами, що стали вагомим суб'єктом політичного життя в країні.

Політичні трансформації в Україні відбувалися еволюційним шляхом. Україна не знала подій, схожих на румунські 1989 р. або російські 1993 р. Конституційні зміни здійснювалися відповідно до норм попереднього режиму; парламент самостійно ухвалював рішення, які визначали напрямки відтворень. Український сценарій трансформації політичної системи був близьким до «оксамитових революцій» у Східній Європі¹.

У цей період сталися юридичне закріплення державності України, визначення її міжнародно-правового статусу та формування органів влади після прийняття Декларації про державний суверенітет Української РСР.

Перші кроки в цьому напрямі — ліквідація монополії формування державної політики з боку КПРС. Послаблення влади КПРС–КПУ в Україні сталося зі скасуванням ст. 6 Конституції СРСР. Владу КПРС–КПУ в Україні було ліквідовано у серпні 1991 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України»². Це була не просто заборона політичної партії — це була заборона органу державної влади. Відповідно вся повнота державної влади на території України перейшла до Рад.

Істотним кроком на шляху трансформації політичної системи був поступовий перехід роботи органів управління з республіканського (як частина Радянського Союзу) на державницький рівень (як суверенної держави), а також впровадження інституту Президента, визначення Президента вищою посадовою особою та главою виконавчої влади. 5 липня 1991 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила низку законів: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР»³, «Про Президента Української РСР»⁴,

¹ Див.: *Кынев А. В.* Эффекты «майдана»: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // *Полис. Политические исследования.* – 2005. – № 1. – С. 64.

² Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 40. – Ст. 532.

³ Там само. – № 33. – Ст. 445.

⁴ Там само. – Ст. 446.

«Про вибори Президента Української РСР»¹, які заклали основу демократичного перетворення політичної системи України.

Другим етапом формування конституційних основ політичної системи України можна вважати період з грудня 1991 по липень 1994 р. 1 грудня 1991 р. відбулися перші вибори Президента України водночас з всеукраїнським референдумом про підтримку Акта проголошення незалежності України. Першим всенародно обраним Президентом України став тогочасний лідер України, Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук.

Президент України виступає ініціатором створення президентських структур на місцях. У 1992 р. в Україні були запроваджені місцеві державні адміністрації та інститут представників Президента України — голів місцевих державних адміністрацій. Це стало наступним після запровадження інституту президентства в Україні кроком до встановлення в країні демократичної форми правління та ліквідації радянської влади у власному деїдеологізованому значенні цього поняття. 5 березня 1992 р. Верховна Рада приймає внесений Президентом України проект Закону України «Про представника Президента України»². 14 квітня 1992 р. Президент України видає Указ «Про положення про місцеві державні адміністрації»³. Цей Закон передбачав розподіл повноважень між сферами державного управління та самоврядування, а Положення регламентувало діяльність новостворюваних адміністрацій. До сфери державного управління було віднесено адміністративно-територіальні одиниці — область та район; до сфери самоврядування згідно з прийнятим 26 березня 1992 р. Законом України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування»⁴ — території базового рівня, населені пункти: місто, селище, село.

3 лютого 1994 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», а 24 лютого 1994 р. — Закон «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних у містах, обласних Рад». Перший з них фактично означав зміну системи влади в державі, причому неузгоджену з Конституцією України. Сутність змін полягала в тому, що адміністративно-територіальні одиниці — області та райони — за встановленою процедурою формування адміністративних органів були віднесені до самоврядних територій, так само, як і міста, селища, села (ч. 1 ст. 1), а після виборів 26 червня місцеві адміні-

---

¹ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 3. — Ст. 448.

² Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 28. — Ст. 335.

³ Див.: Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. — 1992. — Вип. 1. — С. 60–61.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 28. — Ст. 387.

страції — органи державного управління адміністративно-територіальних одиниць (адміністрацій) — взагалі ліквідувалися (ст. 8). Механізму взаємодії Рад вищого та нижчого рівнів не було встановлено, крім формальної, апріорно передбачуваної в ієрархії. Щоправда, одразу після виборів, 28 червня було внесено деякі зміни до Закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування»¹, які регламентують загальні механізми скасування рішень та розпуску Рад (ст. 5), припинення повноважень голови Ради та її виконкому (ст. 6). Також у ч. 1 ст. 8 передбачалося, що повноваження місцевих державних адміністрацій передаються виконкомом відповідних рад (ч. 1 ст. 8). Але ці зміни вже не могли зупинити реставрацію радянської системи влади, яка виявилася короткостроковою.

Історичними здобутками даного етапу реформування політичної системи можна вважати: впровадження демократичних інститутів влади — парламентаризму на професійній основі та інституту президентства, що формуються шляхом загальнонародних виборів; створення умов для появи багатопартійності як інституту громадянського суспільства і демократії; зародження засад місцевого самоврядування — крок до децентралізації управління та влади в цілому; зародження і розвиток конституційного процесу — законодавче закріплення завоювань незалежності і демократії.

Третій етап формування політичної системи тривав від липня 1994 р. по серпень 2002 р. 26 червня 1994 р. в Україні відбулися перший тур президентських виборів та місцеві вибори, після яких перестали існувати місцеві державні адміністрації. На другому турі президентських виборів 10 липня 1994 р. Президентом України було обрано Леоніда Кучму, який продовжив здійснювати демократичне реформування політичної системи України.

Цей період характеризується ухваленням низки законів, які вибудували кістяк політичної системи. Це, зокрема, закони, що регламентують діяльність регіональних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, партій, громадських об'єднань, виборчий процес тощо.

Характерною рисою даного етапу можна вважати протистояння гілок влади. Серцевиною конфлікту стало питання майбутньої моделі політичної системи держави — парламентської, президентської чи змішаної республіканської форми правління. Політичну кризу, що виникла, вдалося тимчасово подолати шляхом Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України про основні засади організації та функціонування в Україні на період до прийняття нової Конституції України.

---

¹ Див.: Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. — 1992. — Вип. 1.

Одним із важливих чинників розвитку політичного процесу в напрямку оптимізації парламентської системи стало ухвалення нового Закону про вибори до Верховної Ради України на змішаній — мажоритарно-пропорційній — основі. Дія цього Закону дала змогу вперше за роки незалежності структурувати Верховну Раду за принципом «більшість-меншість».

Головний політичний підсумок третього етапу становлення політичної системи України — прийняття нової Конституції України. З її ухваленням остаточно було зламано опір консервативних сил у Верховній Раді демократичній трансформації державної влади. Конституцію прийняла сама Верховна Рада під загрозою її розпуску згідно з очікуваними результатами референдуму, який було оголошено Президентом України з метою подолання конституційної кризи в країні. Незважаючи на надзвичайно гостре протистояння між Верховною Радою та Президентом, прийняття Конституції України у Верховній Раді стало актом національного єднання, тріумфом української державотворчої ідеї та справжньої демократії. Воно поклало край суспільній дискусії про форму правління в Україні і сприяло консолідації політичної еліти та політичних сил України¹.

Разом з тим, як показав подальший перебіг подій, Основний Закон держави так і не став документом Суспільної Угоди, яким насправді повинна бути Конституція демократичної держави. Особливо стали відчутними її вади на тлі економічної кризи, яка істотно послабила довіру суспільства до влади і відповідно потенціал суспільно-політичної стабільності. Зубожіння значної маси населення, економічне і соціальне відчуження, злочинність і корупція тощо значно зменшили мобілізаційний потенціал таких ідей, як демократія, державна незалежність, права людини, свобода слова².

Крім того, суспільна практика, зокрема численні конфлікти між законодавчою та виконавчою гілками влади, виявила недосконалість існуючої моделі державної влади. Тому на порядок денний було постановлено завдання створити такі політико-правові умови, які б прискорили демократичні перетворення у політичній сфері та забезпечили ефективність державного управління в ринкових умовах.

24 серпня 2002 р. стало початком наступного етапу формування політичної системи. Саме тоді були проголошені ініціативи Президента України щодо проведення кардинальної політичної реформи, які були

---

¹ Див.: Стратегія розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К., 2002. — С. 190 — 191.

² Див.: Шкляр Л. Політична система України: етапи формування, стан та перспективи розвитку // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. — К., 2002. — С. 57.

сформульовані у законопроекті від 5 березня 2003 р. «Про внесення змін до Конституції України».

Необхідність здійснення політичної реформи зумовлена декількома чинниками. Передусім система влади, що існувала, не могла достатньо гарантувати належне забезпечення конституційних прав і свобод громадян. Не працював також ефективний механізм представництва інтересів різних верств населення у формуванні та здійсненні державної політики.

На тлі недостатньої сформованості соціально-класових відносин та низького матеріального становища широких верств населення політична сфера дедалі більше стає предметом впливу окремих політично-адміністративних груп. Якщо ці тенденції не зупинити, то принаймні у найближчі роки представницька влада буде ареною зіткнення корпоративних інтересів вузького кола так званих політико-економічних холдингів. Це загрожуватиме становленню своєї рідної корпоративної демократії. Дані чинники сприяли формуванню сублегальних владних структур, які приватизують найважливіші функції держави, комерціалізують діяльність багатьох її інститутів¹.

Безумовно, необхідно враховувати потреби реалізації історичних тенденцій розвитку українського суспільства. Творче переосмислення взаємодії гілок влади у минулому дозволяє винести уроки стосовно поновлення в сучасному українському суспільстві того, що виправдало себе в історичному досвіді українського народу. Перед країною стояла проблема вибору, яка полягала в тому, аби знайти найефективніші варіанти та моделі модернізації, внаслідок реалізації якої Україна досягне дійсно нової історичної доби, а не одержить ситуативну користь для окремих політичних сил чи політиків.

У зв'язку з розвитком процесів інтеграції України в Європейське співтовариство дієвим чинником політичної реформи стає вплив на українську політичну систему європейських цінностей. Рух України в Європу має супроводжуватися подоланням істотних розбіжностей українських та європейських реалій, ідей, цінностей, механізмів і динаміки розвитку, що потребує не просто спеціальних зусиль держави, а принципово іншої державно-управлінської моделі. Не можна довго декларувати європейський шлях України і не приводити її політичну, економічну та адміністративну системи у відповідність з європейськими стандартами, досвідом і вимогами, оскільки це може підірвати віру людей у реальність здійснення такого шляху.

---

¹ Див.: *Ребало В. А., Василевський О. Л.* Шляхи реформування політичної системи // Політична реформа – гарантія демократичного розвитку українського суспільства. – К., 2003. – С. 8 – 9.

Спостерігаються також певні негативні процеси, які містять ознаки виродження реальної демократії, прояву в ній рис імітаційної (або маніпулятивної) демократії, деформуючого впливу адміністративного ресурсу. Так, кожні подальші вибори в Україні демонструють зростання негативних впливів на вільний вибір громадян, маніпуляції свідомістю, купівлю голосів та адміністративного тиску. Відбувається і деградація «вуличних» форм демократії, які перетворюються зі специфічної форми добровільного і спонтанного висловлення думки та протесту на засоби реалізації амбіцій деяких політичних лідерів шляхом «купівлі радикальної вуличної маси», забезпечення підробітку студентів і пенсіонерів. Що стосується середнього класу, то він відчуває на собі тиск, з одного боку, податкової системи, а з другого — роботодавця, який постійно наповнює простір робочого дня новими й новими обов'язками в межах колишньої заробітної плати за умови досить суттєвого інфляційного процесу.

Напевне, найбільш істотним і масштабним двигуном політичної реформи виступає громадянське суспільство, розвиток якого в Україні майже півтора десятиріччя гальмувався через першочергову необхідність розбудови незалежної держави. Нерідко люди свідомо відкладали свої повсякденні соціальні потреби, доки завершиться формування Української держави. Тому громадянське суспільство відстало у своєму розвитку від становлення державності, що й стало спричиняти деформації останньої. Саме ж громадянське суспільство стиснулося до вуличних протестних, часто девіантних і контркультурних форм. Громадянське суспільство як складна система соціальних інститутів, економічна, політична, правова і моральна культура громадян, їх ціннісні установки та активна самоуправлінська діяльність не може далі розвиватися без кардинального оновлення політичної системи, яке відкрило б шлях до реалізації відкладеного попиту людей на свободу, активність і самоврядування.

Складне завдання подолання розбіжностей європейських та українських реалій на європейському шляху країни загострюється процесами зростаючого політичного, фінансового, правозахисного та психологічного тиску на Україну з боку деяких західних держав, що штовхають її до такого демократичного реформування, за якого були б захищені національні інтереси не стільки України, скільки її західних партнерів. Це абсолютно природне явище для останніх, яке далеко не в усьому збігається з національними інтересами України. Нашій країні доцільно реформуватися з максимальним збереженням і захистом своїх національних інтересів.

Слід звернути увагу і на те, що значною мірою вичерпано первинний ціннісно-ідеологічний та концептуальний зміст державного будівництва.

Протягом перших 10–15 років незалежності відбувався нестримний пошук української національної ідеї, яка мислилася такою собі раціонально-емоційною парадигмою і повинна була виступити певною духовною універсалиєю і двигуном формування державності та виведення країни з кризи. До речі, такий пошук здійснювався скоріше за інструментарієм ХІХ, ніж ХХІ ст. Треба визнати найпростішу істину, згідно з якою духовний «перпетум мобіле» неможливий, як неможливий «перпетум мобіле» взагалі. Необхідно терпляче нагромаджувати і формувати систему ідей та цінностей і пам'ятати, що закон збереження енергії є загальним і охоплює також духовну сферу. Національна ідея розбудови незалежної суверенної держави, що вже реалізована, — це фантом національно-визвольної революції. Згасання останньої, перекачування її енергії в державу призводять до необхідності неминучого подальшого розвитку та оновлення національної ідеї. Як один із найбільш перспективних варіантів її реалізації можна розглядати саме європейський вибір України.

Реалізація адміністративної реформи в Україні мала б відігравати виключно важливу роль у становленні та зміцненні національної державності, стимулюванні політичного реформування та впровадженні нових ідей державного управління. Деякі завдання адміністративної реформи, безумовно, вже впроваджені у практику державного будівництва, низка її положень має стратегічний характер, і їх втілення повинно продовжуватися у процесі подальшого реформування політичної системи. Але існують і такі аспекти, котрі потребують серйозного переосмислення. На нашу думку, в першу чергу це пов'язано з тим, що потенціал адміністративної реформи в Україні ще далеко не виправдав соціальних очікувань від неї, оскільки декларативність в її концепції відсунула на другий план розроблення і включення інноваційних механізмів, передусім щодо боротьби з корупцією. Крім того, адміністративна реформа не змогла відіграти інтегруючу роль щодо поєднання дій усіх інших реформ, а залишилася хоча й ключовою за статусом, але реформою лише одного напрямку — адміністративної системи держави.

Звідси — витоки та необхідність конституційно-політичної реформи, що зумовлюється також узятим Україною курсом на євроінтеграцію. У зв'язку з цим система державного управління має насамперед відповідати європейським стандартам демократичної, правової держави. А це, по-перше, прозорість і доступність влади; по-друге, безперечне верховенство права; по-третє, неухильне забезпечення прав і свобод людини.

Основною метою реформування політичної системи України стали оптимізація системи державної влади, усунення суперечностей і конфліктів між її гілками. Ключовими моментами реформи вважалися такі:

1. Необхідність переходу України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління та запровадження пропорційної системи виборів.

Реформатори аргументували доцільність переходу до нової моделі «вчирпаністю історичної місії попередньої» та руйнівним протистоянням законодавчої і виконавчої гілок влади, яке було закладено у чинній Конституції. Особливістю поширеної в Європі парламентсько-президентської моделі є вибори до парламенту на пропорційній основі, створення постійно діючої парламентської більшості та формування нею уряду. Таким чином, уся відповідальність за політику держави в суспільно-політичній та соціально-економічній сферах покладається на уряд, а не на президента, який лишається гарантом конституційних прав і свобод громадян, незалежності та територіальної цілісності держави, верховним головнокомандувачем та представником держави на міжнародній арені.

2. Пропонувалося запровадити двопалатний парламент з одночасним зменшенням кількості депутатів. Передбачалося, що Верховна Рада складатиметься з Палати регіонів і Державних зборів. Конституційний склад Державних зборів — триста народних депутатів, які обираються за законом на пропорційній основі. До Палати регіонів обираються по три представники від Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (81 особа); їй передаються основні контрольні функції парламенту, зокрема контроль за виконанням Державного бюджету та діяльністю Кабінету Міністрів, кадрові функції, а саме: призначення всіх посадових осіб від парламенту (за винятком членів уряду), а також право накладати вето на закони, прийняті Державними зборами.

3. Формування Кабінету Міністрів парламентською більшістю.

Прем'єр-міністр призначається Державними зборами згідно з пропозицією постійно діючої парламентської більшості за поданням Президента України. Персональний склад уряду призначається за поданням прем'єр-міністра Державними зборами. Проте чотирьох «силовиків», а саме: міністрів внутрішніх справ, з питань надзвичайних ситуацій, закордонних справ та оборони, призначає Президент за поданням прем'єр-міністра. У такий самий спосіб Президент призначає й керівників Державної податкової адміністрації, Державної митної служби, Служби безпеки та Державного комітету у справах охорони державного кордону України і голів обласних адміністрацій.

4. Розширення повноважень Президента щодо розпуску парламенту.

Президент може достроково припинити повноваження Державних зборів, якщо протягом одного місяця не сформовано постійно діючу парламентську більшість, протягом 60 днів після відставки уряду не сформо-

вано персональний склад Кабінету Міністрів, який призначається Державними зборами, або якщо до 1 грудня не затверджено Державний бюджет на наступний календарний рік. Водночас Президент не може розпустити Палату регіонів.

5. Ухвалення законів за допомогою референдумів.

Всеукраїнським референдумом можуть ухвалюватися закони України, крім законів з питань податків, бюджету та амністії. Закони та інші рішення, прийняті на всеукраїнському референдумі, мають вищу юридичну силу і не потребують затвердження органами державної влади, посадовими особами.

6. Проведення президентських, парламентських та місцевих виборів протягом одного календарного року.

Пропонувалося проводити чергові вибори народних депутатів України в останню неділю березня; чергові вибори депутатів сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, сільського, селищного, міського голови, депутатів Автономної Республіки Крим — у другу неділю вересня; чергові вибори Президента України — у першу неділю грудня. Відповідно до цього збільшився б до п'яти років строк повноважень народних депутатів, депутатів місцевих рад, міських, селищних та сільських голів, а також депутатів Автономної Республіки Крим.

Політична реформа — це, безумовно, тривалий процес і багатоскладове явище. Найбільш рельєфними в ній є політико-правовий, адміністративно-управлінський, муніципально-самоврядний, матеріально-фінансовий, інформаційно-комунікативний, громадянський та моральний аспекти. Вона має являти собою узгоджену в соціальному просторі та часі сукупність відносно самостійних реформ, серед яких можна виділити конституційну, адміністративно-управлінську, адміністративно-правову, судову, кадрову, муніципальну, а також реформування механізмів президентського правління, багатопартійної системи, місцевого самоврядування тощо.

Отже, наступний етап в реформуванні політичної системи почався з ухвалення 8 грудня 2004 р. Закону України № 2222 — IV «Про зміни до Конституції України». З моменту набрання ним чинності 1 січня 2007 р. в Україні встановлено парламентсько-президентську форму правління. Свідченням цього є розширення повноважень Верховної Ради у площині відносин з урядом (призначення за поданням Президента Прем'єр-міністра та за поданням Прем'єр-міністра — складу Кабінету Міністрів, його відповідальність разом з Верховною Радою, прерогатива парламенту на розпуск Кабінету Міністрів).

Президент позбавлений можливості самостійно звільнити уряд. Разом з тим він одержав право розпустити Верховну Раду, якщо через 60 днів після відставки Кабінету Міністрів вона не затвердила персональний склад уряду або якщо протягом місяця не утворена правляча коаліція депутатських фракцій. Рішення про достроковий розпуск Верховної Ради ухвалюється Президентом після консультацій з головою парламенту, його заступниками і лідерами депутатських фракцій. При цьому парламент не може бути розпущений в останні шість місяців строку його повноважень і протягом одного року з дня позачергових виборів. Також визначено п'ятирічний строк повноважень Верховної Ради і несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності тощо.

Отже, нині в Україні шляхом подолання тенденцій невпорядкованої деструктуризації старої політичної системи, з одного боку, та реформування і стабілізації нових демократичних інститутів — з другого, утворюється новий політичний формат — політична система демократичних відносин, ефективних правових гарантій діяльності та політичної відповідальності усіх суб'єктів демократичного процесу.

3.1.1. Держава в політичній системі українського суспільства: шляхи реформування

Серед політичних інститутів, які справляють найважливіший вплив на політичний процес і суспільство, треба передусім виділити державу, що виступає базовим інститутом політичної системи суспільства.

Питання про наукове поняття «держава» є доволі складним і неординарним. Це зумовлено складністю і багатогранністю самої держави як явища, а також різноманітним сприйняттям ученими одних і тих самих державно-правових явищ. Крім цього, як слушно підкреслював відомий австрійський юрист Г. Кельзен, «труднощі у визначенні поняття "держава" поглиблюються ще й тим, що даним терміном здебільшого позначаються різноманітні предмети і явища»¹.

Поняття «держава» наповнюється дещо відмінним змістом у різних філософсько-правових, соціологічних і політологічних теоріях. Аристотель розумів державу як об'єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства, саме через неї реалізується в людях природний потяг до спілкування. У кантівському розумінні держава — це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам, за мак-

---

¹ *Kelsen H. General Theory of Law and State. – N. Y., 1961. – P. 181.*

симальної відповідності державного устрою принципам права. Гегель розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і права; субстанція держави, на його думку, проявляється як абсолютна влада ідеального цілого над одиничним, особливим і кінцевим, а відтак, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Представники теорії класової боротьби К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували на класовій сутності держави, відповідно вона тлумачилась як комітет, що управляє загальними справами класу буржуазії. Це було природно й історично виправдано для певної стадії розвитку капіталізму, коли в суспільстві існували антагоністичні класові суперечності.

Р. Ієрінг започаткував соціологічну теорію держави. На його погляд, держава — це соціальна організація примусової влади, що забезпечує верховенство суспільних інтересів над особистими.

Прихильники юридичного позитивізму (К. Гербер, П. Лабанд, А. Дайсі, А. Есмен) розглядали державу виключно як правову конструкцію, інтерпретуючи її як «правову форму для сукупного життя народу», «верховну юридичну особу», «юридичну організацію народу», «юридичне уособлення нації» тощо. У рамках нормативної теорії права право і держава ототожнювалися; за Г. Кельзенем (основоположник теорії) держава є системою відносин панування і підлеглості, в якій воля одних виступає як мотив для інших. Сутність цих відносин полягає в тому, що вони утворюють врегульовану і впорядковану, нормативну систему примусу. В такому розумінні через відносно централізований правопорядок у державі Г. Кельзен вважає будь-яку державу правовою.

Теорію «тотальної держави» розробив К. Шмідт. Це поняття передбачає передусім існування владної держави — апарату політичної влади, який в екстремальних ситуаціях бере на себе весь тягар важливих суспільних рішень. «Тотальну державу» можна створити на основі «субстанціональної єдності» держави та «національної однорідності»¹. Протягом тривалого часу у вітчизняній та східноєвропейській науці панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, у світлі чого вона розглядалася «як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим», «організація економічно пануючого класу» тощо.

Видається, що наполягання лише на одному безперечному визначенні сутності держави було б невірним, адже природа і тип держави зумовлюється конкретними історичними обставинами розвитку суспільства. Сучасний же період розвитку цивілізованих суспільств характеризується тим, що їх метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її

---

¹ Алексеев Н. Н. Идея государства. – С.Пб., 2001. – С. 15–35.

життя, прав і свобод. Дійсність просякнута ідеями гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей. Все це відображено у досвіді сучасних найбільш розвинутих країн — правових, демократичних, соціально орієнтованих. З цього випливає, як відмічають М. Байтін, М. Марченко та ін., що при визначенні поняття держави важливо враховувати не тільки її класові ознаки і риси, а й позакласові, загальнолюдські. У цьому контексті держава — це організація політичної влади, що потрібна для виконання як суто класових завдань, так і загальних справ, що впливають з природи будь-якого суспільства¹.

Незважаючи на різноманітність наукових підходів до визначення держави, традиційно склався погляд щодо неї як суспільного явища, в структурі якого виокремлюють декілька головних елементів, передусім територію, населення і публічну владу (їх наявність відрізняє державу від додержавних та інших суспільних утворень).

Одним із визначальних елементів держави є політична влада. Держава надає своїм власним велінням обов'язкову силу для всього населення. Ці веління (накази) виражаються у вигляді юридичних норм (законів), що ухвалюються уповноваженими на це державними органами. Саме через законодавчі органи держави правляча політична еліта доводить свою волю до підвладних. Обов'язковість же виконання населенням встановлених юридичних норм забезпечується діяльністю виконавчо-розпоряджувальних (виконавчо-розпорядчих) органів, судів, інших юридичних установ, а також спеціального апарата примусу². Для здійснення функцій влади утворюються апарат чиновництва, армія, поліція, розвідка та інші структури. Держава має у своїй власності певні засоби, необхідні для технічного забезпечення життя соціуму (озброєння, будівлі, транспорт тощо); для фінансового забезпечення своєї діяльності встановлює бюджет, систему податків, робить (у разі необхідності) внутрішні і зовнішні позики³. Кожна держава має свої власні символи, якими є державні герб, прапор і гімн.

Сучасна держава, як відомо, є інституційною формою організації суспільства, яка особливо характеризується тим, що вона — це:

---

¹ Див.: Байтін М. И. О понятии государства // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 14; Общая теория государства и права. Ч. 1. Теория государства / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М., 2001. – С. 91.

² Див.: Дибиров А. Н., Пронский Л. М. О природе политической власти // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 18: Социология и политология. – 2002. – № 2. – С. 52–54; Осипян С. А. Государство и власть // Филос. науки. – 2003. – № 8. – С. 35.

³ Див.: Снегірьов В. В. Про поняття «держава» і «державний суверенітет» в державознавстві у світі Конституції України // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 1998. – № 2. – С. 42.

- всеохоплююча організація — об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства, відображає та забезпечує загальносуспільні інтереси і потреби;
- територіальна організація — об'єднує всіх громадян за територіальним принципом, а територія є матеріальною базою держави;
- єдина організація, що інтегрує суспільство як ціле, тоді як усі інші соціальні організації (партії, професійні та інші громадські спілки, асоціації) охоплюють лише окремі верстви населення;
- офіційна організація — репрезентує суспільство, виступаючи від його імені, що визнається іншими державами;
- універсальна організація, бо об'єднує суспільство для вирішення питань, які стосуються різних сфер його життя;
- верховна організація — є вищим за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;
- централізована організація — внутрішня структура держави здійснюється за ієрархією, тобто підпорядкованістю нижчих оргструктур (районів, місцевих органів державної влади і управління, державних підприємств і установ) вищим, а насамкінець — загальнодержавним (уряду, міністерствам, парламенту, президенту).

Але, незважаючи на те що держава є формою інтеграції інтересів усіх членів суспільства, вона не об'єднує їх абсолютно в усіх сферах буття. Поряд із загальносуспільними інтересами є інтереси особисті й індивідуальні, які відображаються, забезпечуються і охороняються відповідними соціальними об'єднаннями чи особисто індивідом. Держава не повинна сама втручатися у сферу цих інтересів, але її обов'язком стає забезпечувати їх незалежність, гарантувати і охороняти від втручання з боку інших суб'єктів. Незалежність різних соціальних організацій та індивідів, наявність гарантованих державою сфер їх самодіяльності, недоторканності приватного життя людей — важливі ознаки цивілізованості держави і суспільства.

Цілісність народу (політичної нації), загальне підпорядкування населення чинній владі є кардинально важливою умовою цілісності держави. Розкіл населення за соціально-класовою, етнокультурною, релігійною чи іншими ознаками несе у собі величезну небезпеку існуванню державності. Виникнення глибокого конфлікту, наприклад, між етнічними спільнотами, що співіснують у межах однієї держави, може викликати принципову відмову хоча б однієї зі сторін підкорятися правлячій еліті, а це вже неминуче призведе до політичного колапсу (розпаду країни на окремі держави).

Особливість держави полягає в тому, що вона є легітимною формою виявлення та вираження «загального» інтересу, засобом його забезпечення. В умовах соціального розширення суспільства держава виступає інструментом вираження цього інтересу як шляхом проведення безпосереднього волевиявлення громадян — референдумів, так і опосередковано, через діяльність вищих представницьких органів державної влади. При цьому «загальний» інтерес набуває спеціальної форми виразу у вигляді законів.

Через державне законодавство «загальний» інтерес легітимується, формалізується та забезпечується відповідними механізмами здійснення. Подальша конкретизація «загального» інтересу щодо різних сфер суспільного життя, конкретних регіонів тощо здійснюється спеціально створеним для цього державним апаратом влади (управління), який складається з державних службовців — фахівців, котрі займаються виробленням конкретних рішень, здійснюючи координацію загальнодержавних цілей з особливими інтересами окремих регіонів, галузей виробництва та інтересами окремих громадян. Цим обумовлено необхідність організації державних службовців у різноманітні державні органи — міністерства, комітети, відомства, місцеві органи управління та ін. Держава в такий спосіб забезпечує домінування «загального» інтересу над певними особливими та індивідуальними інтересами.

Отже, існуючи на певній соціальній базі, держава є організацією політичної влади, що виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою державного апарату реалізацію своєї політики. Державна влада має політичний характер і здійснюється відносно різноманітних суспільних груп і окремих осіб при їх взаємодії одне з одним у процесі реалізації політики. Остання завжди пов'язана з діяльністю держави, участю в її справах. Проте, політична влада не є державною монополією; інші суб'єкти також беруть участь у політиці, але їх влада поширюється тільки на членів тієї чи іншої організації (наприклад, партії, рухи) і має публічно-політичний характер. Держава — це головний елемент політичної системи, до складу якої входять усі створені в суспільстві інститути політичної дії та суб'єкти політики.

Оскільки єдиним джерелом влади в демократичній державі є її народ, то й державна влада є єдиною. У цьому разі йдеться про соціальну єдність і неподільність публічної державної влади. Як вияв державної організації суспільства державна влада характеризується наявністю території, універсальністю, самостійністю, верховністю, легітимністю, незалежністю і повнотою. Найбільш концентровано ознаки державної влади виявляються через її *суверенність*: верховенство — державна влада є вищою; повнота (неподіль-

ність) — належить народу, єдиному її джерелу; самостійність — не залежить від волі будь-яких організацій, окремих осіб чи інших суспільств.

Слід зауважити, що важливим засобом організації та діяльності влади є її функціональний поділ в організаційному аспекті. Як зазначав ще Монтеस्क'є, це спосіб протидії узурпації державної влади і перетворенню правління на деспотію. Але поділ і взаємодія гілок державної влади не є самоціллю: поділ гілок влади не повинен призводити до їх протистояння, а об'єднання — до злиття чи змішування їх компетенцій. Отже, поділ гілок влади в державі передбачає певні межі у компромісах для досягнення їх взаємопорозуміння та згоди¹.

Разом з тим усі міркування Монтеस्क'є стосовно поділу влади подаються ним у контексті дослідження дії права, а також забезпечення прав і свобод громадян. Таким чином, крім запобігання появи деспотичних форм правління, принцип поділу державної влади має забезпечити реалізацію ще однієї, не менш важливої мети, а саме: запровадити таку форму організації управління, в якій існує механізм блокування державного свавілля стосовно права. З цієї точки зору (хоча Монтеस्क'є і не вживає термін «правова держава») завдання, які він намагався розв'язати через формулювання принципу поділу влади, фактично відповідають сутності правової держави і пошуку механізмів гарантування підпорядкованості держави Праву.

Для просвітителів XVIII ст. було цілком очевидно, що делеговані державі повноваження і право загальнообов'язкового примусу дуже важко контролювати ззовні. Якщо ж «над» державою немає нічого, що змусило б її додержуватися права та правових цінностей, то єдиним можливим шляхом зміни деспотичного режиму Дж. Локк вбачав силове повалення державної влади (революцію), хоча зазначена крайня форма зміни політичного ладу, пов'язана з хвилею насильства та жорстокості, аж ніяк не викликала захоплення серед консервативно чи ліберально налаштованих мислителів.

Тому, наголошуючи на обов'язковості додержання законів та пануванні права (саме це Р. Моль у праці «Наука поліції у відповідності з принципами правової держави» пізніше окреслив як основний принцип правової держави), необхідно було віднайти певний механізм, який би не дозволяв державній владі ставити себе «над правом» і довільно спотворювати його зміст. Певною мірою таке завдання вирішує Конституція. Проте цього виявилось замало, оскільки навіть такий потужний чинник, як «вищий закон», все одно не може протистояти спокусі абсолютизації влади і вивільнення її від будь-яких обмежень (в тому числі правових).

¹ Див.: Дзьобань О. П. Теоретичні основи поділу та взаємодії влади (історико-філософський аспект) // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 11. – С. 60–77.

Починаючи з доби Нового часу, робилися непоодинокі спроби розбудувати таку модель організації державної влади, яка б зробила обов'язок підпорядкування держави Праву її внутрішньою необхідністю. Загальний досвід знає лише два шляхи досягнення цієї мети. З одного боку, такий обов'язок можна було закріпити нормативно і заборонити державі відходити від цієї норми за будь-яких обставин. Але тоді поставало питання: що робити у випадку, якщо держава все ж таки порушуватиме цю норму? З другого боку, розв'язання зазначеної проблеми мало здійснюватись опосередковано. Ідея цього способу полягала в тому, що так зване вивільнення держави від права (коли держава ставить себе «над правом», проголошує себе його єдиним творцем і джерелом) визначили як «узурпацію». Тобто, цим поняттям (до речі, у цьому значенні «узурпацію» вживав іще Локк) було окреслено не тільки насильницьке захоплення влади, а й будь-які дії, спрямовані на порушення правового порядку, обмеження чи скасування вихідних правових принципів (насамперед природних прав людини і громадянина), що саме і становлять серцевину правової системи. Таким чином, створення механізмів, що не припускали б можливості узурпації влади, логічно постало як шлях розбудови держави, котра лишалася підпорядкованою праву і не могла претендувати на абсолютні повноваження.

Безумовно, єдиною можливістю, яка б дозволяла зберегти державу сильною та дієздатною і водночас значно обмежити тенденції влади до абсолютизації і верховенства над правом, виявилось утворення специфічного принципу внутрішньої побудови державної влади, який би зумовив і гармонізував її структуру. Таким принципом і виступив принцип поділу державної влади, який згодом було закріплено у ст. 16 Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Водночас згадана фіксація принципу поділу влади у Декларації служить підставою для його поєднання з процесом формування правової держави.

До речі, ще наприкінці XVIII ст. стало очевидним, що ні права людини і громадянина, ні свобода, ні народний суверенітет неможливі, якщо у державі не запроваджено модель поділу влади. Дійсно, визнання пріоритету та непорушності прав особистості, а також обов'язку держави неухильно їх додержуватися, становить основу діяльності та розвитку правової держави. У зв'язку з цим демократичний принцип поділу влади було поєднано з конституюванням правової держави як такої.

Поділ влади у правовій державі — це не просте розведення законодавчих, виконавчих та судових функцій. Для реалізації принципів верховенства права, пріоритету прав людини і громадянина, забезпеченості і реальності конституційних норм та законності недостатньо, щоб пар-

ламент видавав закони, уряд їх виконував, а суди здійснювали правосуддя. Йдеться про те, що взаємозалежність між становленням правової держави і поділом гілок влади формує соціально-політичні тенденції, коли влада вже не несе у собі небезпеки узурпації права і народного суверенітету, відчуження прав і свобод людини і громадянина.

Специфіка форми державного правління в колишньому СРСР виключала можливість практичної реалізації доктрини поділу влади. І тільки Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. вперше передбачила поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Пізніше цей принцип було закріплено у ст. 6 Конституції України. Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки являє собою засадничий принцип побудови і функціонування державного механізму. Цей поділ полягає у тому, що державна влада як цілісне (інтегроване) виявлення політичної волі народу реалізується через відповідні види державних органів. Їхні повноваження поділені таким чином, що у встановлених Конституцією межах зазначені органи є самостійними у реалізації своєї компетенції і взаємодіють між собою за допомогою певної системи взаємних «стримувань і противаг».

В українській державотворчій практиці виникли певні труднощі щодо застосування принципу поділу влади. Річ у тім, що деякі носії найвищих структур управління розуміють поділ гілок влади тільки як відокремлення їх одна від одної, що неминуче веде до протистояння, відчуження, суперництва і конфронтації між ними. У зв'язку з цим президент АПрН України, академік НАН України В. Тацій і академік АПрН України Ю. Тодика зазначали: «Під час реалізації норм Конституції України найбільше проблем виникло із застосуванням принципу поділу влади. Світова практика конституціоналізму свідчить, що поділ державної влади — це важлива форма її організації, що потребує збалансування компетенції законодавчих і виконавчих структур... На жаль, в Україні, як і в інших країнах СНД, немає глибоких традицій конституціоналізму, парламентаризму, в тому числі реалізації на практиці принципу поділу влади. Це нерідко призводить до жорсткої конфронтації владних структур між собою, що в цілому негативно впливає на процес державотворення»¹.

Проте теорію поділу влади не слід формалізувати, її не можна протиставляти єдності державної влади. Гілки державної влади, безумовно, є незалежними, але в той же час вони впливають одна на одну. Поділяючи єдину державну владу на три складові частини і зберігаючи при цьому її

---

¹ Тацій В. Я., Тодика Ю. М. Проблеми реалізації Конституції України // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2001. — № 2 (21). — С. 27.

єдність, народ забезпечує свій суверенітет у її володінні, тим самим концентрація публічної влади зберігається в одного суб'єкта — народа¹.

Законодавча влада здійснюється законодавчими органами, на які відповідно до принципу поділу влади покладена законодавча, правотворча діяльність. Вони ухвалюють закони, які мають найвищу юридичну силу, і врегульовують найважливіші суспільні відносини. Законодавча діяльність — це прерогатива представницьких органів державної влади, що обираються, як правило, на основі загального, прямого, рівного виборчого права. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада, яка є парламентом країни. Це означає, що ніякі інші державні органи не мають права ухвалювати закони. До 1992 р. у період між сесіями Верховної Ради законодавчу владу здійснювала Президія Верховної Ради УРСР шляхом внесення змін і доповнень до чинних законодавчих актів. Відповідно до Конституції 1996 р. Верховна Рада України втратила статус найвищого органу державної влади та вперше набула всіх основних рис парламенту країни — єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України².

Компетенція Верховної Ради встановлюється Конституцією та законами України. Конституцією визначено компетенцію Верховної Ради шляхом закріплення повноважень парламенту (ст. 85), а також кола відносин, які регулюються виключно законами України (ст. 92). Особливість компетенції Верховної Ради виявляється у тому, що вона встановлює як свою власну компетенцію, так і компетенцію інших державних органів, закріплюючи її в Конституції України і законах³.

Зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. істотно розширили управлінсько-контрольні повноваження парламенту, передусім стосовно виконавчої влади⁴. Зокрема, це стосується призначення на посади найвищих посадових осіб, участі у формуванні Кабінету Міністрів, що раніше входило практично тільки до компетенції Президента України.

Свідченням розширення підстав для здійснення контрольної діяльності Верховної Ради є і те, що відповідно до п. 33 ч. 1 ст. 85 чинної ре-

---

¹ Див.: *Васильюк С. Ф.* Розвиток доктрини поділу державної влади на сучасному етапі // *Часопис Київ. ун-ту права.* – 2005. – № 3. – С. 29.

² Див.: *Погорілко В. Ф., Тодика Ю. М.* Конституційно-правовий статус Верховної Ради України // *Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики.* – К., 1999. – С. 174.

³ Конституційне право України / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К., 2002. – С. 336.

⁴ Див.: Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222 – IV «Про внесення змін до Конституції України» // *Відомості Верховної Ради України.* – 2005. – № 2.

дакції Конституції України Верховна Рада здійснює парламентський контроль у межах, передбачених не тільки Конституцією, а й законом. До ст. 89 Конституції внесено доповнення, згідно з яким контрольні функції покладаються не тільки на Верховну Раду, а й на її комітети; розширено повноваження Рахункової палати, якій надано контроль не тільки за витрачанням, а й за формуванням коштів Державного бюджету України.

Виконавча гілка влади представлена виконавчими органами, які реалізують державну владу у формі організації виконання законів та інших нормативно-правових актів. Вищим виконавчим органом у державі є Уряд, який, як правило, формується шляхом призначення, а спосіб призначення зумовлений формою правління, політичною й історичною специфікою країни. До виконавчих органів належать також міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади, які здійснюють керівництво в різних сферах державного життя.

Виконавчій владі України та системі її органів присвячено розділ VI Конституції «Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади». Єдність органів системи виконавчої влади України зумовлена єдністю всієї державної влади, розмежуванням компетенції між органами виконавчої влади, спрямованістю їх діяльності на вирішення управлінських завдань. Кабінет Міністрів України, який очолює цю систему влади, визнається вищим колегіальним органом виконавчої влади. Таке місце він посідає, зокрема, завдяки включенню до його компетенції положення про те, що він «спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади» (п. 9 ст. 116 Конституції України)¹.

Слід зауважити, що роль і функції Кабінету Міністрів України неодноразово змінювалися. Так, на початку 1990-х років українському уряду тимчасово надали законодавчі повноваження². У зв'язку з цим з 18 листопада 1992 року до 21 травня 1993 р. в Україні два органи мали функції законотворення, що зумовило своєрідну форму державного управління. Ця практика мала негативні наслідки, і у 1993 — 1994 рр. в країні сталася найбільша економічна і політична криза, яка призвела до зміни Верховної Ради та Президента України. У 1995 р. в результаті політичної боротьби було закладено підвалини для переходу до напівпрезидентської республіки: Конституційний договір 1995 р. закріпив положення про те, що «Уряд України — Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним орга-

¹ Див.: Конституційне право України / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. — С. 316.

² Див.: Закон України від 18 листопада 1992 р. № 2796 — XII «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання» // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 2. — Ст. 6.

ном державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним»¹. За ч. 2 ст. 114 Конституції 1996 р., що закріпила того часу президентсько-парламентську форму правління, прем'єр-міністр України призначався Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Таким чином, Уряд став відповідальним перед Президентом України та водночас підконтрольним і підзвітним парламентові. Тим самим Конституція закріпила його подвійну залежність, яка, проте, не завжди ефективна, як свідчить і світовий, і вітчизняний досвід. Саме тому в Україні виникла потреба врегулювання цих державно-правових відносин.

Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222–IV «Про внесення змін до Конституції України», розпочавши конституційно-політичну реформу, змінив порядок формування Кабінету Міністрів і значною мірою підпорядкував його Верховній Раді України.

Судова влада як частина системи державного управління здійснюється спеціальними державними органами — судами, головним призначенням яких є захист прав усіх суб'єктів права шляхом вирішення у процесуальній формі кримінальних, цивільних і адміністративних справ та спорів. Особливе місце в системі судочинства належить Конституційному суду, який здійснює контроль і нагляд за відповідністю Конституції інших нормативно-правових актів. У деяких державах функції конституційного суду виконують верховні суди (як у США) або спеціальні державні органи (наприклад, Конституційна рада Франції, Конституційний суд ФРН).

Конституція України 1996 р. вперше в історії українського конституціоналізму закріпила судову владу як рівноправну і самостійну в системі інших гілок державної влади (ст. 60). Виключною функцією органів судової влади є здійснення правосуддя, жодні інші органи державного управління не мають права його відправляти. Згідно зі ст. 5 Закону «Про судоустрій України» правосуддя в країні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Згідно із законом діють апеляційні та місцеві суди. Створення надзвичайних і особливих судів не допускається. Народ без-

---

¹ Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 18. — Ст. 133. — ч. 1, ст. 29

посередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України. Судді при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону.

Особливе місце в системі органів державної влади належить главі держави Україна. Інститут Президента України було запроваджено Законом Української РСР від 5 липня 1991 р. «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Конституція України 1996 р., в якій є окремий розділ «Президент України» (ст. ст. 102–112), закріпила основи правового статусу глави Української держави, порядок обрання, вступу на пост, компетенцію та усунення з поста в порядку імпічменту.

Згідно зі ст. 102 Конституції Президент України є главою держави, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. До того ж він забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, є головнокомандувачем Збройних Сил України, репрезентує державу в цілому, виступає від її імені у відносинах з іноземними державами, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю, веде переговори та укладає міжнародні договори України тощо.

Інститут Президента України в тому вигляді, як це закріплено в Конституції України, безпосередньо не належить до жодної з трьох гілок влади. Водночас аналіз змісту його правового статусу свідчить про те, що Президент має досить широкі повноваження у сфері нормотворчості, галузі контролю за діяльністю органів виконавчої влади та інших сферах державно-правового будівництва, зокрема, бере досить активну участь у законотворчій діяльності. Можна виділити декілька його повноважень у цих сферах, що є елементами взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади.

По-перше, право законодавчої ініціативи.

По-друге, право Президента видавати укази та розпорядження на основі та на виконання Конституції і законів України. Особливу увагу слід звернути на п. 4 розділу XV Конституції «Перехідні положення», який закріплює за Президентом України право протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому ст. 93 Конституції.

По-третє, Президент має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів України (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним їх поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України (п. 30 ст. 106 Конституції України).

По-четверте, Президент має право призначати всеукраїнський референдум щодо змін до Конституції України (п. 6 ст. 106 Конституції України).

По-п'яте, Президент має право припинити повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України (п. 8 ст. 106), та призначити позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7 ст. 106).

Права Президента щодо виконавчої гілки влади, закріплені низкою пунктів ст. 106 Конституції, також за правовою природою є елементами механізму взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади. Наприклад, Президент має право вносити за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання щодо призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції (п. 9); вносити до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ (п. 10), а також подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України (п. 14) та ін.

Це свідчить про те, що Президент України займає особливе становище у системі поділу державної влади і певним чином знаходиться «поза» системою гілок влади. Однак це не заперечує того факту, що глава української держави перебуває «усередині» (точніше, на верхівці) системи державного управління та у своїй практичній діяльності активно взаємодіє з усіма трьома гілками державної влади.

Таким чином, держава — це організація публічної політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою державного апарату реалізацію своєї політики. Ні поділ, ні взаємодія гілок державної влади не можуть бути самоціллю: поділ гілок влади не повинен призводити до їх протистояння, а об'єднання чи компромісні згоди — до злиття, тобто зникнення самого поділу між ними. Державна влада має діяти заради забезпечення і захисту прав людини, сприяти соціальній інтеграції, участі громадян в управлінні державою та консолідації ресурсів суспільства для підвищення загального добробуту, стимулювати прогресивний суспільний і державний розвиток.

3.1.2. Політичні партії за умови модернізації політичної системи України

У суспільствах з багатоманітними структурованими інтересами виникає потреба у стійких каналах зв'язку між громадянським суспільством і владними інститутами. Ці канали утворюються завдяки діяльності груп «інтересів», особливо політичних партій, та лобі (груп тиску). Як вторинні суб'єкти політики партії виконують специфічну роль у взаємостосунках суспільства і держави. З одного боку, вони виникають як продукт громадської ініціативи, а відтак, є породженням і частиною громадянського суспільства. З другого боку, в своїх зрілих, інституціолізованих формах партії є одним із найсуттєвіших структурних елементів політичної системи, від розвиненості і способу функціонування якого значною мірою залежить характер політичного режиму. Обмеження чи ліквідація партій як виразників суспільних інтересів невіддільні від утвердження тоталітарних режимів, а функціонування інституту багатопартійності — одна з основних ознак сучасних демократичних систем.

Позитивний вплив багатопартійності на функціонування політичної системи і суспільства загалом визначається тим, що вона дає можливість індивідам і соціальним групам, до яких вони належать, усвідомити і виразити свої інтереси та домагатися їх реалізації на державному рівні. Багатопартійність вносить елемент змагання у політичний процес, завдяки чому політики примушують один одного дбати про інтереси народу, не допускати зловживання владою і шукати найефективніші методи державного керівництва. Вона сприяє мобілізації інтелектуального потенціалу, соціальної енергії та ініціативи всіх соціальних груп і в кінцевому результаті прискорює суспільний прогрес. Тому Україна, як і більшість держав, що в минулому зазнали тоталітарного гніту, прагне, розбудовуючи незалежну, демократичну державу, максимально використати досвід розвинутих демократичних країн в організації політичного процесу на засадах плюралізму та багатопартійності.

Перші політичні угруповання партійного типу (протопартії) з'явилися у найбільш розвинутих країнах Європи й Америки в період утвердження капіталізму і формування інститутів представницької демократії (кінець XVII — перша половина XIX ст.). Соціальною передумовою їх появи було протистояння інтересів земельної аристократії та торгово-промислових кл. На цій основі формувалися партії торі і вігів в Англії, роялістів і республіканців у Франції. У США основою для партійної, або, як тоді казали, фракційної боротьби федералістів і республіканців на зламі XVIII–XIX ст.

були відмінності в інтересах промисловців і фінансистів, з одного боку, та демократично налаштованого фермерства — з другого. У цей період партії існували як парламентські фракції, політичні партії-клуби, елітарні об'єднання політиків-однодумців. Пізніше, з виходом на політичну арену робітничого класу (друга половина XIX ст.), з'являються масові соціалістичні і соціал-демократичні партії, об'єднання комуністів.

Політичною передумовою формування багатопартійності було утвердження конституційних режимів, представницьких органів влади, встановлення стосунків між громадянами і владними інституціями на засадах правової держави, коли формування різноманітних об'єднань стало визнаватися приватною справою громадян, якщо тільки воно не суперечило чинним законам. Унаслідок такого підходу партійна діяльність у більшості демократичних країн Заходу залишалася нерегламентованою законом протягом тривалого часу: до кінця XIX — початку XX ст., а в деяких країнах залишається такою й донині.

Іншою причиною правової неврегульованості діяльності партій у період виникнення була їх ідейна нелегітимність. Навіть у найбільш цивілізованих, з погляду політичної культури, англосаксонських країнах не лише не існувало теорії політичних партій (як це було з іншими інститутами демократії), а й самі партії у разі їх появи сприймалися з настороженістю або й відверто вороже. До певної міри це було продовженням ідейно-правової традиції стародавніх Греції і Риму, де демократія існувала як заснований на єдності поглядів і дій моністичний устрій. Слова «фракція» і «партія», що означали «частина» (причому опозиційна частина), тривалий час сприймалися як поняття з негативним відтінком. Державні діячі і теоретики періоду буржуазних революцій в Європі, котрі, зазвичай, зверталися до античних авторів для обґрунтування своїх політичних поглядів, також вважали, що після встановлення республіканської форми правління будь-яка міжпартійна боротьба повинна бути припинена, оскільки вона «роз'єднує націю», перешкоджає «неподільному висловленню волі народу» і може бути використана контрреволюцією для повернення колишнього ладу. Цікаво, що чим революційнішими були політики, тим більше використовували вони гасла «єдності» та «народної волі» для заперечення права на опозицію, сприяючи в такий спосіб утвердженню не демократії, а диктатури.

Що ж таке політична партія у сучасному розумінні? Правники вважають, що «політична партія — це активна і організована частина суспільства, що об'єднана загальними інтересами, цілями або ідеалами і намагається заволодіти державною владою або значним чином впливати на її

здійснення¹. Філософи вбачають в політичних партіях «основні організаційні форми асоціативного політичного життя суспільства, які представляють інтереси, погляди, культурний облік, соціальне становище різноманітних прошарків і суспільних угруповань соціального цілого»². Політологи визначають партію як «спеціалізовану, організаційно впорядковану групу, що об'єднує найбільш активних adeptів тих або інших цілей (ідеологій, лідерів) і слугує для боротьби за захоплення і використання політичної влади»³.

Політичні партії є продуктом індустріальної епохи. Вони вперше виникли в Європі у безпосередньому зв'язку з буржуазними революціями, у перебігу яких створювалося народне представництво — система влади народу, яка здійснювалася через виборних представників. Наступний розвиток партій став відповіддю на введення загального виборчого права і усвідомлену парламентськими угрупованнями необхідність розвитку позапарламентських форм діяльності. Партія, як її визначає американський вчений Р. Катц, становить «стратегію захоплення суспільної підтримки».

У науковій літературі першу регенерацію партій здебільшого називають «створеними зсередини». Це означає, що вони були сформовані усередині парламенту фракціями, які сформувалися на основі загальних інтересів. Класичними зразками таких формувань є консервативні партії Скандинавії і Великої Британії. Історично такі партії здійснювали представництво традиційних еліт — придворної знаті, аристократії. Від початку створені на неформальній основі, вони відчували необхідність у розширенні електоральної бази, коли почав здійснюватися перехід до загального виборчого права. Це було реалізовано, і в період з 1900 по 1990 рр. консервативна партія Великої Британії, наприклад, керувала країною (або одна, або в коаліції) взагалі протягом 60 років.

Другу регенерацію партій називають «створеними ззовні». Вони з'явилися завдяки вимогам парламентського представництва з боку тих соціальних груп, які передусім були виключені або недостатньо представлені в парламенті. Найбільш яскравий зразок такого роду партій — робітничі і соціалістичні партії, які повсюдно створювалися на межі ХІХ–ХХ ст. Пізніше, також поза стінами парламентів, були створені комуністичні і націоналістичні партії, які вимагали не реформ, але повної руйнації соціально-політичної системи, що існувала. У наш час партії «зелених», що користуються незмінною популярністю серед молоді і добре освічених людей, також виникають без участі парламентів.

¹ Див.: Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Под ред. проф. Б. А. Страшуна: В 4 т. — М., 1998. — Т. 1. — С. 190.

² Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 3. — С. 205.

³ Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. — М., 2001. — С. 278.

Сутність політичних партій найбільше розкривається в їх цілях і функціях. Демократичні партії намагаються забезпечити ефективне функціонування всієї політичної системи, узгодження і реалізацію інтересів різних прошарків суспільства, стабільність існуючого ладу при збереженні його динаміки і спроможності до саморегулювання та саморозвитку. Зрозуміло, що особливу увагу вони приділяють реалізації інтересів тих суспільних груп, чий голос привели їх до влади, але, щоб запобігти соціальним конфронтаціям, їм тією чи іншою мірою доводиться рахуватися з інтересами й інших соціальних груп. Тому здебільшого не можна розглядати партію, навіть правлячу, як простого ставленика однієї соціальної групи. Зустрічаються, правда, партії, які заради інтересів вузьких груп суспільства або навіть своїх особистих ладні жертвувати чим завгодно, які рвуться до влади будь-якою ціною, але здебільшого в нормальному демократичному політичному процесі такі партії успіху не мають і спроможні залучати антиконституційні засоби досягнення своїх цілей¹.

Функції політичних партій — основні аспекти або напрямки їх діяльності, що зумовлені цілями і завданнями, які стоять перед ними. Серед цих функцій зазвичай виокремлюють такі:

1) вихідна функція партії, що характеризує її зв'язок з певними соціальними прошарками і класами, — функція представництва інтересів. Партії надають голос основним сегментам суспільства. Вони слугують мостом між громадянами і державою і переводять їх вимоги в політику. Партії часто представляють інтереси особливих груп — іноді на шкоду іншим групам; але щоб захопити владу, партії повинні апелювати до великих груп, які перевищують їх базовий електорат;

2) центральний пункт діяльності будь-якої політичної партії — розроблення політичного курсу, що спрямований на розв'язання існуючих у суспільстві проблем. З цією метою з партійних активістів і фахівців, що залучаються, створюються ініціативні групи, комітети, комісії, громадські ради, експертні групи, «мозкові центри» тощо. Посівши владу, представники партій займаються вирішенням завдань, які важливі не тільки для «своєї» соціальної групи, а й для суспільства в цілому;

3) викладені в програмних документах політичної партії стратегія і тактика через її практичну діяльність стають передумовою поширення її впливу на виборців. На цьому етапі виявляються функції рекрутування

---

¹ Див.: *Марченко М. Н.* Политическая система современного буржуазного общества. — М., 1981. — С. 184; Политическая энциклопедия / Под ред. Г. Ю. Семигина: В 2 т. — М., 1999. — Т. 2. — С. 208–210; *Барановський Ф.* Партійна система України: необхідність оптимальності // Віче. — 2004. — № 7. — С. 10.

нових членів, виховання активістів, мобілізації виборців на підтримку партійних кандидатів. У літературі зазначається, що політичні партії здебільшого є об'єктами міцної емоційної прив'язки або неприйняття. І те й інше істотно впливає на думку і поведінку громадян. У складному світі партії виступають референтними групами для своїх послідовників. Особливо це було справедливо для правлячих комуністичних партій, але і в ліберальних демократіях люди здебільшого голосують за «свою» партію, незалежно від того, хто є кандидатом від цієї партії і які конкретні позиції вона сьогодні захищає. Як зауважив британський політолог Дж. Уоллес, партії стають «цільністю, що існує в пам'яті і емоціях електорату, незалежно від своїх ідей і дій»¹;

4) найбільш важливою традиційно вважається функція участі партії у формуванні та контролі за діяльністю органів державної влади. Партії слугують основним механізмом, завдяки якому готуються і відбираються кандидати на державні посади на всіх рівнях, передусім на загальнодержавному, де обираються національні політичні лідери. Партія є головним «транспортним засобом» на довгому шляху до вершин державного управління: якщо ви бажаєте керувати країною, ви повинні вговорити будь-яку партію прийняти вас як кандидата, і це часто важче, ніж вговорити електорат голосувати за вас. У всіх країнах світу партії діють як «приватники, які контролюють потік людей, що крокують до державного управління»²;

5) наявність політичних партій, участь їх у виборах державних органів дозволяє мирно вирішувати соціальні конфлікти. Це створює сприятливі умови для зміни в необхідних випадках урядів, підтримання відомого рівня професіоналізму політичних діячів, чим забезпечується ефективність державного управління. При демократичних режимах діє конкуренція між правлячими й опозиційними партіями, що підштовхує їх до самовдосконалення і саморозвитку. Останні розробляють і подають на суд суспільства альтернативні програми розвитку, критикують помилки в діяльності уряду і зловживання, змушуючи тим самим уряд шукати все більш досконалі засоби розв'язання існуючих в суспільстві проблем;

6) в умовах становлення або зміцнення державності політичні партії часто здійснюють функцію національної інтеграції. Виступаючи представниками своїх соціальних баз, вони сприяють укладенню того «суспільного договору», на якому, за думкою Ж.-Ж. Руссо, базується стабільність цивілізаційного суспільства — того, що ми називаємо правовою державою і громадянським суспільством;

---

¹ Wallace G. Human Nature in Politics. – L., 1998. – С. 28.

² Panebianco A. Political Parties. – Cambridge, 2001. – С. 107.

7) майже всі аспекти діяльності будь-якої партії пронизує ідейно-виховна функція. Сутність її полягає у справлянні ідейного впливу на своїх членів і прибічників, пропаганді своїх цінностей, свого світосприйняття; партії намагаються виховувати політичне суспільство, пояснюючи і прощтовхуючи свою політику. Безсумнівно, метою парламентських політичних партій є завоювання максимальної кількості голосів. Але цей процес несе в собі і великий виховний зміст, тому що під час виборчої кампанії партії складають політичну повістку дня, беруть участь у дискусіях. До того ж змагальні вибори штовхають людей до вивчення альтернатив. Виборчі кампанії — це також важливий засіб виховання у виборців розуміння того, які межі діяльності обраних в парламент депутатів, чого можна очікувати від уряду і чого не можна тощо. У цю функцію, безумовно, входить елемент виховання політичного реалізму;

8) політичні партії реалізують необхідну для демократичного здійснення державної влади комунікативну функцію. Вона полягає в установленні і підтриманні ефективного зворотного зв'язку між правлячими верхами і суспільством у цілому в інтересах контролю над розвитком політичної ситуації і своєчасного реагування на її зміни. Тут велике значення мають засоби масової інформації, що контролюються партіями. Останні створюють також клуби, групи підтримки, молодіжні, жіночі, культурні, спортивні організації і громадські центри, проводять масові акції, підтримують постійні контакти з виборцями. Ці канали забезпечують уряд і партійне керівництво інформацією про стан у країні і стан громадської думки і дозволяють ефективно впливати на них.

Ефективність діяльності і вплив партій на політичне життя, навіть тип партійної системи, що складається у певній країні, значною мірою залежать від обраного способу голосування, принципів визначення переважців і розподілу між ними депутатських мандатів, тобто від типу виборчої системи.

У сучасних демократіях існують такі типи виборчих систем:

1) система абсолютної більшості, або мажоритарна, її різновид — система відносної більшості, або плюральна;

2) пропорційна система (система пропорційного представництва), її різновид — пропорційна система з преференціями;

3) змішана (мажоритарно-пропорційна система).

Усі системи мають сильні і слабкі сторони, прихильників та опонентів, і всі за певних обставин можуть бути засобом представництва групових інтересів в органах державної влади — через посередництво партій.

Мажоритарна система діє у 76 країнах світу, є найбільш поширеною на американському континенті і в країнах Африки та Тихоокеанського басейну. При цій системі на виборах перемагає кандидат, який одержав абсолютну більшість голосів (50 % + 1 голос, як наприклад, нижня палата Національних зборів Франції); або певний, визначений конституцією чи законом відсоток голосів, що становить так звану кваліфіковану більшість (звичайно це 2/3 або 3/4 голосів виборців, наприклад, верхня палата парламенту Іспанії). Пліуральна система (або мажоритарна система відносної більшості) визнає переможцем того, хто набрав більше голосів, ніж будь-який інший претендент, хоч це може бути й менше половини від поданих в окрузі голосів (парламент Великої Британії, Конгрес США).

До переваг мажоритарної системи відносять те, що вона сприяє створенню стабільних урядів, які спираються на парламентську більшість, і справляє стабілізуючий вплив на всю політико-правову систему держави. Вона персоніфікує вибори і надає більшої свободи дій обраному депутату, оскільки він менше залежить від партійної машини. Водночас день виборів перетворюється на судний день для кожної з правлячих партій, коли вона мусить відповідати за все зроблене і не зроблене перед своїми виборцями, перед суспільством загалом. Унаслідок цього зростає рівень відповідальності партій і урядів, що їх вони утворюють. Вважають також, що ця виборча система сприяє консолідації політичних сил і збільшенню партій. Нарешті, вона є простою і не вимагає від виборців особливих знань усього розмаїття партійних програм.

Має мажоритарна система і слабкі місця. Вони стосуються переважно справедливості розподілу депутатських місць та рівня представництва групових інтересів. Крім того, за мажоритарної системи можна здобути 49 % голосів і взагалі не мати свого представництва в парламенті. У дуже несприятливих умовах за цієї системи опиняються невеликі партії, що представляють національні меншини, бідніші чи менш організовані групи населення тощо. Вони могли б популяризувати свої вимоги і нарощувати вплив через парламентську діяльність, але пробитися туди не можуть. Отже, мажоритарна виборча система не повною мірою реалізує функцію представництва різних групових інтересів і різних політичних сил, залишаючи без своїх представників у парламенті ті групи (чи партії), які не можуть подолати 50-відсотковий бар'єр у виборчих округах або значно поступаються впливом двом головним партіям (у разі пліуральної системи).

Істотний вплив на результати голосування при цій системі справляють межі виборчих округів. Тому політичні сили, що мають доступ до процедури їх визначення, перебувають у привілейованому становищі. Вони

можуть так окреслити їх, аби у певній частині округів мати гарантовану підтримку більшості виборців.

Уникнути цих недоліків дає змогу пропорційна виборча система, яка діє у 43 країнах, у тому числі в 24 європейських. Виборці голосують не за конкретну особу, а за запропоновані партіями списки кандидатів і за партійні програми. Якщо вибори за мажоритарною системою проводяться в одно- і багатомандатних округах, то за пропорційною системою — тільки в багатомандатних. Такий округ може бути загальнонаціональним і охоплювати всю країну або поширюватися на певний регіон — область, землю, провінцію. Існує багато різновидів цих систем залежно від механізму формування списків, способу голосування та підрахунку голосів. Деякі з них є досить складними з технічного боку. Головними є три різновиди пропорційних систем:

1) партія пропонує повні списки своїх кандидатів, самостійно визначаючи місце кожного кандидата у списку («жорсткі списки») так, що виборці не можуть впливати на персональний склад парламентської групи від цієї партії (Ізраїль, Португалія);

2) пропорційна система з преференціями (перевагами) надає можливість виборцям не тільки голосувати за певний партійний список, а й позначати відповідними номерами тих кандидатів, яких вони хотіли бачити серед депутатів парламенту. Думку виборців ураховують партії при розподілі депутатських мандатів;

3) партія попередньо не формує повний список своїх кандидатів, а, здобувши на виборах певну кількість мандатів, самостійно визначає їх власників.

Пропорційні виборчі системи забезпечують повну відповідність кількості здобутих партіями голосів виборців і кількості одержаних ними депутатських мандатів. Справедливість представництва, а також те, що ця система дає змогу молодим і невеликим партіям бути «почутими» і нарощувати свій потенціал, є її головними перевагами.

Водночас пропорційна система не позбавлена і суттєвих недоліків: втрачається безпосередній зв'язок виборців із кандидатом у депутати, унеможлиблюється контроль виборців за його діяльністю. Депутати залежать не від виборців і не від власного розуміння справи чи сумління, а передусім від партійного керівництва. Крім того, система відкриває шлях для приходу в парламент великої кількості партійних груп. Розпорошеність політичних сил знижує ефективність його роботи, а партійні коаліції, що створюються задля формування урядів, часто виявляються нестійкими і, розпадаючись, зумовлюють падіння урядів. Аби пом'якшити дію цієї

вади, впроваджуються запобіжні засоби. Одним із них є певний відсотковий бар'єр збирання голосів (порог прохідності в парламент), не подолавши який партія не може претендувати на одержання депутатських мандатів. В Ізраїлі — це 1 % голосів виборців, Туреччині — 10 %, Німеччині і Росії — 5 %, Україні — 3 %.

За змішаної, пропорційно-мажоритарної системи виборів одну частину депутатів обирають в одномандатних округах за мажоритарним (або плюральним) принципом, а іншу частину (від 20 % до 50 %) — у багатомандатних округах за партійними списками згідно з принципом пропорційного представництва. У ФРН, наприклад, половину депутатів Бундестагу обирають за мажоритарним принципом, а іншу половину — за партійними списками на регіональній (земельній) основі. Достатньо високий п'ятивідсотковий бар'єр обмежує можливість радикальних організацій провести своїх представників у парламент, і в Бундестазі найчастіше представлено чотири-п'ять партій.

В «ідеалі» змішана виборча система досягає компромісу між реалізацією ідеї справедливого представництва різних політичних сил у парламенті і стабільністю сформованого уряду. Участь партій у виборчій кампанії сприяє їх зростанню, організаційному зміцненню, посиленню впливу на політичне життя і владні структури. Її впровадження сприятиме політичній структуризації парламенту, чіткішому визначенню правлячої політичної сили та опозиції, виробленню механізмів політичної відповідальності депутатів (принаймні тих, які будуть обрані за партійними списками), а також позитивно впливатиме на зміцнення політичних партій та формування більш стійкої і впливової партійної системи.

За наявності багатьох альтернативних підходів сучасна партіологія розглядає партійну систему у двох площинах: як сукупність існуючих політичних партій (інституційний підхід) і як механізм взаємодії з приводу влади (функціональний підхід). Згідно з функціональним підходом партійна система — це організований за участю партій спосіб реалізації політичної влади. Це така форма управління суспільством, за якої боротьба декількох політичних партій за владу виступає механізмом використання розходжень інтересів для розв'язання актуальних проблем суспільного життя і забезпечення, таким чином, суспільного прогресу. Таке означення добре тим, що воно значною мірою вирішує спір про те, які партії слід відносити до партійної системи, а які — ні, і за яких умов та чи інша сукупність політичних партій може вважатися сформованою партійною системою.

Різні автори будують свої типології партійних систем за різними підставами. Одні беруть до уваги кількість партій, інші наголошують на формах

взаємодії між партіями та способах формування ними урядів (на ґрунті однопартійної більшості, стійких або змінюваних коаліцій, за наявності антисистемної опозиції у парламенті або без неї тощо). Важливим критерієм класифікації партійних систем є можливість або неможливість замінити одну правлячу партію або коаліцію іншою. Цей підхід було покладено в основу виділення двох великих груп партійних систем (табл. 4).

Отже, згідно з класифікацією, наведеною в табл. 4, усі партійні системи поділяються на дві великі групи: альтернативні системи, коли владні структури формуються на основі конкурентних виборів і на зміну одній правлячій партії завжди може прийти інша, і неальтернативні, коли фактичне керівництво здійснює тільки одна партія і справжньої конкуренції у боротьбі за владу немає (хоча видимість плюралізму в деяких випадках може зберігатися). Демократичним режимам відповідають альтернативні системи, недемократичним (авторитарним і тоталітарним) — неальтернативні.

Таблиця 4

Типологія партійних систем

АЛЬТЕРНАТИВНІ (існує реальна можливість замінити одну правлячу партію на іншу)		БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНІ (справжньої конкуренції у боротьбі за владу немає)	
Двопартійні (двоблокові)		Однопартійні (за тоталітарних режимів)	
Поміркованого плюралізму		Обмежені багатопартійні (за авторитарних режимів)	
системи з однією домінуючою партією	системи, що прямують до двоблоковості		
Крайнього плюралізму (багатопартійної роздрібненості)		Гегемоністські (з однією домінуючою партією у тоталітарних або авторитарних режимах)	
поляризовані (існує багато урядових партій, що не мають абсолютної більшості і не утворюють стійких коаліцій: діють впливові антисистемні партії)	атомізовані (діє багато слабких, малопопулярних серед виборців партій, що борються за своє виживання; уряди формуються на позапартійній основі)		

Найефективнішим інструментом збереження стабільності і поміркованості в політиці при забезпеченні достатньої гнучкості та конкурентності демократичного режиму вважають двопартійну систему (як у США та Великій Британії). Двопартійність не означає, що у країні є лише дві партії, їх може бути досить багато, але до влади поперемінно приходять лише дві з них. У США, наприклад, це республіканська та демократична партії, у Великій Британії — консервативна та лейбористська.

До альтернативних належать також системи поміркованого плюралізму. Це системи домінування однієї партії у демократичних країнах, двоблокові партійні системи і такі, що прямують до двоблоковості.

Система з однією домінуючою партією існувала, наприклад, в Японії з 1955 по 1995 рр., коли правлячою силою постійно була одна партія: ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності. Представництво багатоманітних суспільних інтересів за цих умов забезпечувалося боротьбою значної кількості (від п'яти до десяти) фракцій усередині правлячої партії, а також застосуванням різноманітних методів політичного тиску з боку неурядових партій. У 1995 р. ліберально-демократична партія програла вибори, і в Японії було сформовано коаліційний уряд з тих партій, що раніше постійно перебували в опозиції.

Далі йдуть системи багатопартійної роздрібненості, які є системами крайнього (або поляризованого) плюралізму. Там, де вони панують, у країні існує розмаїття урядових партій і діють впливові партії антисистемного характеру, котрі планують у разі приходу до влади змінити суспільний лад (наприклад, крайні ліві). Жодна з урядових партій не може зібрати абсолютної більшості голосів і не утворює стійких блоків з іншими партіями. Проте одна з партій може, змінюючи партнерів по коаліціях, бути постійною основою для створення парламентської більшості. У таких країнах звичайним явищем є урядова нестабільність (постійна зміна урядів). Існує небезпека перетворення політичної боротьби між партіями на самоціль; соціальні цілі політики втрачаються, вона стає боротьбою політичних лідерів за владу, за урядові «портфелі».

Найтиповіший приклад — Італія з 1947 по 1994 рр. Провідною партією була ХДПІ, що правила в коаліції з декількома або всіма партіями «конституційної дуги»: соціалістичною, соціал-демократичною, республіканською, ліберальною. Винятком була антисистемна КПІ, яку не допускали в коло правлячих партій, хоч вона й збирала до 30 % голосів виборців. ХДПІ при тому не була єдиною. Саме боротьба різноманітних фракцій усередині провідної партії часто призводила до урядових і політичних криз.

Ще одним різновидом альтернативних багатопартійних систем є «атомізовані» системи, що діють переважно в перехідних до демократії сус-

пільствах. Тоді існує багато слабких, малопопулярних серед виборців партій, що змагаються за своє виживання; уряди, як звичайно, формуються на позапартійній основі. Складно передбачити можливе блокування партій та наслідки функціонування цієї системи, оскільки вона «ніколи не буває стабільною і ніколи не залишається сталою протягом тривалого часу»¹. Проте за умови стабілізації демократичного правління вона все ж таки має тенденцію до перетворення на більш консолідовану і впливову систему поляризованого плюралізму.

Альтернативні партійні системи є нормою для розвинутих демократій Заходу. Нині такі системи формуються і в країнах Східної Європи та колишнього СРСР, що дорівнює поширенню плюралістичної демократії на великі простори євразійського континенту. Однак, характеризуючи види партійних систем, треба сказати і про безальтернативні партійні системи.

Першим із зазначених у табл. 1 варіантів безальтернативних систем є однопартійні системи за тоталітарних режимів. Партії у цих випадках зростаються з державою; постанови їхніх центральних органів слугують сурогатом законів, бо обов'язкові для всього суспільства, а партійні вожді є першими особами в державі. У 30-х роках ХХ ст. такі системи існували в Німеччині та Італії, у післявоєнний час — у колишньому СРСР та інших країнах державно-адміністративного соціалізму (Китай, В'єтнам, Румунія). У частині цих країн (більшості колишніх радянських республік, Румунії) зараз долається тоталітарна спадщина через утвердження систем роздільної багатопартійності. В інших з них відбувся перехід до систем однопартійного домінування (КНР, В'єтнам, деякі країни Середньої Азії, Беларусь). Однопартійність зберігається на Кубі, у КНДР, а також у деяких, так званих країнах «третього світу» (Ірак, Лівія).

Іншим видом безальтернативних систем є обмежені багатопартійні системи. Вони зустрічаються у країнах, де після військових переворотів частина партій формально продовжує діяти, але сфера їх діяльності дуже обмежена, їм заборонено виступати в ролі опозиції та боротися за владу. Партії втрачають свої основні функції, а державою керують позапартійні сили. Такі системи існували в Чилі, Бразилії, Уругваї, Парагваї та інших латиноамериканських країнах.

Безальтернативною системою авторитарного типу залишається партійна система Мексики, де домінує одна Інституційно-революційна партія. Вона править у країні з 1934 р. в умовах формального існу-

---

¹ Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997. – С. 25.

вання інших політичних об'єднань, які, однак, не мають змоги здобути владу.

До гегемоністських партійних систем до початку 90-х років ХХ ст. належали системи партій тих країн Східної Європи, де формально існували по декілька партійних організацій (Болгарія, НДР, Польща, Чехословаччина, Югославія), але всі вони визнавали «керівну роль» правлячої комуністичної партії чи вступали з нею у спілку (наприклад, СЄПН, ПОРП, СКЮ). У цих країнах краще збереглися традиції громадянського життя, проте політичний механізм був наближений до однопартійних систем. Сьогодні вони перебувають на різних ступенях формування альтернативних багатопартійних систем.

В Україні, як і у всьому колишньому СРСР до перебудови, існувала безальтернативна однопартійна система з єдиною партією-гігантом, що зрослася з державними структурами і неподільно панувала в політиці, ідеології, економіці. Рух до політичного плюралізму, що розпочався приблизно з середини 80-х років, пройшов певні стадії. Спочатку були дозволені гласність і плюралізм у засобах масової інформації, потім — створення політичних клубів і неформальних громадських об'єднань, пізніше — народних рухів, фронтів і, нарешті, партій. Перший крок для юридичного узаконення багатопартійності було зроблено у березні 1990 р., коли позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР ухвалив рішення про вилучення з Конституції СРСР тези про «керівну роль КПРС». В Україні це відбулося пізніше — у жовтні 1990 р., вже після того, як було прийнято Декларацію про державний суверенітет України.

У перші роки незалежності процес партизації суспільства мав цілком демократичний напрям, коли різні соціальні угруповання громадян прагнули побудувати свою політичну партію, аби якомога ефективніше відстоювати власні інтереси. Вже тоді виявилися три основних шляхи, за якими відбувався процес створення та легалізації українських політичних партій.

По-перше, деякі партії вийшли зі складу КПРС, де вони пройшли спочатку період об'єднання в політичні платформи, а потім уже стали самостійними політичними структурами, прийняли свої програми та статутні документи.

По-друге, помітна частина нових політичних партій вийшла з так званих дисидентських кіл, коли були засновані нечисленні нелегальні організації: Український робітничо-селянський союз, Українська Гельсінкська спілка, а пізніше — Український демократичний союз, Український культурологічний клуб, Український християнсько-демократичний

фронт, Український екологічний рух «Зелений світ» і восени 1988 р. — громадсько-політичне об'єднання Рух. Нелегальні та напівлегальні політичні об'єднання та рухи ставали підґрунтям політичних партій антикомуністичного напрямку.

По-третє, з-за кордону в Україну почали повертатися політичні партії, які були в еміграції і мали відверто антирадянське минуле, а також досить агресивну радикально-націоналістичну ідеологію. У нових політичних умовах ці сили швидко домагалися юридичного статусу в Міністерстві юстиції України й активно включалися в політичне життя республіки.

Незабаром після набуття незалежності України почав вимальовуватися четвертий, як вважають деякі вітчизняні фахівці, суто український шлях створення політичних партій унаслідок внутрішньопартійних чвар та розколів. Численні розколи (в НРУ, УРП, СПУ, ЛПУ, НДП, СДПУ, «Громаді», ПЗУ та ін.) — це яскраві підтвердження досить непростой внутрішньополітичної боротьби між лідерами та елітними угрупованнями усередині політичних партій. Часто такі розколи супроводжуються гучними скандалами, «героями» яких стають відомі політичні діячі.

Формальні перешкоди для виникнення в Україні багатопартійної системи були здолані разом зі скасуванням у 1990 р. ст. 6 Конституції СРСР, в якій закріплювалося монопольне становище КПРС на політичній арені. Тому вже вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. мали змагальний характер. Тоді кандидатам від компартії УРСР протистояли, з одного боку, прибічники реформаторської течії усередині самої компартії («Демократична платформа»), а з другого — представники широкого і різноманітного за своїми орієнтаціями суспільно-політичного Народного Руху. Але все ж таки першими дійсно багатопартійними були дострокові парламентські вибори 1994 р.

До цих виборів українське суспільство підійшло значно більш політично структурованим, ніж у 1990 р. У тому ж році в Україні була зареєстрована ще нова партія — УРП, в 1991 р. — вже сім. У 1992 р. до них додалися ще шість партій. Але «найврожайнішим» видався 1993 р., коли Міністерство юстиції України зареєструвало 16 політичних партій.

Вибори 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою абсолютної більшості при мінімальній явці у 50 %. Депутати Верховної Ради минулого скликання не спромоглися піти на радикальні зміни виборчого закону і введення пропорційної або змішаної системи, що дозволило б

одержати більш чіткий структурований парламент і — при сприятливих умовах — політично відповідальний уряд.

У 1994 р. в Україні діяло 30 зареєстрованих партій, 14 з яких одержали депутатські мандати. Партійний склад парламенту наведено в табл. 5.

Таблиця 5

**Партійна структура Верховної Ради України
скликання 1994 р.**

Партія	Кількість депутатів
Комуністична партія України (КПУ)	90
Соціалістична партія України (СПУ)	15
Селянська партія України (СелПУ)	19
Партія праці (ПП)	5
Громадянський конгрес України (ГКУ)	2
Соціал-демократична партія України (СДПУ)	2
Партія економічного відродження Криму	1
Партія демократичного відродження України	4
Християнсько-демократична партія України (ХДПУ)	1
Демократична партія України (ДемПУ)	2
Народний Рух України (НРУ)	20
Українська республіканська партія (УРП)	11
Конгрес українських націоналістів (КУН)	5
Українська консервативна республіканська партія (УКРП)	1
Позапартійні	227
Усього	405

З 14 партій, що представлені в парламенті, лише шість (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПТ) офіційно висунули своїх кандидатів. Це свідчило про те, що чимало українських партій в той період ще не були готові до проведення широкомасштабних виборчих кампаній¹.

Одним з найважливіших результатів діяльності Верховної Ради XIII скликання стало прийняття в 1997 р. нового Закону «Про вибори народних депутатів України», яким уведено змішану виборчу систему. Відповідно до цього Закону 225 із 450 депутатів парламенту обираються в одномандатних округах за мажоритарною системою відносно більшості, а інша половина депутатських місць розігрується в загальнонаціональному багатомандатному окрузі за пропорційним принци-

¹ Див.: *Вибори в Україні 1994 року.* – 2-е вид., доп. – К., 1995. – С. 32.

пом. Правом висування списків кандидатів наділені політичні партії і блоки.

«Розведення» мажоритарних і пропорційних виборів призвело до того, що розміри одномандатних округів збільшилися удвічі. Очевидно, що в таких утвореннях на перемогу могли розраховувати головним чином ті кандидати, які або спиралися на добре організовані партії, або мали у своєму розпорядженні значний адміністративний і фінансовий ресурс. Великим партіям сприяло і рішення про проведення облікового голосування за єдиним виборчим округом, який збігається з територією країни. Встановлення ж 4-відсоткового виборчого порогу робило шанси малих партій на входження до нового складу парламенту незначними.

У 1998 р. у виборчий бюлетень були включені 21 партія і 9 виборчих блоків, які в свою чергу об'єднали 19 партій. Таким чином, загальна чисельність партій, що взяли участь у виборах, досягла 40. Крім того, партії енергійно висували своїх кандидатів в одномандатні округи. Частка партійних кандидатів в таких округах склала 56,22 % (2379 осіб із 4231)¹.

Звертає на себе увагу той факт, що із 40 партій, які включались в електоральну гонитву, п'ять було зареєстровано Міністерством юстиції (чи реанімовано) в 1996 р.² і десять — в 1997 р.³, тобто заздалегідь або безпосередньо перед виборами.

Таким чином, вибори за новими правилами виявилися міцним стимулом до зростання партійної системи. Доречно зауважити, що майже всі нові партії (за винятком Християнсько-народного союзу) йшли на вибори поза блоками. Це вочевидь було зумовлено складнощами блокування для щойно народжених партій, чия політична вага ще не з'ясувалася. Вісім партій і виборчих блоків, які подолали 4-відсотковий бар'єр, у сумі набрали 65,79 % голосів. Відповідно голоси, що були подані за інші партії (43,21 %), виявилися витраченими даремно (табл. 6).

---

¹ Див.: День. – 1998. – 25 лют.

² Аграрна партія України, Партія національно-економічного розвитку України. Народньо-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана) і Прогресивна партія України.

³ Партія регіонального відродження України, «Громада», Республіканська християнська партія, Партія захисників Вітчизни, Партія мусульман України, «Союз», «Християнсько-народний союз», Всеукраїнська партія трудящих, «Жіночі ініціативи», «Реформи і порядок».

**Електоральні результати партій і блоків
на парламентських виборах 1998 р.¹**

Партія / блок	Частка голосів, %
Блок «Партія праці і Ліберальна партія — разом»	1,8929
Партія регіонального відродження України (ПРВУ)	0,9079
Блок «Менше слів»: Соціал-національна партія України, Державна самостійність України	0,1699
«Громада»	4,6757¹
Республіканська християнська партія (РХП)	0,5400
Українська національна асамблея (УНА)	0,3988
Партія захисників Вітчизни	0,3078
Партія мусульман України	0,1980
Аграрна партія України (АПУ)	3,6819
Партія зелених України (ПЗУ)	5,4354
КПУ	24,6520
Партія «Союз»	0,7009
Блок «Уперед, Україно!»: ХДПУ, партія «Християнсько-народний союз»	1,7384
Блок НЕП: ДемПУ, Партія економічного відродження	1,2297
Блок «Трудова Україна»: ГКУ, Українська партія справедливості	3,0609
СДПУ	0,3200
Блок «Європейський вибір України»: Ліберально-демократична партія України, Українська селянська демократична партія	0,1396
Блок «Національний фронт»: Конгрес українських націоналістів, УКРП, УКП	2,7170
Блок «СЛОН — Соціально-Ліберальне Об'єднання»: Між- регіональний блок реформ і Конституційно-демократична партія НРУ	0,9083
	9,4021
Всеукраїнська партія трудящих (ВПТ)	0,7926
Партія національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ)	0,9426
Народно-демократична партія України (НДПУ)	5,0109
Партія «Жіночі ініціативи»	0,5820
Християнсько-демократична партія України (ХДПУ)	1,2977
Блок «За правду, за народ, за Україну!»: СПУ і СелПУ	8,5573
СДПУ (об'єднана)	4,0122
Партія «Реформи і порядок»	3,1333
Партія духовного, економічного і соціального прогресу (ПДЕСП)	0,2000
Прогресивна соціалістична партія (ПСП)	4,0461

¹ Напівжирним курсивом позначено партії та блоки, що подолали виборчий поріг.

Парламентські вибори 1998 р. сприяли формуванню в парламенті країни системи малих партій (табл. 7).

Таблиця 7

**Партійний склад Верховної Ради України
за підсумками виборів 1998 р.**

Партія	Частка голосів при списочному голосуванні, %	Кількість і частка (%) мандатів за багатомандатним округом	Кількість мандатів в одномандатних округах	Загальна кількість і частка (%) мандатів
КПУ	24,65	84 (37,33)	39	123 (27,33)
НРУ	9,40	32 (14,22)	14	46 (10,22)
СПУ + СелПУ	8,55	29 (12,89)	6	35 (7,78)
ПЗУ	5,44	19 (8,44)	—	19 (4,22)
НДПУ	5,01	17 (7,56)	14	31 (6,89)
«Громада»	4,68	16 (7,11)	8	24 (5,33)
ПСП	4,05	14 (6,22)	3	17 (3,78)
СДПУ(о)	4,01	14 (6,22)	3	17 (3,78)
Інші 17 партій	—	—	35	35 (7,81)
Позапартійні	—	—	101	101 (22,44)
Усього			448	448 (99,55)

За Р. Майром, до категорії малих належать партії, які на виборах одержали менше 15 % голосів. З восьми партій, які в 1998 р. подолали 4-відсотковий бар'єр, тільки КПУ збрала більше 15 % голосів виборців (24,65 %)¹.

Відповідно до запропонованої Р. Майром класифікації партійну систему, при якій дві найбільші партії мають понад 80 % мандатів, треба класифікувати як систему великих партій; якщо вони мають 65 % мандатів, йдеться про систему середніх партій; якщо ж у них 42 % мандатів, то це фактично система малих партій. Вочевидь, що партійна система України, де дві найбільш великі партії — КПУ і НРУ — разом одержали в 1998 р. 37,55 % мандатів, належать до останнього типу.

Напередодні і після парламентських виборів 2002 р. у розвитку партійної системи країни виявилася низка нових моментів. Передусім слід відмітити появу особливого політичного поділу партій — на «президентські» та «антипрезидентські». При цьому такий поділ перекриває минулі

¹ Цит. за: Рагозин Н. П. Развитие партийной системы Украины // Полис. – 2004. – № 1. – С. 96.

ідеологічні розколи, в антипрезидентському таборі опиняються ідеологічні супротивники — і праві, і ліві партії.

Парламент 14-го скликання декілька разів намагався змінити виборчий закон через збільшення частки депутатських мандатів, які розігрувалися за пропорційним принципом, але всі ці намагання блокувалися президентом. Незважаючи на деякі модифікації електорального законодавства (спрощення процедури реєстрації кандидатів і партійних списків, більш визначне регламентування передвиборної кампанії тощо), мажоритарно-пропорційний характер електоральної системи і формула поділу мандатів між політичними партіями і їх блоками залишилися тими самими.

За роки, що пройшли з минулих виборів, кількість політичних партій в країні зросла майже удвічі і наблизилась до 120. Поширилась і мережа партійних організацій на місцях. У середньому в кожному із регіонів України навесні 2002 р. налічувалося майже 70 обласних відділів політичних партій. Формально це означає, що партії мали свої відділення майже в половині областей України. Але реальна картина була менш радісною.

Одним з індикаторів реального (організаційного, фінансового та кадрового) потенціалу політичних партій може слугувати їх участь у висунанні кандидатів і проведенні виборчих кампаній в одномандатних округах. За даними Центрвиборкому, на виборах 2002 р. своїх кандидатів в одномандатних округах висунули 76 партій, з яких 42 претендували не більш ніж на 10 місць кожна, і тільки 13 спромоглися запропонувати більше 50 кандидатів.

Із 33 списків, що було включено до виборчого бюлетеня для голосування за багатомандатним округом (11 блоків і 22 партії), 4-відсотковий бар'єр подолали шість (три блоки і три партії). Усього за переможців проголосувало 75,72 % виборців, інші партії і блоки одержали 18,12 % голосів. 2,45 % виборців проголосували проти всіх, 3,71 % бюлетенів було визнано недійсними (табл. 8).

Таблиця 8

**Партійна структура Верховної Ради України
за підсумками виборів 2002 р.**

Партія блок	Кількість мандатів	Частка мандатів, %
Блок «Наша Україна»	112	24,9
Блок «За єдину Україну»	101	22,4
КПУ	65	14,4
СДПУ(о)	24	5,3
СПУ	23	5,2
Блок Ю. Тимошенко	22	4,9
Інші партії	9	2
Позапартійні	94	20,9
Усього	450	100

Із табл. 5 видно, що великі виборчі об'єднання, які набрали на виборах понад 15 % голосів, разом контролювали 47,3 % мандатів. Це означає, що тогочасна партійна система України залишалася «системою малих партій» (за класифікацією Р. Майра)¹.

Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 р. вперше в історії державотворення України відбулися на пропорційній основі. Відповідно до Закону «Про вибори народних депутатів України» право висунення кандидатів у народні депутати України було надано громадянам лише через політичні партії (виборчі блоки політичних партій). Тим самим закон надав політичним партіям ключову роль у виборчому процесі: політичні партії висувують кандидатів у народні депутати України, організують виборчий процес через виборчі комісії, здійснюють спостереження за виборами через офіційних спостерігачів.

У виборчому процесі з чергових виборів народних депутатів України суб'єктами виборчого процесу стали 45 політичних партій та виборчих блоків політичних партій. З них 28 — це політичні партії, які висунули кандидатів у народні депутати України на своїх партійних з'їздах і стали самостійними суб'єктами виборчого процесу, та 17 виборчих блоків (до складу яких увійшла 51 партія), що висунули кандидатів у народні депутати України на своїх міжпартійних з'їздах. Загальна кількість кандидатів у народні депутати України на виборах у березні 2006 р. становила 7599 осіб². У результаті — найбільшу кількість голосів (32,12 %) набрала Партія Регіонів; блок Ю. Тимошенко — 22,7 %; «Наша Україна» — 13,94 %; СПУ — 5,67 %; КПУ — 3,66 %. Подолавши виборчий бар'єр у 3 %, вони і склали партійно-фракційну структуру Верховної Ради України V скликання.

Проте внаслідок політичної парламентської кризи квітня 2007 р. і згідно з рішенням Президента України, який видав з цього приводу декілька указів, посилаючись на Конституцію та політичну доцільність, ця Верховна Рада була достроково розпущена. Відповідно 30 вересня 2007 р. в Україні відбулися позачергові вибори до національного парламенту, в яких взяли участь 62 % усіх виборців країни. За їх результатами до Верховної Ради України 6-го скликання пройшли представники від п'яти політичних партій: Партія регіонів — 34,37 %, БЮТ — 30,71 %, Блок «Наша Україна — Народна самооборона» — 14,15 %, КПУ — 5,39 %, Блок

---

¹ Див.: Рагозин Н. П. Развитие партийной системы Украины // Полис. – 2004. – № 1. – С. 96–98.

² Див.: Давидович Я. Виступ на засіданні Центральної виборчої комісії при встановленні результатів виборів народних депутатів України 10 квітня 2006 р. // Вибори та демократія. – 2006. – № 1. – С. 5.

Литвина — 3,96 %. Їм належить право утворити правлячу коаліційну більшість у тому чи іншому форматі, а також сформувати уряд України та визначитися з парламентською опозицією.

Отже, характерним для сучасної партійної системи України є таке:

- вона найбільше відповідає типу обмеженого (квотою проходження до парламенту) плюралізму;
- посилюється взаємодія партій з опорними соціальними групами, формуються стратегії вибору власного електорату;
- але розрив між партійним керівництвом і масами ще відчутний, слабкі менеджерські засади внутрішньопартійного управління;
- є суперечності між стратегічними цілями і тактичними засобами;
- у партійних ланках характерний дефіцит фахових управлінських кадрів;
- слабкий інноваційний потенціал та ротація політичних лідерів;
- недостатня фракційна діяльність деяких політичних партій в органах представницької влади країни;
- збереження політичного популізму в електоральних кампаніях, незначні можливості аналітичних команд партій щодо вироблення конкретних механізмів реалізації власних програмних засад.

Отже, проблемні аспекти функціонування політичних партій у системі владних відносин України є передусім проблемами модернізації та досконалості політичної системи суспільства, головними складовими якої виступають органи державної влади, органи місцевого самоврядування та політичні партії.

3.1.3. Місцеве самоврядування в Україні: тенденції розвитку і модернізації

Існування інституту місцевого самоврядування є обов'язковим для сучасної демократичної держави. Це пояснюється, по-перше, тим, що на місцях (наприклад, у конкретному населеному пункті) існує теоретична ймовірність наявності розбіжностей між інтересами держави та інтересами конкретної громади, усунути які покликаний інститут місцевого самоврядування. При цьому чим ефективніше функціонує система місцевого самоврядування, тим менше виникає на місцях гострих суперечностей між інтересами держави та інтересами територіальних громад. По-друге, необхідність існування інституту місцевого самоврядування визначається і тим, що за допомогою тільки центрального державного регулювання неможливо розв'язати усі без винятку проблеми, що виникають на місцях.

Поняття «місцеве самоврядування» було введено в науковий обіг пруським юристом Х. Р. Гнейстом стосовно британських муніципальних органів. Тим самим він продемонстрував світу «особливості» англійського самоврядування, що у результаті муніципальних реформ XIX ст. знайшло нову концепцію, основу якої становили вимоги самостійності громади і більш великих спільнот в управлінні місцевими справами в рамках закону, але без втручання центральної адміністрації та її чиновників на місцях. Саме місцеве самоврядування такого роду із середини XIX ст. стало іменуватися місцевим самоврядуванням. Іншими словами, категорично під місцевим самоврядуванням розумілося місцеве управління, здійснюване самостійно населенням певної територіальної одиниці.

В сучасних умовах, коли колективна думка про місцеве самоврядування більш-менш сформувалася і втілилася в таких документах, як Всесвітня декларація та Європейська хартія місцевого самоврядування, можна стверджувати, що основна його сутність полягає в гарантованому законом праві територіальних спільностей громадян та їх органів вирішувати значну частину місцевих справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах населення.

В сучасній Україні проблема становлення і розвитку місцевого самоврядування придбала специфічну актуальність та значущість. З проголошенням незалежності Української держави нової доби майже одночасно розпочалася перебудова організації місцевого самоврядування, що викликала неабиякий інтерес до ролі цього інституту в різні періоди розвитку України.

Місцеве самоврядування в Україні має давню історію і досить міцні традиції. Міста Північного Причорномор'я — Ольвія, Тира, Пантікапей, Тірітаку, Фанагорія, Німфей, Херсонес Таврійський, які були засновані греками в VII–VI ст. до н. е., стали першими державними утвореннями на території сучасної України, побудованими на принципах самоврядування.

Вищим органом влади в цих містах-державах були народні збори. Вони вирішували всі найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, до їхньої компетенції належали також вибори на певний період посадових осіб (архонтів, стратегів, агораномів, деміургів, астиномів, номофілаків та ін.). Важливим органом управління була Рада, яка обиралася народними зборами. Вона готувала рішення останніх, контролювала діяльність виборчих посадових осіб.

Демократичною ланкою управління були й виборні колегії — магістратури, наділені виконавчими функціями. У грецьких містах-державах юридично всі повноправні громадяни мали посідати ті або інші посади. Безумов-

но, згодом відбувалася аристократизація міського управління, поступово звужувалося коло осіб, які реально брали участь в управлінні¹.

Широкі громадські засади були відомі українському суспільству і за часів Київської Русі, в якій основи самоврядування представляло міське віче, що походило від племінних союзів східних слов'ян. Владу між князем і вічем певною мірою було поділено. За князем були суд, управління, право накладати і збирати податки, законодавча політика. На вічових зборах обговорювалися питання обрання нового князя, формування адміністративних та судових органів тощо. Віче не мало визначеного порядку його скликання, способу ухвалення рішень та ін. Однак вічові збори надавали можливість висловитися кожному громадянину, водночас намагаючись привести всі міркування до єдиної, загальної думки і винести рішення немовби «єдиними устами». Віче мало право втручатися у справи князя. Історія свідчить про такі випадки, коли віче дуже обмежувало князівську владу, а іноді навіть обирало іншого князя. Князі рахувалися з вічем, укладали з ним політичні угоди.

У період середньовіччя елементи місцевого самоврядування одержали подальший розвиток: в містах і містечках — у формі війтівства, на селі — у формі верв. У XIII–XV ст. ст. близько 80 % усіх українських міст і містечок були приватною власністю феодалів. Такі міста продавалися, купувалися, здавалися в оренду. Право на приватне володіння містами підтверджувалося великокнязівськими грамотами, тобто центральною державною владою.

У кожному місті співіснували і ділили між собою владу органи громадського самоврядування і органи, які представляли інтереси держави або приватного власника міста. Міському самоврядуванню доручалося вирішення деяких адміністративних, а також судових питань. Зокрема, у Києві великокнязівськими грамотами йому ставилося за обов'язок приймати кримських і литовських послів. Крім того, київське самоврядування наділялося і певними судовими повноваженнями, про що свідчить наявність довіреної йому в'язниці².

На селі суб'єктом місцевого самоврядування виступала верв — громада, яка об'єднувала мешканців кількох сусідніх сіл. Будучи власником корпоративної землі, вона представляла своїх громадян у відносинах з іншими громадами, феодалами та державою.

---

¹ Див.: *Ярмиш О. Н.* Історичні віхи розвитку самоврядування в Північному Причорномор'ї // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7: У 3 ч. – Ч. 1. – С. 163–164.

² Див.: *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 165.

Наступною важливою віхою на шляху становлення місцевого самоврядування в Україні обґрунтовано вважається запровадження магдебурзького права, що було пов'язано з переміщенням центру українсько-руської держави у XIII ст. з Києва на західноукраїнські землі та утворенням Галицько-Волинського князівства, що, в свою чергу, сприяло розвитку тісних зв'язків з західноєвропейськими країнами. Одними з перших українських міст, які одержали привілеї магдебурзького права, були Арнік (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Берест (1390 р.) та ін.

Магдебурзьке право, виникнувши у Німеччині внаслідок становлення вільної общини міста Магдебург, створило нову юридичну основу для розвитку місцевого самоврядування в Україні. Литовські і польські князі охоче видавали жалувані грамоти на запровадження в Україні магдебурзького права, розглядаючи в цьому засіб колонізації нових земель. Запровадження міського самоврядування зводилося до того, що городяни мали обирати собі раду з повноваженнями строком на один рік. Обов'язковими вимогами до членів ради, що обиралася, — радців — були їх «осідлість» і володіння певним майном. Колегія радців обирала свого голову — бурмістра. Рада на чолі з бурмістром управляла містом і всіма поточними господарськими справами. Крім ради, магдебурзьке право передбачало обрання лави — колегії присяжних на чолі з війтом, яка була судовою інстанцією у кримінальних, а також цивільних справах.

Рада на чолі з бурмістром і лава на чолі з війтом в той час одержали єдину назву — магістрат. У цьому зв'язку міста, які мали магдебурзьке право, в Україні називалися магістратськими. Ті ж міста, що цього права не одержали, залишалися ратушними.

Коло повноважень місцевого самоврядування було різним і визначалося ступенем залежності конкретного міста від держави або феодала, а оскільки цей ступінь за різних часів був різним, то й визначити його досить важко. Проте серед українських міст необхідно насамперед виділити Львів, Кам'янець-Подільський і Київ, де, спираючись на демократичні принципи магдебурзького права, органи місцевого самоврядування відіграли дійсно важливу роль у політичному та економічному житті міської общини.

У цілому магдебурзьке право сприяло розвитку української національної свідомості, що не в останню чергу позначилося на формуванні Української козацької держави.

Козацьке самоврядування в Січі (друга половина XVI — середина XVIII ст.) заклало основи самобутнього адміністративно-військового ладу, який відзначався демократизмом і своєрідним самоврядуванням. Верховна

влада в Січі належала козацькій раді, у роботі якої брали участь всі січовики. Ради відбувалися регулярно і в майже точно визначений строк. Січовики обирали старшину: кошового отамана, писаря, суддю, осавула тощо і мали змогу в будь-який час достроково позбавити їх займаних посад. Козацьке самоврядування в Січі розв'язувало найважливіші господарські, військові, судові справи. Деякі науковці стверджують, що саме «з козацькою державою слід пов'язувати початок становлення українського муніципалізму»¹.

Період XIX — початку XX ст. характеризується становленням в Україні загальноімперських форм місцевого самоврядування. У 1838 р. запроваджується сільське товариство як форма станового самоврядування для державних і вільних селян, що було поширено у 1861 р. на всіх селян. Сільське товариство збігалось з сільською громадою і мало свою корпоративну власність, у тому числі на землю. Схід мешканців вирішував найважливіші питання в сільському товаристві, а обраний на сході сільський голова та призначений писар займалися поточними справами. У 1889 р. для контролю за діяльністю сільського самоврядування було запроваджено інститут земських начальників, який існував до лютого 1917 р. Земський начальник призначався із дворян і наділявся широкими повноваженнями. Сільські товариства мали свою колективну власність, в першу чергу на землю. Крім того, до 1894 р. діяв інститут кругової поруки при сплаті податків².

Важливою формою самоврядування в Україні було земське управління, запроваджене у другій половині XIX ст. На земські установи покладалась основна обов'язки із забезпечення життєдіяльності місцевого населення: постачання продовольства, утримання шляхів, будівель, споруд, земських благодійних та лікувальних закладів, підтримка розвитку народної освіти, організація допомоги хворим та вбогим. У цілому земські установи мали чітко визначені соціально обслуговуючі функції і справляли певний позитивний вплив на розв'язання місцевих проблем, сприяли піднесенню загального рівня життя селян³.

Історія розвитку українського місцевого самоврядування пов'язана і з діяльністю УНР (Української Народної Республіки) та ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки)⁴. З проголошенням державної незалеж-

¹ *Онїщук М., Камто В.* Правові засади місцевого самоврядування в Україні. — К., 1998. — С. 8.

² Див.: *Біленчук П., Кравченко В., Підмогильний М.* Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право). — К. — 2000. — С. 45.

³ Див.: *Курченко В.* Земское самоуправление в Украине // Бизнес-информ. — 1996. — № 2. — С. 6 — 9.

⁴ Див.: *Копиленко О.* Місцеве самоврядування в УНР: досвід і проблеми // Місцеве та регіональне самоврядування України. — 1992. — Вип. 2. — С. 34 — 40.

ності України в січні 1918 р. місцеве самоврядування було визнано складовою частиною нового демократичного конституційного ладу. Так само після утворення в листопаді 1918 р. ЗУНР місцеве самоврядування посіло гідне місце серед її конституційних органів.

29 квітня 1918 р. відбулася сесія Центральної Ради, де було ухвалено Конституцію Української Народної Республіки, якою передбачалося створити систему місцевого самоврядування. Вона мала складатися з громад, волостей і земель, де єдина безпосередня місцева влада повинна належати радам і управам. Збудувати українську модель місцевого самоврядування намагалися всі незалежні українські уряди (Генеральний Секретаріат, Гетьманат, Директорія)¹.

Головний принцип місцевого самоврядування в УНР було закладено М. Грушевським, який писав, що демократичним є такий устрій, коли народ сам собою править і в селі, і в повіті, і в губернії, і в усім краї². Основу української державності склали універсали Центральної Ради.

В сучасних умовах на розвиток і підтримку місцевого самоврядування зорієнтована діяльність розгалуженої мережі державних та громадських організацій. У системі державної влади це Національна рада з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування, Фонд сприяння місцевому самоврядуванню, Міжвідомча комісія при Кабінеті Міністрів України. Серед громадських організацій та об'єднань слід назвати передусім асоціації міст України, сільських, селищних і міських рад, місцевих і регіональних влад, Всеукраїнське об'єднання «Міжрегіональний союз» та ін.

Етапним актом стало приєднання України до Європейської хартії місцевого самоврядування. Це дало їй можливість включитися у міжнародну кооперацію у сфері місцевої демократії. Представники органів місцевого самоврядування входять до складу офіційної делегації України у Конгресі місцевих та регіональних влад Європи, беруть участь у діяльності його робочих органів.

Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування у законодавчих і нормативних актах України визначено концептуальні і правові засади його розвитку та функціонування.

Одним із концептуальних принципів розвитку місцевого самоврядування є положення Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.)

---

¹ Див.: *Грицьак І.* Місцеве самоврядування України в історії та сучасності // Вісник Української академії державного управління. – 1997. – № 1. – С. 65.

² Див.: *Грушевський М. С.* Новий період історії України за роки від 1914 по 1919. – К., 1992. – С. 27.

про те, що повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих рад¹.

Закон «Про економічну самостійність Української РСР» (серпень 1990 р.) містить статтю «Економічні основи місцевого самоврядування», в якій визначено, що, по-перше, місцева рада має самостійний бюджет; по-друге, рішення, прийняті в межах компетенції місцевої ради, є обов'язковими для діючих на даній території підприємств, організацій та установ, службових та інших осіб².

Законом «Про бюджетну систему Української РСР» (грудень 1990 р.) встановлено, що місцеві ради самостійно розробляють, затверджують і виконують свої бюджети, які покликані забезпечити необхідними коштами фінансування заходів економічного і соціального розвитку, здійснюваних місцевими органами державної влади та органами державного управління³.

У грудні 1990 р. було прийнято спеціальний Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве і регіональне самоврядування», у преамбулі якого передбачено, що місцеве самоврядування в Україні — це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення на основі законів України та власної фінансово-економічної бази.

Концептуально практичне значення мають положення цього Закону про те, що, по-перше, місцеве самоврядування здійснюється в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць України; по-друге, територіальну основу місцевого самоврядування становлять сільрада, селище, район, місто, район у місті, область; по-третє, однойменні адміністративно-територіальні одиниці, які мають спільний адміністративний центр, можуть об'єднуватися в одну за взаємною згодою відповідних Рад та з урахуванням інтересів населення шляхом референдуму; по-четверте, сільрада, селище, міста з метою більш ефективного здійснення своїх прав та інтересів можуть об'єднуватися в асоціації, інші форми добровільних об'єднань, по-п'яте, базовим рівнем місцевого самоврядування є сільради, селища міського типу, міста⁴.

У ст. 2 Закону визначено складові системи місцевого самоврядування:

---

¹ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.

² Там само. — № 34. — Ст. 500.

³ Там само. — № 1. — Ст. 11.

⁴ Там само. — 1991. — № 2. — Ст. 6.

сільські, селищні, районні, міські, районні в містах, обласні Ради та їх органи, які є державними органами місцевого самоврядування;

органи територіального громадського самоврядування (комітети і ради мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, дільничні, селищні, сільські комітети та інші органи);

місцеві референдуми, загальні збори (сходи) громадян, інші форми безпосереднього волевиявлення населення, передбачені законодавством України.

У ст. 3 Закону встановлено основні принципи місцевого самоврядування: 1) народовладдя; 2) законність; 3) самостійність і незалежність Рад у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення; 4) захист прав, свобод і законних інтересів громадян, соціальної справедливості; 5) виборність Рад, органів територіального громадського самоврядування, їх підконтрольність, підзвітність і відповідальність перед населенням; 6) гласність і врахування громадської думки; 7) поєднання місцевих і державних інтересів, інтересів особи і всього населення відповідної території; 8) економічна і фінансова самостійність території; 9) взаємодія органів місцевого самоврядування з трудовими колективами, громадськими організаціями і рухами; 10) самофінансування і самозабезпечення; 11) оптимальна децентралізація; 12) реальна керованість територією.

Крім того, у Законі визначено форми та цільове призначення громадських засад місцевого самоврядування: місцевий референдум; загальні збори (сходи) громадян за місцем проживання; принципи формування і повноваження органів територіального, громадського самоврядування.

Згідно із цим Законом місцеві ради всіх територіальних рівнів (які в той час входили до єдиної системи органів державної влади) повинні були бути трансформовані в органи місцевого самоврядування. І хоча у Законі органи місцевого самоврядування виписані як органи державного управління на місцях, все ж таки цей Закон можна вважати значним кроком уперед, оскільки в ньому було повернуто до життя сам термін «місцеве самоврядування», визначено основні принципи, на яких будується цей інститут держави.

На початку 1992 р. було ухвалено Закон «Про Представника Президента України», згідно з яким вводилася виконавча вертикаль з представників Президента в областях і регіонах, які здійснювали державну виконавчу владу і контролювали органи місцевого самоврядування з питань виконання ними делегованих ним державних функцій.

26 березня 1992 р. було прийнято Закон України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», в якому територіальною основою місцевого самоврядування визначалися сільрада, се-

лише, місто, а регіонального — район, область. Цей Закон мав на меті створити таку систему, де поєднувався б принцип забезпечення державного управління в регіонах через державні адміністрації на чолі з представниками Президента з широкою самостійністю громад у населених пунктах через органи самоврядування з досить широкими повноваженнями.

Законом України від 3 лютого 1994 р. «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» було ліквідовано інститут місцевої державної адміністрації на рівні районів і областей, для того щоб знов відродитися у дещо зміненому вигляді за Конституційним договором 1995 р., який відновив вертикаль державної виконавчої влади та посилив керіваність територіями з боку центрального уряду. При цьому місцеве самоврядування зберігалося на рівні сіл, селищ та міст.

Подальший процес формування місцевого самовдосконалення в Україні пов'язаний з розробленням і прийняттям 28 червня 1996 р. нової Конституції, яка визначала принципи місцевого самоврядування в його сучасному розумінні. Ці принципи багато в чому відповідають Всесвітній декларації та Європейській хартії місцевого самоврядування, які спрямовані на захист і зміцнення незалежності місцевої влади, цінностей демократії та децентралізацію влади.

Конституція по-новому визначила самоврядування, проголосивши його первинним суб'єктом не адміністративно-територіальну одиницю, а територіальну громаду — певний тип самоорганізації громадян, які живуть на одній території.

У ст. 143 Конституції встановлено, що територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють районом, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Конституція України як документ довготривалої дії визначила лише загальні основи формування місцевого самоврядування в Україні. Тому подальший процес муніципальної реформи розпочався з розроблення і прийняття комплексного закону про місцеве самоврядування. Нечіткість деяких положень Конституції призвела до появи різних підходів до розроблення нового закону, що відображено в двох його проектах.

Після тривалих дискусій, взаємних поступок і компромісів 28 червня 1997 р. було прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який визначив систему та гарантії місцевого самоврядування, засади організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

В Основному Законі нашої держави зазначається, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7), яке є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140).

Визначення в Конституції та законах України місцевого самоврядування, хоч би яке досконале воно було, далеко не вичерпує до кінця змісту цього суспільно-політичного явища, а тому не зводиться лише до гарантованого державою права територіальних громад і тих регіонів, які вони обирають (органів місцевого самоврядування), самостійно вирішувати якусь частину публічних справ. При вивченні місцевого самоврядування важливо враховувати те, що це один з основоположних принципів організації публічної влади на місцях у державі, яка прагне стати правовою, а також форма самоорганізації місцевого населення.

Сутність цього принципу полягає в тому, що в державі встановлюється децентралізована система управління, закріплюються інші, ніж у системі органів виконавчої влади, які створюють державну вертикаль, основи взаємовідносин центру і регіонів, центральних і місцевих органів влади, що ці взаємовідносини мають будуватися на принципах не субординації, які притаманні урядовій вертикалі, а правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності (автономії) місцевих органів влади.

Сутність правової автономії органів місцевого самоврядування в тому, що вони мають свої власні повноваження, визначені Конституцією або законом. Ці повноваження мають бути повними і виключними, тобто такими, що не належать одночасно іншим органам. У межах своїх повноважень органи місцевого самоврядування мають повну свободу дій для здійснення власних ініціатив з будь-якого питання, віднесеного до їх відання. Це правило має діяти і тоді, коли органи місцевого самоврядування здійснюють делеговані їм державою додаткові повноваження. І тут вони повинні мати свободу пристосовувати їх здійснення до місцевих умов.

Організаційна автономія полягає в тому, що органи місцевого самоврядування повинні мати можливість самі визначати свою власну впу-

трішню структуру, з тим щоб вона відповідала місцевим потребам і забезпечувала ефективне управління.

Головне ж у тому, що, діючи в межах закону, органи місцевого самоврядування не підпорядковуються іншим органам і будь-який адміністративний контроль за їх діями можливий лише для забезпечення законності та конституційних принципів місцевого самоврядування.

Сутність матеріально-фінансової автономії полягає в праві органів місцевого самоврядування на володіння і розпорядження власними коштами, достатніми для здійснення їх функцій і повноважень. При цьому принаймні частина цих коштів повинна, як про це зазначається в Європейській хартії місцевого самоврядування, надходити за рахунок місцевих зборів і податків, ставки яких у межах закону мають визначати самі органи місцевого самоврядування. І навіть субсидії, які виділяються цим органам (ніде в світі місцеве самоврядування без державної підтримки не обходиться), не повинні зменшувати свободу дій зазначених органів у власній сфері діяльності.

Але система принципів місцевого самоврядування не вичерпується лише принципами його правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності (автономії). Закон називає також інші принципи, які умовно можна поділити на дві групи:

принципи, які притаманні лише органам місцевого самоврядування та завдяки яким вони суттєво відрізняються від місцевих органів виконавчої влади (виборності, колегіальності, підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами, судового захисту своїх прав);

принципи, які є універсальними, тобто притаманними як органам місцевого самоврядування, так і місцевим органам виконавчої влади (народовладдя, законності, гласності, поєднання місцевих і державних інтересів)¹.

Конституція України закріпила місцеве самоврядування як найважливіший елемент основ конституційного ладу, самостійну форму здійснення народом належної йому влади, зазначивши, що органи місцевого самоврядування не входять до системи державної влади, а діють самостійно і відповідають перед своїм народом.

Сутність місцевого самоврядування полягає в праві населення, визнаному і закріпленому державою, самостійно і під свою відповідальність вирішувати питання місцевого значення. Місцеве самоврядування — це не тільки форма самоорганізації населення для вирішення своїх завдань,

---

¹ Див.: Ігнатенко О. С., Рюмшин С. М. Основи місцевого самоврядування в Україні. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 37.

а й форма здійснення публічної влади, влади народу. У цьому зв'язку діяльність органів місцевого самоврядування характеризується і наявністю владних повноважень, обов'язковістю прийнятих рішень для фізичних, а також юридичних осіб і організацій, що знаходяться на території, в межах якої діють відповідні органи місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування створює необхідні умови для наближення влади до населення, формування гнучкої системи місцевого управління, адекватно пристосованої до місцевих умов і особливостей. Воно сприяє розвитку ініціативи і самодіяльності громадян і у кінцевому результаті — демократії.

Місцеве самоврядування, як зазначається в ч. 2 ст. 2 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада (ч. ч. 1, 3 ст. 140 Конституції, ч. 1 ст. 6 Закону). Територіальна громада має діяти безпосередньо і через обрані нею органи. Формами безпосереднього волевиявлення громад є референдуми або будь-які інші способи прямої участі громадян в управлінні місцевими справами. За логікою ч. 1 ст. 10 Закону рада є органом місцевого самоврядування, який представляє відповідну територіальну громаду та здійснює від її імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування. Виконавчі органи в системі місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 140 Конституції) є «їх», тобто сільських, селищних, міських рад, виконавчими органами, а тому створюються зазначеними радами, їм підконтрольні та підзвітні (ч. ч. 1, 2 ст. 11 Закону).

Однією із важливих особливостей місцевого самоврядування є те, що в його системі не діє принцип поділу влади, згідно з яким побудовано систему центральних органів державної влади. Як зазначається в Європейській хартії місцевого самоврядування, місцеве самоврядування «здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи» (ч. 2 ст. 3). Отже, система місцевого самоврядування на рівні територіальних громад сіл, селищ, міст сама ухвалює відповідні рішення і сама виконує їх.

Характерною особливістю системи місцевого самоврядування, що здійснюється на рівні територіальних громад сіл, селищ, міст, є те, що вона продовжується як на регіональному рівні, в особі районних, обласних рад —

органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, так і на мікрорівні (будинків, вулиць, кварталів, мікрорайонів, окремих сіл), в особі так званих органів самоорганізації населення — будинкових, вуличних, квартальних, сільських комітетів, комітетів мікрорайонів тощо (ч. ч. 4, 6 ст. 140 Конституції). Зазначені органи самоорганізації населення також є самостійними елементами системи місцевого самоврядування (ст. 14 Закону). Як самостійний елемент цієї системи виступає також сільський, селищний, міський голова — посадова особа, яка обирається територіальною громадою села, селища, міста, очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Крім цього, однією з характерних рис системи місцевого самоврядування України є також те, що в містах Києві та Севастополі виконавчі органи міської і районних у містах рад мають поєднувати функції виконавчого органу відповідної ради та функції місцевої державної адміністрації.

Хоча місцеве самоврядування являє собою вже сформований системний комплекс, але й донині тривають дискусії з приводу місця і ролі в даній системі рад, їх виконавчих органів, сільського, селищного, міського голови, а також місця і ролі у цій системі районних та обласних рад, районних у містах рад та їх виконавчих органів, які можуть створюватися або не створюватися за рішенням міських рад у містах з районним поділом¹.

Органи місцевого самоврядування в особі місцевих рад народних депутатів у межах своєї компетенції вирішують усі питання місцевого значення, виходячи з інтересів громадян, які проживають на їхній території, та державних інтересів, проводять у життя рішення органів державної влади, забезпечують додержання законності і правопорядку, беруть участь в обговоренні питань загальнодержавного значення, вносять свої пропозиції. Вони забезпечують комплексний соціально-економічний розвиток на своїй території, здійснюють керівництво підприємствами (об'єднаннями), організаціями і установами, які є їх комунальною власністю. Відносини органів місцевого самоврядування з підприємствами (об'єднаннями), організаціями і установами, які не належать до комунальної власності, базуються на податковій і договірній основах в інтересах задоволення потреб населення та соціально-економічного розвитку території.

Сільські, селищні, міські, районні, обласні Ради народних депутатів формуються шляхом виборів на засадах загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні.

---

¹ Див.: Ігнатенко О. С., Рюшин С. М. Вказ. праця. – С. 28–39.

У виборах депутатів представницьких органів місцевого самоврядування мають право обирати і бути обраними громадяни України, які досягли 18 років. Громадянин України не може бути одночасно депутатом більш, як у двох радах. Особи, які входять до складу виконавчих органів місцевого самоврядування, за винятком голів цих органів, керівників відділів і управлінь цих органів, не можуть бути депутатами в раді, якою вони призначаються або обираються.

Крім того, не можуть бути депутатами рад місцевого самоврядування, судді загальних та господарських судів. У виборах представницьких органів місцевого самоврядування не беруть участі психічно хворі громадяни, визнані судом недієздатними, особи, які утримуються в місцях позбавлення волі, а також особи, які знаходяться за рішенням суду в місцях примусового лікування.

Вибори рад місцевого самоврядування є рівними: кожний виборець має один голос; виборці беруть участь у виборах на рівних засадах.

Представницькі органи місцевого самоврядування обираються прямими виборами: депутати обираються безпосередньо. Голосування на виборах депутатів є таємним, не допускається будь-який контроль за волевиявленням голосуючих.

Право висування кандидатів у народні депутати сільських, селищних і міських рад належить трудовим колективам, громадським організаціям, колективам професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовців по військових частинах. До виборчих бюлетенів може бути включена будь-яка кількість кандидатів. Кандидати в депутати беруть участь у виборчій кампанії на рівних засадах.

Витрати, пов'язані з підготовкою і проведенням виборів депутатів органів місцевого самоврядування, здійснюються виборчими комісіями із єдиного централізованого фонду, створюваного за рахунок державних коштів, коштів підприємств, громадських та інших організацій з метою забезпечення рівних умов для кожного кандидата в депутати. Фактично забороняється фінансування виборчої кампанії приватними особами, в тому числі самим кандидатом у депутати.

Процес підготовки і проведення виборів депутатів органів місцевого самоврядування здійснюється відкрито і гласно. Проведення виборів організують територіальні (сільські, селищні, міські) і дільничні виборчі комісії, які утворюються з представників трудових колективів, політичних партій, громадських організацій, колективів професійно-технічних, серед-

ніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання і військовослужбовців по військових частинах.

Вибори депутатів сільських, селищних та міських рад проводяться по одномандатних або багатомандатних округах на основі змішаної мажоритарної системи у два тури (абсолютної більшості у першому і відносної більшості у другому турі голосування).

Здійснення місцевого самоврядування в Україні забезпечується низкою конституційних і судових гарантій, які являють собою правові засоби забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування. Вони є важливою умовою повного й ефективного здійснення органами місцевого самоврядування своїх завдань і функцій.

Органи законодавчої влади здійснюють захист прав і законних інтересів місцевого самоврядування через механізм парламентського контролю, який включає право Верховної Ради України заслуховувати звіти органів, які вона утворює або обирає, а також посадових осіб, яких вона призначає, обирає або затверджує їх кандидатури. Органи місцевого самоврядування можуть за умови посягань на їх права звернутися до Президента України з проханням зупинити дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів їх невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Місцеве самоврядування гарантується й правом судового захисту. Так, суди розглядають справи про адміністративні правопорушення, за які настає відповідальність у разі невиконання рішень органів місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду з вимогами про визнання недійсними актів державних органів, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, що порушують права і законні інтереси громадян, які проживають на їх підвідомчій території, або права самих органів місцевого самоврядування. У судовому ж порядку розглядаються майнові спори між органами місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування гарантується також правом на компенсацію додаткових витрат, що виникають у результаті необхідних рішень, ухвалених органами державної влади.

Отже, місцеве самоврядування, незалежно від його проблем і недоліків, поступово утверджується в Україні. Зараз можна говорити про наявність в українському суспільстві необхідних передумов для реформування всієї системи місцевого самоврядування у напрямку дійсно демократичної організації народовладдя.

3.2. Політико-правові та соціокультурні підстави модернізації політичної системи України

Політичні процеси об'єктивно йдуть швидше за політичну реформу, то відтискуючи, то підштовхуючи її. Уявлення про реформу як керований, відносно плавний і безболісний перехід до демократичної, правової держави потребують певних корективів. Однак у цьому плані простежується тісний взаємозв'язок соціокультурних феноменів, оскільки, давши імпульс розвитку політичних процесів, реформа стала лише однією з тенденцій політичних змін.

Світовій історичній практиці відомо декілька типів модернізації політичної системи суспільства, два з яких, на нашу думку, в контексті даної теми становлять найбільший інтерес: оригінальна (спонтанна), або органічна, модернізація; вторинна (відображена), або неорганічна модернізація.

Перший тип притаманний розвинутим країнам Західної Європи та Північної Америки, в яких тривалий соціально-політичний розвиток відбувався у вигляді безперервного еволюційного та революційно-реформаторського процесу, виявився органічним продовженням попереднього розвитку суспільства й охопив усі сфери суспільного життя. Переважна більшість дослідників цієї проблеми вважають, що у розвинутих країнах модернізація почалася в епоху Відродження і продовжується у наш час¹. Другий тип політичної модернізації є характерним для тих країн, які з певних причин відстали від загальноцивілізаційного розвитку і прагнуть шляхом всебічного застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя. Неорганічна модернізація зумовлена в основному не внутрішніми імпульсами розвитку, а чинниками зовнішнього характеру, і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі та соціальних відносинах. Неорганічний тип модернізації втілено в життя у країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку. Перші з них мали певні передумови розвитку та індустріального виробництва, але модернізація відбулася там переважно під впливом ззовні. У країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталізму практично не існувало, а тому й модернізація набула в них викривленого характеру.

---

¹ Див., напр.: Дидерикс Г. А., Линдبلاد И. Т., Ноордам Д. И. и др. От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния: Модернизация Западной Европы с XV в. до 1980-х гг. – М., 1998; Козловский В. В., Уткин А. И., Федотова В. Г. Модернизация: От равенства к свободе. – С.Пб., 1995; Остюченко С. Н. Модернизация социал-демократической парадигмы в контексте конвергенции идеологий: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 02. – Одеса, 2002.

Реформування політичної системи України є однією із складових процесу формування демократичної, правової, соціальної держави в Україні, зміцнення її позицій як активного і впливового суб'єкта міжнародної політики та повноправного члена світових, європейських та євроатлантичних структур. Процеси суспільно-політичного розвитку України відбуваються в загальному контексті світових процесів, однією із сутнісних ознак яких є трансформація недемократичних режимів і перехід до демократії. Своєрідність перебігу демократичних транзитів та їх результати зумовлюються впливом цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників, які, в свою чергу, змінюються — глобальні процеси демократизації в окремих країнах і регіонах та архітектоніка сучасного світу зазнають взаємних впливів. Якщо, наприклад, демократичні переходи нинішньої хвилі першого її десятиліття за багатьма параметрами визначаються переважно дією внутрішніх чинників і відбувалися в умовах стабільної світобудови, то різноманітні трансформації постсоціалістичного та пострадянського світу порівняно більшою мірою зазнають впливів зовнішніх чинників (виникнення нового міжнародного інституційного середовища; демократизація, делегітимація альтернативних (авторитарних) моделей розвитку; зміна конфігурації міжнародної системи; зрушення в світовій економіці; зниження зацікавленості з боку міжнародних структур)¹. Як слушно зазначає І. Орлик: «Характер і глибина перетворень у постсоціалістичних країнах не можуть бути пояснені без розуміння геополітичної ситуації як на самому початку цього процесу, так і нині»².

Вплив внутрішніх чинників на специфіку перебігу трансформаційних та модернізаційних процесів визначається, наприклад, ступенем сформованості інституційно-нормативної системи суспільства (наявність суверенної держави, рівень сформованості системи представницького правління, характеристики партійної системи, громадсько-політичних рухів і груп інтересів, визначеність конституційно-правового поля взаємодії політичних акторів); особливістю процесів націотворення (рівень сформо-

---

¹ Див., напр.: Данільян О. Г., Дзьобань О. П. До проблеми визначення пріоритетів міжнародного співробітництва України // Матер. наук. конф. «Конституція України – основа модернізації держави і суспільства». – Х., 2001. – С. 42–43; Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. – Х., 2006; *Він же*. Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 1(31). – С. 83–90; Солдатенко В. Ф., Бевз Т. А., Бойко О. Д. та ін. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007.

² Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: Матер. круглого стола // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2. – С. 96.

ваності модерної нації, особливості регіональної та національної ідентифікації); економічним рівнем розвитку й модернізації суспільства; характеристиками соціальної структури суспільства та її конфігурацією (ступінь соціальної диференціації і розвитку відносин між соціальними групами, особливості домінуючого типу стратифікації й індивідуальної мобільності, наявність середнього класу та його питома вага в соціальній структурі, етнічний, конфесійний, демографічний виміри соціальної структури); соціокультурними і ціннісними чинниками (домінуючі в суспільстві культурно-політичні цінності й орієнтації, сформовані політичні традиції та звичаї); індивідуальними, особистісними політико-психологічними чинниками¹.

За роки незалежності в Україні здійснено суттєві політичні перетворення державотворчого характеру. В історично стислий проміжок часу було створено принципово нові владні інституції, становлення яких в інших країнах проходило десятиліттями і навіть століттями. У процесі державотворення в Україні було запроваджено інститут президентства; побудовано дійову модель демократичного поділу влади; створено Конституційний Суд, нові органи державної виконавчої влади; реорганізовано центральні органи влади та вдосконалено в цілому діяльність усіх державних управлінських структур; внесено відповідні зміни в діяльність силових структур та систему судової влади; розроблено відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування нову систему місцевого самоврядування; на умовах багатопартійності, політичного плюралізму та реального народовладдя забезпечено виборчий процес.

У контексті зазначеного безперечним є твердження, що для України як однієї з перехідних посттоталітарних держав становить інтерес досвід системних трансформацій, набутий країнами Центральної та Східної Європи, особливо в сенсі досягнення ними так званих «копенгагенських критеріїв»². Використання досвіду цих країн ґрунтується на висновках представників сучасної науки, які на підставі аналізу нагромадженого емпіричного матеріалу переходів до демократії в країнах Латинської Америки, Південної, Центральної та Східної Європи дійшли висновку про те, що за умов несформованості (чи недостатньої сформованості) структур-

---

¹ Див.: Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М., 1999. – С. 99–105.

² У червні 1993 р. Європейська Рада на засіданні в Копенгагені визначила принципи розширення Європейського Союзу. Ці вимоги включають наявність стабільних демократичних інституцій, повагу до меншин; існування ринкової економіки, здатної витримати конкурентний тиск у ЄС; спроможність дотримуватися цілей політичного, економічного та валютного союзу.

них чинників демократичних транзитів успіх переходу залежить від ефективності та гнучкості створених політичних інституцій, особливостей їх взаємодії та взаємовпливу, тобто від характеристик інституційного виміру політичної системи суспільства.

Політична система України формувалася на уламках пострадянської командно-адміністративної системи. Значний вплив на формування партійної системи справляла монопартійність, успадкована від тоталітаризму. В державі склалася практично біполярна конфігурація українського політикуму: комуністи — антикомуністи (досить аморфне утворення романтично налаштованих супротивників тоталітарного режиму) і, як наслідок — політично неструктурований парламент, відсутність організованої політичної сили, здатної взяти на себе відповідальність за формування і реалізацію курсу реформ; несформованість нормативно-правового підґрунтя реформ; поступова олігархізація суспільно-політичного життя. У подальшому ускладнювали ситуацію незавершеність процесів трансформації економічної, соціальної, політичної, духовної сфер, наявність значних наслідків деформацій суспільного розвитку, що виникли на початкових етапах трансформаційних процесів. Принципи формування, механізми взаємодії та взаємовпливу інституцій державної влади (як центральної, так і місцевої) формулювалися під впливом ситуативних консенсусів, укладених в періоди загострення політичного протистояння між сегментами політичної еліти. За таких обставин і було прийнято чинну Конституцію України, яка визначила обсяг компетенції і повноважень виконавчої та законодавчої гілок влади, принципи їх формування, механізми взаємодії та взаємовпливу. Конституція запровадила в Україні президентсько-парламентську форму правління, яка виявила протягом часу свої сильні та слабкі сторони.

Зауважимо, що політичні перетворення в Україні здійснювалися в напрямку демократизації всіх сфер суспільно-політичного життя та переходу від тоталітарної моделі держави до ліберальної. Логічним завершенням процесу вдосконалення конституційних засад незалежної, правової, соціальної держави стало прийняття 28 червня 1996 р. чинної Конституції України.

Однак слід визнати, що необхідні зміни в суспільній свідомості та реальне оновлення владних відносин відбувалися недостатньо динамічно, внаслідок чого започатковані політичні реформи не дали бажаного результату, не забезпечили повного руйнування тоталітарної радянської спадщини, а запроваджені нові владні структури не змогли віднайти механізмів ефективного функціонування. У цьому контексті серед позитивних завоювань Української незалежної держави можна виділити поділ цен-

тральної влади за відповідними гілками — законодавчою, виконавчою та судовою, а також офіційне закріплення основних принципів демократії в Конституції України. Однак реальної децентралізації влади, як це сталося в європейських країнах колишнього соціалістичного табору (Чехія, Німеччина, країни Балтії), так і не відбулося. Радянська модель партійно-державного апарату, що діяла раніше, генетично запрограмувала політичну систему незалежної України: не відбулося заміни політичної еліти, тому залишилися поведінкові стереотипи і стандарти мислення, збережені основи державності, продубльовані моделі суспільного розвитку і, як слушно зазначає А. Дергачов, «в Україні з перших років незалежності відбулося фактичне одержавлення демократії»¹.

Адміністративно-територіальна побудова радянської державності, ментально-управлінська спадщина СРСР, на базі яких розроблялася новітня українська державність, стали гальмом на шляху встановлення ефективної демократії. Це призвело до половинчастого характеру запроваджуваних змін і перетворень, що поєднували в собі нові демократичні за формою структури та старі авторитарні за змістом механізми їх діяльності. Спроба органічного поєднання етатичної та ліберальної моделей держави призвела до появи гібридних владних утворень, де на тлі демократичних форм домінували тоталітарні недосконалості. У багатьох випадках одні владні інституції дублювали компетенцію та повноваження інших, що призвело до загострень у стосунках та протистояння як між гілками влади на центральному рівні, так і між владними структурами на рівні областей і районів. Постійні конфронтації між Президентом України, виконавчою владою, з одного боку, та Верховною Радою України — з другого переросли в широкомасштабне протистояння, до якого втягнуто значну частину українського суспільства, що спричинило істотне зниження впливу державної влади на регулювання суспільних процесів, створення належних умов для гідного життя кожного пересічного громадянина.

У конституційно-правовому полі України мають місце юридичні колізії, в основі яких лежить порушення балансу влади, коли вихід владних структур за межі своєї компетенції призводить до взаємного вторгнення в поле їхньої діяльності. Це підсилюється недосконалістю конкретної політичної відповідальності Верховної Ради України, де існують умови, за яких певні політичні лідери зайняті відвертою політичною демагогією і популізмом, обстоюванням корпоративних (партійних, галузевих, бізнесових тощо) інтересів та їх лобіюванням. Унаслідок цього досить типовим

---

¹ *Дергачев А.* Место политических партий в осуществлении власти в Украине // Полит. мысль. — 2002. — № 1–2. — С. 4.

явищем стало прийняття внутрішньо суперечливих, не погоджених між собою законів¹.

Слід зазначити, що досі не подолано розриву у фактичному та юридичному функціонуванні Конституції України. Він є досить значним, особливо в частині забезпечення конституційних прав людини. Подолання розбіжностей між Конституцією та соціальною практикою, адекватне вираження в Конституції України об'єктивних потреб суспільного розвитку і, завдяки цьому, юридичне оформлення механізму саморегуляції суспільства є найважливішим чинником розвитку конституційного ладу України, посилення демократичного потенціалу інститутів української державності.

Час, який минув після прийняття Конституції України, переконливо довів, що механічне поєднання нових форм демократичного устрою держави та старих авторитарних механізмів їх діяльності лише спричинило ситуацію, коли відповідні конституційні норми неможливо реалізувати на практиці. Об'єктивна компромісність Конституції 1996 р. дуже швидко використала свій праворегулятивний потенціал і далі почала гальмувати демократичний розвиток держави.

Отже, вважається, що один із драматичних парадоксів сучасного етапу розвитку українського суспільства є таким: існуюча політична система покликана стати головним інструментом суспільних перетворень — виходить, і перетворення себе самої. Але це є безперспективним, оскільки необхідні зовнішні стосовно традиційного інститути політичної дії — нові партії, профспілки, всілякі асоціації і головне — органи реальної влади та управління. Ущербність, щоправда, відносна, такого погляду полягає у формальному, площинному, одномірному та поверховому сприйнятті того організму, котрий прийнято називати політичною системою. Стосовно процесу утворення і модернізації нових партій Ю. Ясенчук, наприклад, обґрунтовано зазначає, що кількість політичних партій відчутно зростає перед президентськими виборами², а в партійному середовищі поширюється переважно опозиційний тип політичної поведінки. Аналіз виборчих кампаній останніх років виявив досить стійку тенденцію — побудування передвиборних стратегій партій не на висуненні альтернативних моделей суспільно-політичного розвитку, а на критиці

---

¹ Див.: Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: Міждисциплінарний аналіз: Монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПРН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. — Х., 2004. — С. 147–182.

² Див.: Ясенчук Ю. Вплив партійної системи на розвиток владних відносин в Україні // Вісник Української академії державного управління. — 2002. — № 2. — С. 291.

владних структур. Відбувається загострення політичних суперечностей у суспільстві, що може супроводжуватися радикалізацією опозиції. Така ситуація не сприяє демократизації суспільства і стабілізації перебігу соціально-економічних і політичних процесів. Актуальність розв'язання проблеми політичної відповідальності Верховної Ради України та гармонізації співпраці парламенту та уряду зумовлюється необхідністю стабілізації соціально-політичної ситуації в Україні і відповідає політичній складовій вимог до країн-кандидатів на вступ до ЄС.

Нині сформована політична система в Україні справляє певний вплив і на становлення партійної системи. Адже процес партійної консолідації і формування партійної системи європейського зразка пов'язаний із прямою участю парламентських партій у формуванні програми суспільно-політичного та економічного розвитку держави, подальшою установчою та законотворчою діяльністю з її реалізації. Досвід реформ у східноєвропейських країнах свідчить про те, що характер партійної системи є найважливішим індикатором ступеня консолідації демократії. Оскільки в сучасних теоріях демократії ідеї народного представництва набули інституційного оформлення у вигляді існування усталених партійних систем, політичні партії виступають по суті найбільш впливовими акторами політичних процесів, зокрема через артикуляцію і агрегацію інтересів соціальних груп, організацію і проведення передвиборчих кампаній, формування (чи вплив на формування) політичного курсу держави, участь у структуруванні парламенту (на правлячу більшість і опозицію); формування органів виконавчої влади в державі з подальшою політичною відповідальністю за результати їхньої діяльності (лише в країнах з парламентськими і напівпрезидентськими формами правління). Сформована партійна система є ще одним джерелом політичної стабільності в країні. Оскільки ефективність реалізації державної політики пов'язується в громадській думці із спроможністю владної політичної сили розв'язувати соціально-економічні та політичні проблеми, то громадська активність спрямовується в конструктивне річище вибору між конкуруючими політичними силами, а не набуває протестних форм і призводить до дестабілізації політичної системи загалом.

Політична організація суспільства (у тому числі політична система) — це поняття не юридичне, тобто не насамперед юридичне, а реальне, соціально наявне, політично існуюче. До неї входять усі й будь-які суб'єкти політичної діяльності — легальні, юридично індиферентні, підпільні, тобто протизаконні. У цьому сенсі до політичної організації суспільства перехідного періоду входять поряд з офіційними структурами також неофіційні.

Традиції, звичайні норми поведінки, релігійні постулати, радянська передісторія різних народів, територіальних спільнот тощо створили те, здавалося б, забудьте, але завжди реально існуюче духовно-політичне підґрунтя, на яке було «накладено зверху» сучасну українську політичну систему. Це як напівзруйновані зводи старого будинку, використовувані як опора для нової будівлі: одні її частини тримаються краще, оскільки під цими новими базовими конструкціями, зміцнюючи їх, стоять збережені частини колишньої будівлі; інші — гірше, тому що змонтовані над порожнечами.

Потреба у перетворенні в перебігу трансформаційного процесу українського суспільства і його політичної системи цілком очевидна. Однак хибною є думка, згідно з якою відновлення нашої державності має відбуватися лише на шляхах переформування держави як правової. У не меншому ступені держава підлягає модернізації як справді соціальна, бо держава хронічного, точніше, історично неминущого, дефіциту бюджету ні соціальною (по суті своїй, якщо не за цілями), ні правовою не є. Вона підлягає модернізації і як загальнонародна — на шляхах вільної плюралізації соціальних інтересів та їх демократичної гармонізації; і як соборна — і цей процес, на щастя, зрушився з місця¹. Те, що прийнято в нас називати державою, підлягає радикальній трансформації та модернізації, реконструкції, відродженню.

Наявність серед існуючих, якщо не всіх, то багатьох, політичних інститутів, не зовсім безнадійних, ще придатних до перетворень, не означає, що весь наш політичний і правовий оптимізм можна засновувати лише на них. Сам процес модернізації не може не породжувати нових форм соціальної організації і самоорганізації². Ті неформальні рухи, що у засобах масової інформації найчастіше кваліфікують як перешкоди, якщо не гірше, — це, по суті, симптом пробудження істинного громадянського суспільства. Інша річ, що і тут наявна полівалентність: від соціально здорових

---

¹ Див.: *Дубінін В. В.* Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства. – Краматорськ, 2006.

² Див., напр.: *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика в теории социальной самоорганизации). – С.Пб., 1999; *Дзьобань О. П.* Соціальні системи у синергетичному контексті // Матер. VII Міжнарод. наук.-практ. конф. «Наука і освіта – 2004». – Т. 2: Філософія. – Дніпропетровськ, 2004; *Наумкина Е. А.* Роль теории самоорганизации в осмыслении феномена коэволюции общества и природы: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09. 00. 09 – Сумы, 2000; *Рузавин Г. И.* Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе: Сб. ст. – В 2 ч. – М., 1990; *Липкан В. А.* Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 16. – С. 142–148.

екологічних, народно-демократичних, національно-патріотичних і тому подібних рухів до екстремістських груп, що за певних умов з великою імовірністю можуть стати бандформуваннями.

Отже, «ємність» політичної системи не може не зростати разом зі збагаченням усього політичного життя. Ми стали учасниками і свідками зародження істинної демократії (втім, ще досить недосконалої). Сьогодні ми не можемо не бачити й не визнавати загальнодемократичного змісту і прогресивного значення (у тому числі плюралістично-демократичної практики, теорії та повсякденного умонастрою) сучасних зразків західних політичних систем. Разом з тим уявляється, що сутнісні розбіжності плюралізму «у них» і «у нас» не зникли передусім через кардинальні етноментальні, насамперед культурні, розбіжності.

Ключові характеристики політичної культури впливають на перебіг політичного процесу і природну модернізацію політичної системи в тій чи іншій країні, підвищуючи або, навпаки, знижуючи імовірність узгодження різних соціальних інтересів, політичної передбачуваності, стабільності¹.

З соціально-філософської точки зору питання про соціокультурний контекст пов'язане із з'ясуванням значущості позаінституціональних аспектів політики: за діяльністю тих чи інших політичних суб'єктів, за фасадом політичних інститутів проглядається присутність стійких традиційних архетипів, або «канонів», аж ніяк не завжди усвідомлюваних, але незмінно діючих². У досвіді модернізації виявлено, що навіть нові технології неможливо довільно пересаджувати на будь-який культурний ґрунт; так, будучи імпортованими з Заходу на Схід, вони дають помітно менший ефект, гірше «приживаються». Це тим більше справедливо відносно нових суспільних інститутів: імпортований ззовні парламентаризм, «імпортована демократія» залишають враження глибокої профанації. Тому вивчення соціокультурного й правового контекстів стає вирішальною умовою успішності тих чи інших соціально-політичних нововведень і модернізацій.

---

¹ Див.: Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х., 2007. – Вип. 1(27). – С. 26–32.

² Див., напр.: Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення); *Він же*. Соціальні архетипи в контексті культури // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матер. наук. конф., 22–23 квітня 2004 р. / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. С. В. Сищенко. – Х., 2004. – С. 38–39.

Тут завдання соціогуманітарного знання трансформується в правокультурно-центричну площину: не обмежуючись дослідженням політичної системи як механізму, що вимагає взаємодії й узгодженості своїх «деталей», вона аналізує умови інтеграції цього механізму в метасистему соціуму, де право, традиції та норми, цінності і зразки поведінки відіграють не меншу роль, ніж інтереси, що прагматично розуміються, та інструменти їхнього досягнення. Тут людина виступає в двох іпостасях: як істота, що переслідує практичні цілі, і як істота, що шукає вищий сенс буття. Таким чином, питання про модернізацію політичної системи виступає, з одного боку, як питання про спадщину, традицію, у прямих або перетворених формах, які впливають на політичну систему, а з другого — як питання про загальні життєорієнтуючі «змісти» та цінності.

У процесі політичних реформ і модернізацій завжди існують і зіштовхуються політичні ідеї двох основних типів: представницькі, що виражають інтереси та позиції різних груп суспільства (соціо професійних, регіональних, етнічних тощо), і глобальні, що конкурують на ринку політичних проєктів «кращого майбутнього». Ці типи не є взаємозамінними, вони пов'язані відношенням додатковості. Якщо еволюція політичної системи перетворюється на конкурс одних тільки глобальних світотворчих ідей, а представницькі функції виявляються придушеними, то це загрожуватиме ідеократичним (наприклад, теократичним) виродженням політичної культури і політичної системи в цілому, яка втрачає здатність порівнювати «вищі змісти» із запитамися людської повсякденності¹. Якщо ж ареал політичних ідей цілком заповнено формами представництва групових інтересів, це чревато втратою ціннісних орієнтацій; складається цілком прагматична політична культура, не здатна представити суще на суд належного, — культура, в якій гасне творча політична уява, звернена до майбутнього.

Поряд із зазначеною дихотомією треба мати на увазі й іншу: відносно політичної системи ми маємо справу не тільки з «просторовими» формами детермінації, взаємодією та взаємообмеженням співіснуючих соціальних груп і груп тиску, а й з тимчасовою формою детермінації, з тиском минулого досвіду та традицією. Таким чином, виникає цілком герменевтична проблема, пов'язана з розв'язанням проблеми контексту. Сьогодні, коли в Україні знову постало питання про культурну і цивілізаційну ідентичність, про місце між Заходом і Сходом, Європою і Росією, індустріальним і постіндустріальним суспільством, розуміння специфіки та перспектив модернізації її політичної системи набуває особливого значення.

---

¹ Див.: Дзьобань О. П. Філософське розуміння влади в контексті тенденцій глобалізму // XIX століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матер. VI міжнарод. наук.-теорет. конф. – К., 2007. – Кн. 1. – С. 201–204.

Тут йдеться насамперед про політичну культуру, оскільки саме вона на сучасному етапі розвитку суспільства здатна вплинути на модернізаційні та трансформаційні процеси. Досить відомою серед класифікацій політичної культури є «цивілізаційна», запропонована американським політологом Г. Алмондом; він розрізняє чотири її типи: англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну (авторитарно-патріархальну) та тоталітарну¹. Елементи кожної із цих типів політичної культури мають місце в політичній культурі сучасної України, тому коротко охарактеризуємо їх.

Англо-американську культуру вирізняють такі риси. По-перше, вона є світською й прагматичною: політика тут виступає не в манихейському вигляді непримиренної боротьби сил Добра і Зла (Прогресу і Реакції), а всього лише як зіткнення групових інтересів, кожний з яких має право на існування. І оскільки тут відкидається фаталістичний принцип певної колективної долі, вона давалася взнаки у звичній для нас теорії «непо-рушних історичних закономірностей», то політичний процес виступає як «процедура відкриття» реальних можливостей і впливу різних суспільних груп, а також як обмежувач їхньої стихійної експансії.

По-друге, ця культура відрізняється гомогенністю: загальнонаціональним консенсусом з приводу деяких основних цінностей і непорушних правил гри. Практичним тестом, який підтверджує наявність цієї ознаки, є та обставина, що тут не тільки партія-переможниця визнає законність і справедливість правил гри, в якій вона перемогла, а й переможена партія — теж, хоча саме їй це визнання дається сутужніше. Що дає переможеній стороні сили винести свою поразку і не кинутися на барикади, не вдатися до тактики терору або тотального саботажу? У першу чергу світсько-прагматичне бачення реальності: переконання в тому, що в перебігу виборів зіштовхувалися не сили Добра і Зла, а всього лише «грішні» земні інтереси, кожний з яких є законним. Далі, уявлення про те, що громадське життя не становить гру з нульовою сумою, при якій благополуччя однієї сторони купується ціною знедолення іншої. Нарешті, впевненість у тому, що політичні перемоги і поразки не є остаточними: треба просто потерпіти до наступних виборів. Зрозуміло, що для такої культури далекий «есхатологічний романтизм»: передчуття кінця світу, передодня «найбільших переворотів» і «остаточних розв'язок» історії. Цей тип ментальності тяжіє до «осьового» часу, рівновіддаленого від варварських стихій «початку історії» і кульмінаційної напруги її «пізньої доби».

---

¹ Див., напр.: Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / А. С. Богдановский (сокр. пер. с англ.), Л. А. Галкина (сокр. пер. с англ.). – М., 2002.

У просторовому відношенні ця культура є центристською; електорат найбільших партій тяжіє до центра, тому й партійна політика балансує навколо центра: усякий зсув позицій у дусі правого або лівого радикалізму загрожує політичним вакуумом; по краях політичного спектру масовий виборець «не водиться». В окремі моменти історії традиція центрризму може перерватися, але якщо взяти довгостроковий масштаб, то домінанта політичного центрризму не викликає сумнівів. З цим пов'язана висока наступність різних періодів історії усталених держав: прихід нової адміністрації, настільки ж близької до центра, як і попередня, не порушує розміреної ритміки, не породжує очікувань «нового світу» та «нової людини».

Характеризуючи континентально-європейську політичну культуру, Г. Алмонд вказує на її змішаний, або перехідний — між традиційним і сучасним суспільством, — характер. Поряд зі світським сприйняттям політики як боротьби групових інтересів тут зберігається вплив її розуміння як боротьби ідеалів, зіткнення Добра і Зла. Ця традиція накладає свій відбиток на масове сприйняття політичного процесу як «боротьби титанів», як космогонії, що народжує нові світи¹. Електорат тут різко поляризується на лівих і правих при явній нечисленності центра. Тому й політичним лідерам невідгідно демонструвати центрризм, оскільки це загрожує втратою масової соціальної бази і породжує презирливе неприйняття по обидва боки. Тут мають шанс на перемогу тільки партії та коаліції з яскраво вираженою правою або лівою домінантою. Тому й політичний час у континентальній культурі характеризується вираженою циклічністю, переривчастістю. Кожна партія, що перемогла, намагається почати національну історію спочатку, «переграти» й переінакшити її. До політичного супротивника ставляться як до злого спокусника — викрадача раю, з яким компроміси недоречні. Тому найважливіший з демократичних принципів, що стосується охорони прав політичної меншості, тут постійно ставиться під сумнів як перешкода для прометеєвих амбіцій «авангарду», що переміг. Але тим самим в історію закладається механізм циклу — переможена сторона чекає на свою годину, аби розгорнути рух історії в протилежному напрямку.

Можна сказати, що політичний центрризм, принципи плюралізму, готовність захистити права політичної меншості — це є не що інше, як інструмент боротьби з циклічною, «бумеранговою» історією. Справді, чим безумовнішою є перемога однієї сторони над іншою, чим безроздільніше її панування сьогодні, чим послідовніше зводиться однопартійна «воля» у загальнообов'язковий закон, тим і сильніше позначиться в майбутньому

---

¹ Див.: Кривошеїн В. В. Системологія політичного світосприйняття. — Дніпропетровськ, 2004.

ефект бумеранга, що вдаряє по нинішніх переможцях або їхніх спадкоємцях. І навпаки, визнавши права й інтереси іншої сторони, сьогоднішні переможці розширюють обрій передбачуваної та спадкоємної історії, запобігаючи її трагічній циклічності.

Таким чином, зіставлення англо-американської та континентально-європейської культур є досить змістовним, аби бути взятим до уваги у нас, для вироблення стратегій політичної модернізації і зіставлення її різних моделей. Однак дихотомія Г. Алмонда повинна бути переосмислена. У цьому контексті чимале значення для розуміння сутності і значення демократичної культури в процесі модернізації політичної системи має старий філософський спір про природу універсалій. Як відомо, на цій основі в європейській культурі виникла дихотомія «номіналізм — реалізм», яка й сьогодні зберігає змістовність. У соціальній філософії та філософії права номіналізм пов'язаний із двома основними принципами:

1) замість підпорядкування частки загальному, замість етики «само-відданого служіння» — пріоритет індивідуального інтересу. Претензії будь-якої державно-правової і політичної інстанцій на монопольне представництво загального інтересу тут рішуче відкидаються: сама держава розуміється як одна із форм приватного інтересу, з яким інші приватні інтереси встановлюють договірні стосунки (наприклад, сплата громадянами податків державі в обмін на деякі гарантії, які їм надано, — знову-таки не через месіанську природу держави, що піклується про громадян, а на основі зацікавленості);

2) замість твердої прихильності громадян до тієї чи іншої спільноти: класу, етносу, словом, замість єдиної колективної долі — ризик індивідуального самовизначення і право вільно змінювати групову належність. Демократична культура виходить із презумпції епохи Просвітництва про співтовариство суверенних індивідів і в економіці, і в політиці, діючих від власного імені, а не від імені вищих колективних сутностей. Власне, і сьогодні демократія ґрунтується на цій презумпції.

Дійсно, політичні вибори втратили б усякий сенс, якби люди поводитися в політиці у дусі принципу єдиної колективної долі і голосували, як завжди, лояльні члени своїх макрогруп, класів. Тоді розподіл голосів виборців завжди був би заздалегідь відомим як відображення соціальної структури і збіг з питомою вагою робітничого класу, селянства тощо. Лише тією мірою, в якій виборці поведуться як вільні «електрони», змінюючи свою «орбіту» (орієнтацію) у перебігу нових виборів, демократичний Всесвіт стає складним, стохастичним.

Демократичну політичну систему особливим чином характеризує біхевіористська теорія «обміну». Різні конкуруючі партії виступають як про-

давці політичного товару, а виборці — як його покупці. Нормальний демократичний процес вимагає єдиного політичного ринку, вільного від протекціоністських бар'єрів. Це означає, що його «товари» — різні політичні ідеї, програми та платформи — безперешкодно циркулюють і конкурують між собою; виборців цікавить винятково якість «товарів», а не вигляд продавця. Ці установки дають узнаки скрізь, де виборці демонструють апріорну готовність сприймати або відкидати політичні ідеї, залежно від того, чи виходять вони від «соціально близьких» або «соціально далеких».

Тут виникає питання про перспективи, домінуючі тенденції у розвитку політичної культури. Г. Алмонд, як і більшість теоретиків «атлантизму», схильний вибудовувати тимчасову часово-просторову ієрархію політичних культур, розташовуючи їх на «осі прогресу»: американська культура виступає еталоном сучасної культури, інші — покликані еволюціонувати у тому ж напрямку. Тут мислення атлантистів у чомусь різоче нагадує марксистське: та ж єдина лінійна перспектива, ті ж неблаганні імперативи прогресу. Однак, дивлячись на еволюцію політичних інститутів післявоєнної Німеччини або Японії, ми переконаємося, що тут зовнішній, екзогенний чинник відіграє більшу роль, ніж внутрішній.

Свого часу Р. Арон назвав демократію ФРН «імпортованою»¹. Чи не означає це, що при ослабленні тиску колишнього екзогенного чинника еволюція цієї країни здатна зробити черговий зигзаг, що не укладається в рамки атлантизму? Порівняно недавнє (за історичними мірками) об'єднання Німеччини дає привід усерйоз про це подумати. Однак тут ми бачимо, що дихотомія Г. Алмонда, який протиставляє англо-американську політичну культуру континентально-європейській, як і дихотомії М. Вебера² та Г. Лебона³, що акцентують розбіжності протестантської та католицької Європи, «латинських» і «німецьких» народів, не завжди евристична.

Але віра в нове суспільство і нову людину явно суперечить філософії політичного центрizmu, бо останній як мистецтво мирного співіснування з опонентами в політичному просторі тим самим забезпечує і високу наступність у часі: кожна з центристських коаліцій, що перемогли, є більш схильною до прийняття історичної спадщини, ніж до її рішучого перегляду.

---

¹ Див.: Арон Р. Мир и война между народами / В. И. Даниленко (ред.), Ю. А. Школенко (пер.). – М., 2000; *Він же*. Избранное: Введение в философию истории / И. А. Гобзов (отв. ред., пер. с франц. и сост.). – М., 2000.

² Див.: Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994; *Он же*. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / О. Погорілий (пер.). – К.: Основи, 1998; Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеस्क'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер / Г. Філіпчук (пер. з франц.). – К., 2004.

³ Див.: Лебон Г. Психология народов и масс. – С.Пб., 1995.

Сьогодні багатьом вітчизняним «західникам» всесвітня історія уявляється у вигляді неухильної ходи переможної західної цивілізації, що всюди демонструє своєї переваги. Ця лінійна перспектива — спадщина старого лапласівського розуму спільно з марксистським історичним монізмом — ігнорує реальні альтернативи, а також спокуси людини в історії, що самі по собі належать не до світу незначних ілюзій, а мають онтологічний зміст: здатні потягти людські суспільства на несподіваний шлях, незрозумілий для adeptів теорії прогресу.

Нинішній статус Заходу, одержаний внаслідок краху тоталітарної держави та її сателітів, аж ніяк не є закономірним підсумком і єдино можливою перспективою історії. У цьому нас переконує досвід 70-х років ХХ ст. періоду активної ревізії статусу і ролі Заходу у світовій культурі. Витиснення Заходом імпульсів насильства ззовні однотипне з вивозом токсичних виробництв і твердих технологій. Йдеться про «скидання ентропії» у зовнішнє середовище, на периферію західної ойкумени. Тому культурна дискредитація Сходу може бути оцінена як спроба легітимації того скидання шлаків цивілізації, якого, принаймні дотепер, так потребував Захід.

Утвердження нового глобалістського образу демократії, пов'язаного з презумпцією неієрархічності світових культур, визнанням самоцінності цивілізаційної та культурної розмаїтості світу, різко змінює звичний політичний спектр¹. При цьому в розвинутих країнах виявляється, що цінності культурного плюралізму більш послідовно захищають праві («нові праві»), ніж ліві. Західний лібералізм виробив мистецтво консенсусу для політичних процесів, що розгортаються в монокультурному та моноцивілізаційному просторі. Саме з цим пов'язане, зокрема, визначення Г. Алмондом американської політичної культури як гомогенної.

Сучасна культура влади в багатонаціональних суспільствах може бути визначена як здатність використовувати ліберальну концепцію плюралізму і консенсусу стосовно вже не взаємодії груп і партій, а взаємодії культур. Лібералізм як ідеологія і як політична «технологія згоди» повинен опанувати цей новий для нього рубіж. Тільки подолавши цей бар'єр, він здатний утвердити свій статус не тільки західної, а й загальносвітової універсальної цінності. З цих позицій має бути переглянуто багато з презумпцій українського західництва. Його парадокс полягає в неоправданому монізмі. Присягаючись на словах у вірності принципам лібералізму і діа-

---

¹ Див.: Україна в системі духовних, економічних та політичних координат глобалізованого світу: Матер. V наук.-практ. конф. / Нац. акад. управління; Центр перспект. соціал. дослідж. М-ва праці та соціал. політики України та НАН України / М. М. Єрмошенко (ред. кол.), Л. І. Буряк (упоряд.) – К., 2006.

логу, насправді він вимагає беззастережної капітуляції власної національної культури. З національним ритуалом і традицією він воює не в ім'я волі і плюралізму, а в ім'я нової абсолютної віри і нового позикового ритуалу. Замість того, аби поєднувати у своїй свідомості, системі цінностей свою і чужу традиції, тобто жити в зоні високої напруги, пов'язаної з різницею культурних полюсів, вітчизняний «західник» віддає перевагу простоті моністичних рішень. Він здатний радикально змінювати ритуали, але виявляється нездатним жити поза ритуалом.

Отже, формулюючи проблему модернізації сучасної політичної системи України, треба враховувати завоювання культурної антропології, етносоціології, порівняльної політології — наукових напрямків, що затверджують нову, релятивістську парадигму. З цих позицій відкривається та істина, що різні культури здатні домагатися подібних результатів різними шляхами і методами. Проблема не в тому, що якась з культур грішить «невиправно поганою спадковістю» і від неї потрібно «просто відмовитися». По-перше, відмовитися від власної культури, очевидно, так само неможливо, як і від власної спадковості. По-друге, така фаталістична презумпція стосовно незахідних культур, в першу чергу української, не обіцяє нового світового порядку на основі взаємної рівноправності та консенсусу. В цьому відношенні самознищення українського західництва, схильного до сліпого наслідування, але не готового до гідного і рівноправного діалогу, не наближає, а віддаляє перспективу побудови прийнятної політичної системи в процесі її модернізації, провокуючи гегемоністські інстинкти старого євроцентризму¹.

Сучасний світ занадто великий і складний, аби ним можна було керувати з одного центра. Крім того, будь-яка цивілізація, у тому числі західна, не є настільки бездоганною й універсальною у своїх політичних потенціях, аби стати еталоном для усього світу. Уподібнення єдиному еталону суперечить антиентропійній стратегії соціуму — посиленню різноманіття і багатоваріантності². Таке уподібнення може призвести до вкрай небажаних наслідків: глибоких суперечностей, соціокультурних катаклізмів, загальносоціальних патологій.

Подолання загальносоціальних патологій можливо через економічні (у характері власності й організації виробництва), соціальні (у розподілі і споживанні), просвітницькі і тому подібні перетворення, причому на

---

¹ Див.: *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / НАН Украины; Ин-т социологии; АПН Украины; Ин-т высш. школы. — К., 2001.

² Див.: Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій. — С. 26–47.

основі закону і в межах права. Звичайно, оперативне і справедливе висвітлення в засобах масової інформації неправомірних дій представників державної влади — гострий інструмент дебіюрократизації суспільства, але лише оплата по праці, у даному випадку управлінській, та її реальному економічному, соціальному результату — тільки це, як уявляється, може претендувати на панацею від засилля бюрократизму. Про це свідчить і світовий досвід, оскільки бюрократизм і боротьба з ним — глобальна проблема сучасності, в усякому разі ХХ–ХХІ ст. Тільки суспільство, здатне забезпечити реальну оплату за результатами роботи керівників і управлінського апарату, спроможне протистояти тотальній бюрократизації, через яку адміністративні структури забезпечують себе «самостійними джерелами» життя та розмноження. У цьому контексті, по-перше, проглядається певний магістральний напрямок, який полягає у розвитку нормального процесу модернізації політичної системи в суворо законних рамках (при тому, що самі закони будуть правовими, а не бюрократично-репресивними). По-друге, конкуренція галузей влади повинна привести при сприятливому перебігу процесу модернізації до ефективної системи «співуправління»: влада — у народу і рад депутатів, оперативне управління — у підзвітного їм апарату. А співуправління і є необхідною ланкою, ступенем на шляху від адміністративної системи до дійсно народного самоврядування. При цьому експертне начало в управлінні має бути відділеним від чиновницького, бюрократичного начала при повній, якщо це можливо, заміні згодом другого першим.

Вибудовуючи програму модернізації українського суспільства та його політичної системи, ми зобов'язані хоча б узагалі уявити ієрархію цінностей. Якщо для нас вищою цінністю не на словах, а в дійсності стають свобода і безпека всіх членів суспільства незалежно від національної належності, то політико-правові форми необхідно узгодити саме з цими цінностями. Отже, проголошені «єдність» або самостійність, союз або незалежність, унітаризм, федералізм, автономія тощо повинні визначатися згаданими цілями і їм слугувати, а не ставати самодостатніми, або, більше того, підпорядковуватися самоцінностям, свого роду егоїстичним імперативам.

Здається, що в тій конкретній обстановці, яка зараз склалася, при загальній тенденції до ускладнення і розгалуження міжсуб'єктних відносин загальним принципом державного устрою можуть бути тільки максимальна гнучкість, пластичність політико-правових інститутів. І тут лише політичний плюралізм, горизонтальний і вертикальний поділ влади (повноважень) можуть стати прийнятною формою трансформації та модернізації політичної системи України. Поділ, розщеплення владних повноважень треба підкорити критерію їхньої необхідності та достатності для керівни-

цтва відповідного рівня і запобігати «надмірності влади» будь-де. Але плюралізм не означає всюдозволеності і безбережності, а толерантність демократичних інститутів не є безмежною. У протилежному випадку свобода для одних перетворюється на дискримінацію для інших. Тому межі різноманіття державно-правових форм мають бути насамперед визначені інститутом фундаментальних конституційних прав і свобод людини і громадянина¹. Їхній мінімальний обсяг наведений в основних міжнародних документах і в жодному разі не повинен обмежуватися. З огляду на це потрібен перехід від окремих, розрізнених та епізодичних заходів до системних змін, які б забезпечували надійні інституційно-правові гарантії суспільної стабільності, сприяли прискоренню соціально-економічного розвитку держави, утверджували свободу особистості, стимулювали її громадську та ділову активність.

В Україні склалися як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для переходу до якісно нового етапу державотворення, головним змістом якого має стати реформування політичної системи на основі поглиблення демократичних засад розвитку суспільства.

Наслідком неструктурованості суспільства, несформованості соціальних і політичних інтересів є нестабільність та різновекторність орієнтацій окремих груп населення, зокрема, в поглядах на те, яка політична система була б для України найкращою. Водночас за всієї розбіжності позицій у цьому питанні сформувався широкий громадський консенсус щодо необхідності здійснення широкомасштабних і скоординованих інституційних, структурних та функціональних перетворень, які б забезпечили перехід від нестійкого балансування до гарантованої стабільності і сталого динамічного розвитку на власних національно-історичних та світоглядних засадах.

Усі окреслені соціокультурні та правові підстави зумовлюють нагальну потребу в необхідності радикальної модернізації політичної системи в Україні, головним спрямуванням якої має стати вдосконалення конституційної бази системи державного будівництва, існуючих владних інституцій та механізмів їхнього функціонування. Необхідність подальшого реформування політичної системи переконливо доводить і світовий досвід країн, які здійснили перехід від тоталітаризму до демократії саме через проведення радикальних політичних реформ. Чітко визначена євроінтеграційна перспектива розвитку України лише підсилює значущість і терміновість реформування політичної системи, насамперед владних відносин на всіх рівнях — від центрального до місцевого.

---

¹ Див.: Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: Концептуальний та нормативний аналіз. – К., 2005.

Виважені й науково обґрунтовані політичні зміни, що відповідають вимогам часу та ментальності українського соціокультурного середовища, враховують нагромаджений світовий та національний досвід демократичного державотворення, мають стати базовими засадами системного оновлення всіх владних структур України, привести їх у відповідність до світових демократичних принципів справжнього народовладдя. Як підкреслювалося на тематичній науково-практичній конференції з даної проблеми¹, це неможливо без внесення змін до Конституції, метою яких є:

законодавче закріплення рішень основного суб'єкта влади — народу, що приймаються на всеукраїнських референдумах, як обов'язкової норми для всіх інститутів влади;

удосконалення механізму стримування та противаг у системі владних відносин, що зніме напруження перманентного протистояння гілок влади;

чітке визначення владних повноважень та компетенції, що дозволить позбутися дублювання на всіх рівнях владних структур, та розроблення механізмів конкретного виду соціальної відповідальності всіх інституцій влади за результати своєї діяльності;

запровадження широкого дієвого самоврядування на засадах Європейської хартії самоврядування;

проведення змін у виборчій системі України, які б забезпечили політичну стабільність через політичну відповідальність за результати діяльності у владних структурах на центральному, регіональному та місцевому рівнях тих сил, що виграють виборчі перегони;

здійснення нового адміністративно-територіального поділу країни та приведення його у відповідність до вимог європейського регіоналізму та самодостатності територій;

викорінення залишків адміністративно-командного управління через відмову від використання будь-яких рудиментів радянського добору кадрів та їхньої підготовки, радянських принципів оперативного управління та прийняття управлінських рішень;

забезпечення ефективної державно-регулятивної діяльності у сфері економіки з одночасним задоволенням соціальних потреб населення;

проведення дієвого політико-правового всезагального навчання громадян України з урахуванням потреб та можливостей певних соціальних груп, у перебігу якого особливий наголос має робитися на руйнуванні минулої радянської суспільної ментальності.

---

¹ Див.: Політична реформа як засіб демократизації українського суспільства: Матер. наук.-практ. конф. Харків, 18 квітня 2003 р. – X., 2003.

Перш ніж вирішити, які ж модифікації можуть бути утворені в результаті окреслених конституційних змін, необхідно визначити існуючий у країні тип політичного режиму, оскільки напрямок модернізації політичної системи і реформ значною мірою залежить від типу політичного режиму, що вже утворився.

Український політичний режим є однією з модифікацій неопатримонального політичного режиму, якому притаманна невідповідність між «зовнішнім фасадом» сучасної держави (наявність конституції, писаного права, парламентсько-партійних інституцій, системи виборів тощо) і внутрішньою логікою її функціонування, що є цілком патримональною. Так, для України характерні персоналізація влади; клієнталізм, або патронажні відносини; провідна роль держави у політичному процесі — вона є основним агентом політичного процесу, тобто існує не поряд з суспільством, а над ним; співіснування сучасних форм і громадянського зв'язку з численними традиційними і напівтрадиційними формами.

За теорією Л. Даймонда, який принципово розмежує і електоральну (мінімальну) демократію, що має формальний характер, і ліберальну демократію, яка забезпечує не лише формальну процедуру виборів, а й ефективний захист громадянських прав і політичних свобод¹, Україну можна віднести до проміжних концепцій, що до критеріїв демократії включають базові громадянські свободи (право на відверте вираження своїх поглядів і свободу об'єднання), але допускають серйозні обмеження прав громадян. Так, в Україні громадянські свободи враховуються переважно тією мірою, в якій вони забезпечують змістовну й електоральну конкуренцію і участь, на відміну від французької чи англійської моделі ліберальної демократії, де вони є необхідними компонентами демократії, що гарантують реалізацію більш широкого кола демократичних функцій. Такі режими називаються режимами напівдемократії.

Близькою до них є модель делегативної демократії Г. О'Доннелла, описаної в серії публікацій², яка виходить з того, що політичні режими у суспільствах перехідного типу є демократичними з погляду формальних про-

---

¹ Див.: *Daimond L. Developing democracy: toward consolidation.* – Baltimore & London. – 1999. – Р. 1–23.

² Див., напр.: *Даль Р. Демократия и ее критики.* – М., 2003; *Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Центр исследований постиндустриального общества / В. Л. Иноземцев (пер. с англ.).* – М., 2004; *Лейнхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Б. И. Макаренко (пер. с англ.).* – М., 1997; *Пинто Д. Меж двух миров: Европейская культура и американская демократия.* – М., 1996; *Семашко Л. М. Сферный подход: философия, демократия, рынок, человек: Методология, концепция, проектировки.* – С.Пб., 1992.

цедур, але вони не зазначають змін у напрямку ліберальної демократії. Характерними ознаками делегативної демократії в Україні є домінування виконавчої влади над представницькими органами; наявність непрямого контролю виконавчої влади над засобами масової інформації; патронаж над громадськими об'єднаннями з боку виконавчої влади в обмін на публічну підтримку ними останньої; збереження певної автономії політичного суспільства; відсутність прямих обмежень громадянських прав і свобод.

За сукупністю конституційних ознак український політичний режим є змішаним за типом, оскільки до недавніх часів він поєднував мажоритарну та пропорційну виборчі системи з президентською формою правління. Такі характеристики політичного режиму в Україні не є запорукою стабільності, що й призводило до постійних конфліктів між гілками влади. Як відомо, при президентському правлінні уряд призначається президентом, а не парламентом, тож у партій, що добилися парламентського представництва, майже не має стимулів до створення коаліцій на підтримку урядової політики. До того ж парламент не несе відповідальності за діяльність уряду, а уряд не відповідає перед парламентом за свою діяльність. Президент як голова виконавчої влади не може ефективно управляти, не маючи підтримки парламенту. Звідси й виникає конфлікт. Спроба ввести в Україні пропорційне представництво політичних партій була зумовлена найкращими побажаннями створити ефективний парламент, на кшталт європейських систем¹. Але її поєднання з президентською формою правління не дає змогу досягти консенсусу в політичному процесі. Саме тому остаточний перехід до пропорційної системи обрання парламенту створить умови для подальшого процесу консолідації демократії в Україні.

Отже, політичний режим України можна визначити як напівдемократичний електоральний режим з делегативною характеристикою і напівконкурентним типом електорального змагання. Він поєднує елементи мажоритарної і пропорційної виборчих систем, тобто є змішаним за типом і неконсенсусним за змістом, а його невід'ємною характеристикою є авторитарний синдром.

Відповідно до теорії А. Лейпхарта оптимальним політичним режимом для України могла б стати співсуспільна демократія, яка є характерною для більшості європейських країн і виявилася більш-менш нейтральною відносно категорій «західних» і «незахідних» типів демократії. Це досить важливо у неопатримональному вимірі пострадянських країн. Дана тео-

---

¹ Див.: Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Л., 2004.

рія застосовується до суспільств, що характеризуються поділом на сегменти. Останні можуть бути релігійного, ідеологічного, мовного, етнічного, національного та іншого характеру. Основною метою співсуспільної демократії є вирівнювання суперечностей та створення системи обмежень і противаг для великої кількості політичних еліт, а основною ознакою — співпраця еліт¹.

Оскільки Україна є сегментованою державою за етнічною, мовною, регіональною, релігійною ознаками, має багатопартійну систему, партиципаторну політичну культуру, велику територію, різноспрямовані зовнішньополітичні орієнтації, то концепція співсуспільної демократії їй якнайліпше відповідає. Вона може стати реальним розв'язанням проблем конфліктності влади та утвердження демократії в Україні.

У контексті запропонованих модернізації та модифікації політичної системи вбачається спроба пом'якшити існуючі конфлікти шляхом створення умов для консенсусу. Тут не можна виключити жодного з трьох можливих варіантів:

м'яко-конгруентна модель бікамералізму, пропорційна основа виборчої системи, утворення демократії консенсусного типу;

моно-камеральна система влади, пропорційна основа виборчої системи, відсутність представлення регіонів, але поступове просування до наступного етапу політичних реформ;

збереження існуючої системи влади, що призведе до застою процесів консолідації демократії в країні.

Найбільш бажаним для України, звичайно, є перший варіант, а найменш імовірним є усе ж таки розвиток подій за останнім сценарієм. Політична реформа в державі вже ініційована, тож, вона не може залишитися лише абстрактною пропозицією, бо від послідовного запровадження і реалізації політичних реформ залежать майбутнє країни, процес консолідації й утвердження демократії в суспільстві.

Проголошення України незалежною державою відкрило можливості для всебічної модернізації її політичної системи на підґрунті світового досвіду і власних потенційних можливостей. Проте з досягненням певного стартового рівня для модернізації Україну через диспропорції між бажаними результатами політичних змін та їх реальними результатами охопив так званий «синдром модернізації», який полягає у суперечностях між процесом диференціації, вимогами рівності та здатністю політичної системи до інтеграції. Цей синдром, як слушно зазначає О. Зінченко,

---

¹ Див.: *Лейнхарт А.* Многосоставные общества и демократические режимы // *Полис.* – 1992. – № 1–2.

виявився своєрідним наслідком взаємодії та взаємозв'язку основних криз політичного розвитку¹:

кризи ідентичності, тобто відрив соціально-структурних підрозділів суспільства від політичної системи:

кризи легітимності, тобто низький рівень лояльності населення до цієї політичної системи, відсутність згоди у суспільстві щодо сутності та методів діяльності політичної влади;

кризи участі, тобто відчуження населення від політичного життя, створення правлячими колами перешкод на шляху до політичної діяльності соціальних груп, що бажають брати участь в управлінні державою;

кризи проникнення, тобто невідповідність проголошених владою напрямків соціального розвитку реальній соціально-політичній ситуації, низький рівень практично політичних можливостей системи державного управління;

кризи розподілу, тобто порушення принципів забезпечення прийнятного для суспільства рівня матеріального добробуту, допустимої межі соціальної нерівності та соціальної несправедливості.

Подолання «синдрому модернізації» вимагає перш за все визначення найважливіших його проблем. Першу з них становить необхідність досягнення відносно стійкої рівноваги та політичної стабільності в суспільстві на підґрунті визначення сутності та напрямку процесів, які у ньому відбуваються. Друга важлива проблема у процесі модернізації політичної системи українського суспільства — це необхідність винайдення оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом'якшення вірогідного зіткнення старих, традиційних для даної національної політичної культури цінностей і норм політичного життя з новими модернізованими інститутами. У цьому плані треба передусім зважено підійти до запровадження політичного устрою і створення системи соціального управління, які були б спрямовані на створення такого соціально-політичного життя, яке відповідало б запитам і внутрішнім потребам українського суспільства. Третю проблему модернізації політичної системи України становить необхідність створення системи постійного й ефективного зворотного зв'язку та діалогу між представниками владних структур і населенням, залучення якомога більшої його частини до реальної участі в ухваленні політичних рішень.

---

¹ Див.: Зінченко О. В. Найважливіші проблеми політичної модернізації України // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Зб. наук. тез (за матер. XV Харків. політол. читань). – Х., 2004. – С. 87–88.

Для розв'язання першої проблеми необхідно забезпечити збалансування державного управління і системи місцевого самоврядування, усунення суперечностей у загальнодержавних, галузевих, регіональних, колективних та особистих інтересах, вирішення питання адміністративно-територіального поділу країни для погодження централізаторської політики центральної влади з федералістичними тенденціями.

Розв'язання другої проблеми вимагає цілеспрямованого подолання ситуації загальної невідповідності до суспільно-державного реформування всієї системи управління та залежності від зовнішнього тиску, запозичення загальноцивілізаційного політичного досвіду та врахування досвіду модернізації близьких до України за певними аспектами розвитку держав, неприпустимості механічного перенесення в Україну іноземних інститутів без урахування національних особливостей нашого народу, обмеження впливу на державотворчий процес вузькопартійних інтересів тощо.

Головними умовами розв'язання третьої проблеми модернізації України є подолання найбільш поширеної в політиці кризи — кризи легітимності шляхом створення механізмів суспільної саморегуляції на місцевому рівні; справедливий розподіл ресурсів влади та управління; формування державно-правових інститутів, норм і процедур, які в сукупності створюють підвалини правової держави та демократичного державного устрою; подолання диспропорції між соціальними станами; усунення всевладдя бюрократії; розширення на всіх рівнях механізмів політичної соціалізації, надбання загальнолюдських цінностей тощо.

Ще однією неврегульованою проблемою функціонування політичної системи в Україні є невизначеність статусу політичної опозиції. Існування опозиції є необхідною характеристикою демократичного політичного устрою і сформованого громадянського суспільства. Вона виступає носієм альтернативних шляхів розвитку суспільства, а її діяльність оптимізує ухвалення державних рішень, спонукає враховувати в них інтереси всіх зацікавлених груп і є важливою характеристикою розвитку демократії. Інституювання опозиції — засіб конструктивного розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, складова механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. Опозиція повинна мати можливість не тільки висловлювати альтернативні погляди і думки, а й бути повноцінним і рівноправним суб'єктом політичного процесу. Разом з тим визначення статусу політичної опозиції має передбачати вимоги й до неї самої, насамперед вимогу налаштування на конструктивну співпрацю, заперечення неконституційних форм протистояння, побудови цивілізованих відносин з владою.

Таким чином, невирішені на попередніх фазах переходу до демократії завдання потребують завершення політичної реформи, спрямованої на забезпечення дієвості та відповідальності системи влади; вдосконалення системи стримувань і противаг у функціонуванні інституцій гілок влади; досягнення ефективності у взаємодії Верховної Ради та Кабінету Міністрів; завершення гармонізації нормативно-правової системи держави із нормами європейського права; зосередження зусиль на запровадженні форм і механізмів цивілізованого діалогу між політичною більшістю та опозицією; сприяння становленню партійної системи європейського зразка.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що у загальних рисах реформована та модернізована політична система повинна:

- бути достатньо гнучкою, оперативно реагувати на виклики глобалізації; стимулювати процеси внутрішньої структуризації, інтеграції та демократичного розвитку українського суспільства;

- створити умови для найповнішої реалізації прав і свобод особистості; прискорити усвідомлення в суспільстві національних інтересів та необхідності їх захисту, забезпечити на цій основі взаємодію та співпрацю між суб'єктами політичного процесу;

- гармонізувати відносини між усіма гілками влади, зробити прозорим і зрозумілим для суспільства процес ухвалення державних рішень;

- забезпечити відповідальну діяльність усіх суб'єктів політичного процесу;

- прискорити проведення соціально-економічних реформ в інтересах суспільства.

3.3. Особливості легітиматії політико-правових відносин у процесі модернізації політичної системи

Перехрестям політичної і правової систем є влада. Вона є тим, що опредметнює себе у політиці, набуваючи наочності публічно поданих і соціально засвідчених явищ. Влада також створює позитивне право, надаючи йому примусової сили. Можна сказати, що вона є субстанцією політичної системи суспільства, і аналіз модернізації політичної системи України неможливий без дослідження особливостей феномена влади.

Особливості влади в онтологічному аспекті виражає закон її конституювання та існування, за яким влада існує і відтворює себе виключно на основі права на владу, яким вона самообґрунтовується у своїй дійсності. Це відбувається тому, що влада не може діяти як природний закон або

природна властивість, бо вона є відношенням між істотами, які мають волю. Влада повинна бути обґрунтована у своїй виправданості, тобто по-стати як небезпідставна, аби здобути визнання своїх учасників. Влада, яка визнана у своєму праві, є владою легітимною. Вона має за собою визнання своїх учасників, і завдяки цьому є виправданою, обґрунтованою. У легітимності владарювання влада одержує головну запоруку свого сталого існування; і навпаки, втрата легітимності призводить до неефективності, деструкції і, зрештою, до краху влади.

Проблема легітимації політико-правових відносин, чи легітимації влади і права, є однією з центральних проблем політичної та правової філософії. За словами О. Гюффе, «філософська критика спрямована на легітимацію й обмеження права і держави»¹. У той же час ця проблема набуває особливої актуальності в посттоталітарних суспільствах, що перебувають у стані демократичної трансформації. Коли згадується про те, що українське суспільство сьогодні — це суспільство, яке бурхливо трансформується, слід пам'ятати, що йдеться не про лінійну суспільно-історичну еволюцію, а саме про радикальну трансформацію, принципову зміну суспільного ладу за різноманітними аспектами: політичним, економічним, соціально-структурним тощо. При цьому треба зауважити, що темп цих перетворень є досить високим — трансформаційні зміни охоплюють не тисячоліття і не століття, а лише дещо більше декади.

Перехідний характер таких суспільств зумовлює наявність суперечності між вже здійсненою і навіть політично оформленою дією, з одного боку, та її соціально-правовим закріпленням у вигляді стабільного суспільного ладу, політичного режиму — з другого². Ця суперечність створює ситуацію певної загальноправової невизначеності та політичної нестабільності. Процеси легітимації утримують суспільство від саморуйнування і хаосу та зумовлюють образ майбутнього трансформованого суспільного ладу. Російський політичний філософ Т. Алексеєва пише: «Під знаком постійної загрози зісковзування до хаосу легітимність влади набуває доленосного значення для реформ»³.

У чому ж полягає сутність проблеми легітимації і які її особливості в процесі модернізації політичної системи сучасної України? Під легітима-

---

¹ *Хеффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основы положения критической философии права и государства: Пер. с нем. — М., 1994. — С. 3.

² Див.: Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. — К., 1996. — С. 320.

³ *Алексеева Т. А.* Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // *Вопр. философии.* — 1998. — № 7. — С. 58.

цією зазвичай розуміють процедуру суспільного визнання державної влади; вона додає їй необхідного авторитету в суспільстві, стійкість і стабільність. Унаслідок цього більшість населення добровільно і свідомо підкоряється владі, законним вимогам її представників і органів. Як зазначає Є. Бистрицький, «легітимація — складний процес збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства, надто ж у ситуації, коли створюються нові держави та соціальні інститути. А саме таку ситуацію ми маємо в сьогоденній Україні»¹.

Легітимація політичної влади є комплексною міждисциплінарною проблемою. У політологічному аспекті їй приділяють увагу С. Макеєв, П. Манжоло, Ю. Розенфельд та ін.²; в аспекті соціології — О. Середя³ та ін.; в аспекті юриспруденції — А. Заєць, М. Мірошниченко, С. Серьогіна, Л. Шепілов⁴; в аспекті політичної філософії — Т. Алексєєва, Є. Бистрицький, С. Пролєєв⁵. Філософсько-правовий підхід до проблеми легітимації розвивається в працях відомих зарубіжних учених Ю. Габермаса, О. Гьоффе, Р. Циппеліуса⁶. Перевагою цього підходу є те, що він об'єднує феномени влади і права в єдиному легітимаційному вимірі. Саме прагнення виявити

---

¹ Бистрицький Є. Державотворення: шляхи легітимації // Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. — С. 321.

² Див.: Макеєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл // Політ. думка. — 2001. — № 3. — С. 5–9; Манжоло П. Історико-методологічні засади формування концепту «легітимність» // Вибори та демократія. — 2004. — № 2. — С. 81–89; Він же. До питання щодо науково-теоретичного розмежування сутнісного змісту категорій «легальність» та «легітимність» // Там само. — 2006. — № 3. — С. 40–42; Розенфельд Ю. Н. Проблеми легітимації державної влади в Україні // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. ст. (за матер. XII Харків. політол. читань). — Х., 2001. — С. 131–133.

³ Див.: Середя О. С. Види та форми легітимаційного процесу: розвінчування теорії легітимації // Вісник Київського національного університету. — Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка. — 2004. — Вип. 20–21. — С. 4–7.

⁴ Див.: Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К., 1999; Мірошниченко М. Ідентичність — легітимність — правопорядок: до проблеми реформування правової системи України // Право України. — 2003. — № 5. — С. 31–35; Серьогіна С. Вибори як спосіб легітимації форми правління: конституційно-правовий аспект // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2005. — № 2. — С. 45–52; Шепілов Л. До юридичного розуміння легітимації влади // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 185–193.

⁵ Див.: Алексєєва Т. А. Вказ. праця. — С. 58–65; Бистрицький Є. Вказ. праця. — С. 320–347; Пролєєв С. Метафізика влади. — К., 2005. — С. 184–242.

⁶ Див.: Габермас Ю. До легітимації через права людини // Ципеліус Р. Філософія права. Габермас Ю. До легітимації через права людини. — К., 1999. — С. 52–62; Хеффе О. Вказ. праця; Ципеліус Р. Філософія права: Підручник: Пер. з нім. — К., 2000.

специфіку філософсько-правового аспекту в межах комплексної міждисциплінарної проблеми легітимації влади і права в перехідному посттоталітарному суспільстві є метою цього підрозділу.

З позиції політології та соціології проблема легітимації розглядається під кутом зору відносин між політичною елітою та народом. Слід погодитися з думкою С. Макеєва про складність цієї проблеми: «Легітимність — це завжди проблема; вона не річ, набута для користування, вона завжди певний проект, який належить реалізувати»¹. Вчений підкреслює, що легітимність є необхідною умовою нормального функціонування політичної влади і політичної еліти, яка цю владу персоніфікує. Але для визнання легітимності влади недостатньо обмежитись її формальною легальністю, яка одержана в перебігу законодавчо встановлених виборчих процедур. Для цього потрібна також легітимація «знизу», тобто наділення її довірою, повагою та визнанням. Це здійснюється тоді, коли влада підтверджує свою легітимність ефективними діями. Однак в умовах посттоталітарного переходу, коли бракує ефективності і внаслідок цього — легітимації «знизу», суб'єкти влади вимушені звертатися до технології самолегітимації, якими є технологія, заснована на демонстрації відданості; технологія, заснована на культивуванні переконаності у відсутності авторитетної альтернативи; технологія легітимації авторитетом науки та мистецтва; технологія привчання до відносин «патрон — клієнт»². Процеси самолегітимації в Україні розхитують підвалини легітимності і підтримують її перманентну кризу. Вихід з цієї кризи може бути знайдений шляхом розробки й реалізації моделі легітимації, яка відповідає суті відкритого правового суспільства.

У межах юридичної науки легітимація розглядається як основа розмежування понять «правотворення» і «законотворення». «Якщо законотворення, — пише А. Заєць, — є процесом творення закону, владно-державних приписів органами державної влади, який завершується виданням відповідних нормативних актів, то у правотворенні увага акцентується на легітимації, тобто сприйнятті, схваленні, виправданні зазначених норм, визнанні норм поведінки правовими в суспільстві чи його частині»³.

Для представників політичної філософії характерним є більш широке тлумачення феномена легітимності та легітимації і прагнення дати таку класифікацію форм легітимації, яка відповідала б умовам переходу від тоталітарного до демократичного суспільства. Т. Алексєєва вважає, що

---

¹ Макеєв С. Вказ. праця. — С. 5.

² Див.: Там само. — С. 7–8.

³ Заєць А. П. Вказ. праця. — С. 38.

в сучасних умовах типологія легітимності не може бути зведена до веберівських «чистих» типів: традиційного, харизматичного та раціонально-легального. При цьому авторка підкреслює, що в суспільстві, яке стало на шлях демократичних перетворень, виникає вельми жвава і нестійка суміш раціональності й традиційності, і пропонує розвинути веберівську класифікацію як за горизонталлю, так і за вертикаллю. За горизонталлю до демократичного типу додати квазілегітимний тип і тип тотально нелегітимних режимів, а за вертикаллю, тобто за ступенем легітимності, такі варіанти легітимації: згода під загрозою насильства; легітимність унаслідок традиції; згода внаслідок апатії; прагматичне підкорення (тобто підтримка заради особистої користі); інструментальна легітимність (згода, оскільки даний режим може слугувати інструментом реалізації ідеї спільного блага); нормативна згода; ідеальна нормативна згода¹.

Є. Бистрицький розглядає легітимацію як процес реалізації колективної ідентичності з боку політичної системи на основі спільних цінностей. Він виділяє три форми легітимації державної влади в посттоталітарному суспільстві, які послідовно змінюють одна одну: а) легітимація на засадах національної ідеї як свідомих переживаннях природно-культурної єдності людей; б) легітимація на засадах ідеї державності, чи адміністративно-неономінальна модель легітимації; в) демократична легітимація. При цьому перші дві є реальними формами, які за своєю сутністю є посттоталітарними формами самолегітимації. Сутність останньої полягає в тому, що владні особи й інститути влади не стільки шукають іманентні суспільству засади власної легітимації — природну систему базових цінностей, скільки кожного разу намагаються авторитарно створити її «під себе». Третя форма — це скоріше за все ідеал, якого ще слід прагнути. Вона орієнтується на створення нової колективної ідентичності — політичної нації. Остання є суверенним народом і в її межах здійснюється «поділ влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя»².

Оскільки концепція демократичної легітимації в посттоталітарному суспільстві відображає не стільки те, що є, скільки те, що має бути, найкращим шляхом її розроблення є філософсько-правовий підхід.

У межах цього підходу необхідність легітимації пов'язується з самою природою влади і права. З одного боку, влада являє собою необхідну умову досягнення людьми своїх інтересів, як загальних — за рахунок організації зусиль, так і протилежних — за рахунок їх спільного обмеження; а з другого — набуває реального буття лише у визнанні її підвладними, спи-

¹ Див.: *Алексеева Т. А.* Вказ. праця. — С. 59.

² *Бистрицький Є.* Вказ. праця. — С. 321, 329.

раючись на їх волю підкорятися. Будь-яка теорія легітимації намагається обґрунтувати право на володарювання і примушення.

Спираючись на концепцію С. Пролеєва, спробуємо відповісти на ключове для розуміння сутності легітимації питання: на якій підставі і в який спосіб обґрунтовується право на владу? Або, іншими словами, що легітимує владу і відповідно уможливорює її існування?

Визнання і впровадження влади є амбівалентними і мають дві іпостасі, постаючи з однаковою актуальністю як для владарюючого (пануючої волі), так і для підвладного (підлеглої волі). Для першого вони виглядають так: що є у моєї волі такого, що я повинен їй підпорядкувати власну і слідувати за нею так, немов би це була моя власна воля? Владарюючий повинен *виправдатися* у своєму посяганні на владу, а підвладний — *впевнитися* в обґрунтованості своїх поступок його волі. Отже, факт конституювання влади у взаємному визнанні людей — учасників влади (владарюючих і підвладних) — показує, що будь-який акт влади неодмінно спирається на право *цієї* влади *бути*, існувати. Влада існує настільки, наскільки забезпечено її право, котре втілюється у визнанні її дійсності та виправданості з боку як владарюючих, так і підвладних.

В обґрунтуванні (легітимації) влади вирізнилися два головні змістовні аспекти: по-перше, визнання підлеглості, прийняття її підвладними; по-друге, виправдання панування, своєрідне звітування у його плідності з боку владарюючого. Тільки належне обґрунтування влади в обох цих вимірах створює можливість усталених й ефективних відносин панування і підлеглості поміж різними волями (тобто буттями, сутністю котрих є самовизначення). «Влада повинна бути легітимною, аби взагалі бути, існувати» — це основний принцип як конституювання, так і функціонування влади. Він засвідчує, що людина не може мати влади над людиною. Необхідна трансцендентальна (всезагальна) підстава, аби воля визнала над собою верховенство іншої, так само аби воля утиснула себе розпорядженням іншого.

Залежно від того, в який спосіб здійснюється обґрунтування права на владу, маємо той чи той тип легітимації.

Найвідомішою типологією легітимації є запропонована М. Вебером. Він виділяє три «чисті типи легітимного панування»: легальне, традиційне та харизматичне. Як визначає сам автор: (1) «Легальне панування існує завдяки встановленим правилам. Найчастішим його типом є панування бюрократичне»¹. (2) «Традиційне панування ґрунтується на вірі у святість

---

¹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С. 157.

тих порядків і тих можновладців, які існують здавна. Найчастішим типом є патріархальне панування»¹. (3) «Харизматичне панування — це панування в силу відданості особі володаря та його ласці (харизмі), насамперед внаслідок її магічних здатностей, об'явлення чи героїзму, сили духу чи слова»². М. Вебер заснував цю типологію на своїй концепції соціальної дії — логіка виокремлення типів останньої зумовлює логіку виділення типів легітимного панування.

У той же час можлива і принципова інша типологія. Згідно з концепцією С. Пролеєва, такими типами є: 1) легітимація силою звичаю, яка поширена у традиційному суспільстві; 2) легітимація владою Бога; 3) легітимація перевагою кращих; 4) легітимація змагання сил (як можливе право сильного); 5) легітимація довірою людей³.

Тип легітимації володарювання тісно пов'язаний з уявленням про джерело влади. У звичаї ним є природа самих речей (справи) — тут влада невід'ємна від самого буття. У сакральних легітимаціях джерелом влади виступає Бог, в елітарній формі легітимації ним є стан кращих — людей, які за своїми якостями переважають інших і, відтак, одержують природне право на панування. В агональній легітимації джерелом влади визнається сила, а легітимація від довіри людей виходить з того, що носієм і розпорядником повноти влади є народ⁴.

Кожен з п'яти типів легітимації не тільки містить особливий, такий, що легітимує й владу, принцип, а також утворює окремий різновид володарювання. Відповідно до типів легітимації можна казати про традиційну, сакральну, елітарну, агональну (від грец. *agon* — змагання, боротьба) і представницьку влади. Кожна з влад продукує свою соціальність: для неї характерні владні диспозиції, повноваження, способи здобуття, здійснення і перетворення влади, системи цінностей і формування авторитету, особливі регулятиви і нормативний порядок тощо⁵.

Для перехідного суспільства характерним є перехід саме від квазілегітимації силою до легітимації довірою людей. Це є певною мірою ідеальна модель легітимації, тому більш докладно зосередимося на останньому типі легітимації.

Якщо панування примусу означає недовіру до людей та їх воль, висловлює глибокий антагонізм між членами суспільства і носієм влади, то протилежний цьому типу відносин ґрунтується на принципі визнання за

---

¹ Вебер М. Вказ. праця. — С. 160.

² Там само. — С. 165.

³ Див.: Пролеєв С. Вказ. праця. — С. 198–228.

⁴ Див.: Там само. — С. 226.

⁵ Див.: Там само. — С. 228–229.

кожною людиною *автономії свободної волі*, яка робить її самочинним суб'єктом усіх дій і прагнень. Відтак, влада постає як загальнолюдське надбання, а народ — як її суверен.

Принцип влади «від довіри людей» безпосередньо пов'язаний, з одного боку, з визнанням у людині особи з автономією свободної волі, а з другого — з ідеєю народного суверенітету. Вчення про суверенітет, як і взагалі це поняття, належить філософсько-політичній думці модерної доби. Воно походить від франц. *souverainete* («верховна влада») і введено в обіг у державно-правовому сенсі в XVI ст. Ж. Боденом. Суверенітет означає повноту, цілісність і неподільність влади, яка виходить з єдиного (і одного) джерела і яка, додамо, виявляється єдиним легітимним джерелом будь-якого нормативного порядку. Якщо йдеться про суверенітет (влади) народу, то це означає, що виключно народ, і тільки сам народ, володіє всією повнотою влади і є джерелом будь-якої влади в суспільстві (публічної влади). Ніщо інше — ні держава як така, ні традиції, ні будь-які політичні або культурні інститути, ні чиясь особиста воля — не може бути джерелом публічної влади. Принцип суверенітету виключає будь-яку владу, крім влади суверена; відтак, його влада стає *абсолютною*.

Хоча ідея суверенітету в своєму політико-юридичному оформленні з'являється у Новий час, її можна використовувати і для характеристики більш ранніх державних утворень, легітимованих довірою людей. Державним устроєм, право влади якого обґрунтовано довірою людей, слугує республіка. Вже сама назва «республіка» означає владу народу на протиположності до одноособовій владі царів. Будь-яка республіка від стародавності до наших днів є формою народовладдя, хоча конкретний спосіб організації державної влади робить цей принцип більш чи менш дієвим, іноді перетворюючи його на цілком ефемерний. Вже в античному полісі народ є цілковитим сувереном влади. Однак підстава, на якій визначається «народ», так само як і роль особи, залишаються в античності глибоко відмінними від модерних аналогів.

«Народ» тут є по суті *становим* визначенням. Антична громадянська спільнота визначає свої межі і своїх членів за критерієм походження. Як оголошував класичний у цьому відношенні закон, прийнятий в Афінах за Перикла, афінським громадянином може бути лише людина, батько і матір якої є афінянами. Тобто, афінський народ — замкнена самовідтворювана спільнота, її становий характер підкреслюється вищністю над іншими категоріями населення полісу — від метеків до рабів. Відповідно й конкретна особа, громадянин має повноту прав лише завдяки належності до громадянської спільноти, общини. Античне народовладдя значно більшою

мірою є владою общини, ніж владою особистостей (це красномовно підтверджує практика остракізму).

Вихідною основою античного народовладдя є громадянська община, а не окремі індивід зі своїми невід'ємними правами, як це характерно для модерної доби. Громадянин має *рівні* з іншими громадянами права, але одержує їх унаслідок своєї належності до общини. Ця ж належність підтверджується фактом його володіння часткою землі полісу, яку він обробляє. У республіці вищим органом влади є народні збори, які в умовах полісу існують у безпосередній формі прямої демократії, а зі зростанням масштабів держави набувають вигляду парламенту — представницької демократії. У вигляді парламенту юридично існує і діє немов би сам народ — зібрання всіх громадян. Від цього органу народовладдя — втілення представницької демократії треба відрізнити *систему державних магістратур*.

У вигляді магістратур держава стає підзвітною і підконтрольною громадянській общині (громадянському суспільству). Магістратура — це владна (державна) посада, яку обіймає особа, обрана народом (громадянами) і підзвітна йому. Чотири головні параметри визначають магістратуру: вибірність; підзвітність перед виборцями; чітка окресленість повноважень, за межі яких неприпустимо виходити (це є злочином); обмеженість виконання посадових обов'язків конкретним і задалегідь встановленим часовим терміном. І, звичайно, народ зберігає за собою право усувати від влади будь-якого посадовця, котрий порушує ці принципи.

Модерна республіка, на відміну від античної, ґрунтується на принципі прав людини, який в свою чергу спирається на концепт єдиної людської природи. Отже, відправним пунктом конституювання соціальності стає не колективність народу, а суверенна особистість — індивід зі своїми невід'ємними правами. Завдяки цьому легітимація довірою людей набуває незаперечного значення і найбільшої ваги для суверенних (самоврядних) особистостей. Не може існувати жодної влади, крім тієї, яку має кожна людина над собою. Відтак, існувати як спільний здобуток влада може лише настільки, наскільки кожна з людських осіб відокремила від себе частку власної волі і передала її у розпорядження суспільної влади. Така система відносин означає, що влада легітимується довірою людей, які власною волею наділяють її певними повноваженнями.

Відповідно вирішальну роль для конституювання публічної влади починає відігравати *суспільний договір*, яким самоврядні індивіди об'єднуються у націю (колективне тіло народу), створюють спільну волю у вигляді держави і передають їй певну частку владних повноважень. Юридичним втіленням суспільного договору стає конституція.

Республіка є класичною формою народовладдя, але легітимація влади довірою людей присутня і в інших політичних системах. Так, російські царі традиційно вважалися опікувачами селянства, були впевнені в його підтримці, і, треба сказати, небезпідставно. Уявлення про те, що лад у Росії тримається владою царя, було дійсно вельми поширеним у селянстві, хоча й зазнало історичних змін, спричинивши, зокрема, казус виборів у першу російську Державну Думу. Згода царя та його адміністрації на вибори значною мірою спиралася на впевненість про підтримку селянством існуючої влади, через що навіть у виборчому законі були забезпечені переваги у представництві селянам перед робітниками. І справжнім шоком для російського самодержця став підсумок виборів, який засвідчив антимонархічну налаштованість значної частини селянства.

Це означає, що кожен легітимуючий принцип існує не у відокремленості від інших. При тому, що можна виокремити певні типи суспільств, в яких домінує той чи той тип легітимації, зазвичай легітимуючі принципи діють комплексно і підкріплюють один одного. Тому розрізнення типів легітимації не можна вважати абсолютним. Між ними існує відчутна змістовна дифузія, внаслідок чого один тип можна розглядати як граничний випадок іншого.

Так, воля народу як суверена влади є цілком імперсональною величиною. Її виражає не стільки якась персональність, скільки всезагальна нормативність, подібна до всезагальності звичаю. Відмінність хіба що в тому, що «звичаєм» народовладдя, який лежить в основі всього життя людей, є не традиція як така, а *суспільний договір*. Сам народ виступає як цілком *сакральна особа*: якщо і не Бог, то постать його є цілком священною і у секуляризованій ідеології він посідає місце божественного абсолюту (так само як і корелятивна йому постать «людини-у-її-невід'ємних-правах»). У системі представницької влади для здобуття владних повноважень і авторитету вирішальну роль починає відігравати компетентність, тобто *кращість* у виконанні державних функцій. Саме вона дозволяє одержати підтримку і довіру громадян, що забезпечує доступ до публічної влади і владних магістратур. У свою чергу сам цей доступ організовано у вигляді відкритого законного змагання за владу, в якому достоїнство (сила) одного кандидата має здобути перемогу над силою іншого. Суверенітет народу заснований на вищості універсальної сили, якою є природа людини, над особливістю становища та вдачі (емпіричними властивостями) того чи того індивіда.

Отже, легітимуючі принципи взаємопроникають та взаємодоповнюють один одного. Для періодів глибоких соціальних трансформацій і зміни

форм суспільства та державного устрою характерною є ситуація кризи легітимації, тобто ситуація, коли системи владарювання з відмінними принципами вступають між собою у конфлікт. Такою є ситуація в сучасній Україні, але цей конфлікт поступово усувається в напрямку структурування системи влади на підставі довіри людей.

Політичні відносини тісно пов'язані з правовими. Але тут постають питання: наскільки правомірно говорити про легітимацію саме права? Чи не є воно самодостатнім і таким, що не потребує легітимації? Дійсно, право потребує легітимації лише завдяки тому, що державна влада конститується у формі права (позитивного). У той же час право не тільки вимагає від своїх адресатів поваги, фактичного визнання, а й претендує на те, аби це визнання заслужити. «Тому, — пише Ю. Габермас, — легітимації конституційованого з правової точки зору державного порядку слугують усі публічні обґрунтування та конструкції, метою яких є перетворення таких претензій на справжні претензії»¹.

Класичні правопорядки знаходили форму своєї легітимації в різних конструкціях суспільного договору. Сучасні правопорядки мають іншу структуру і модус значущості легітимації, бо вони ґрунтуються на суб'єктивних правах. Ці права надають правовій особі законне поле дій для досягнення своїх потреб та інтересів. Діючи в межах праводозволеного, людина звільняється від необхідності морально звітувати про свої дії, не зобов'язана публічно виправдувати власні дії.

Сучасне право дає своїм адресатам свободу ставлення до норм права: як фактичного обмеження поля своїх дій і можливості будувати свою поведінку з урахуванням відомих наслідків їх порушення або слідувати приписам з «поваги до закону». Правові норми повинні бути так влаштовані, щоб їх можна було розглядати одночасно і як закони примусу, і як закони свободи. «Держава мусить гарантувати і те, і інше — з одного боку, легальність поведінки особи, яка в основному дотримується санкціонованих норм, не вимагаючи від неї особливого ентузіазму в такому виконанні, а з іншого — легітимність приписів, що завжди забезпечує можливість дотримання норм з поваги до закону»².

Це дотримання ґрунтується на автономії особистості. Водночас автономія диференціюється на особисту (моральну) і публічну (громадянську) автономії. Тому і основними легітимаційними принципами сучасної цивілізації є суверенітет народу і права людини, які діють в нерозривній єдності.

---

¹ Габермас Ю. Вказ праця. — С. 52.

² Там само. — С. 53.

Права людини як такі суб'єктивні права, на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин, перебувають у центрі політичного проекту сучасності, сутність якого виражається в первісному і виключному зв'язку влади і справедливості, тобто в такій організації публічної влади, аби підпорядкованість її принципам справедливості не залишалася на розсуд наділених владою¹.

Ідея прав людини має нормативно-критичний характер. Будуючи «опосередковуючими принципами справедливості» і «моральними критеріями, якими має керуватися правопорядок»², права людини не можуть розглядатися лише як одне з юридичних понять. Вони виявляються в колі основних концептів сучасної практичної філософії, тобто філософії моральної, правової, політичної.

За своїм смисловим змістом права людини окреслюють простір, який забезпечує кожній людині умови її самореалізації, тобто простір її особистої автономії. Концепт автономії посідає центральне місце в практичній філософії І. Канта й означає «здатність бути паном собі самому», тобто жити не за чужими, ззовні заданими правилами та інструкціями, а за своїми власними принципами. У формі *моральної* та *утилітарної* автономії він протистоїть патерналістським ідеям «примусового вдосконалення» і «примусового ошчасливлення» підданих³. Замість «примусовості» завдяки автономії відстоюється «необмеженість» розвитку, тобто свобода як безумовна цінність і «одне-єдине природжене право»⁴.

З часів Просвітництва права людини іменувалися «природженими», «священними», «невідчужуваними». І в цьому виражалася уявлення про самоцінність і безумовну значущість прав людини. Натуралістичний термін «природжені» фіксував розуміння прав людини як таких індивідуальних правомочностей, що існують до і незалежно від будь-яких людських установлень, від усієї практики позитивного права. Вираз «священні» має секулярний сенс — як «безумовні», «незаперечні», або, юридичною мовою, «понад-» чи «над-юридичні». Автентичний сенс, що вкладається в поняття «невідчужувані права», полягає в тому, що вони «невід'ємні», тобто ніхто і ніколи не може відібрати їх у людини, в тому числі і сама людина на може від них відмовитися⁵.

---

¹ Див.: Хеффе О. Вказ. праця. — С. 289.

² Див.: Там само. — С. 293.

³ Див.: Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. — М., 1992. — С. 9.

⁴ Див.: Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Критика практического разума. — С.Пб., 1995. — С. 291.

⁵ Див.: Соловьев Э. Чтобы мир до времени не превратился в ад (Религия прогресса и идеал правового государства) // Знание — сила. — 1995. — № 7. — С. 14.

Традиційно, у ліберальній перспективі права людини розуміються як такі права індивідів, що дають їм можливість захищатися від посягань на їх свободу з боку структур державної влади. У формулі «громадянин проти влади» виражається антиавторитарний сенс прав людини, тобто, по суті, *негативний сенс*, як вираження «свободи від». І їх суворе забезпечення є безумовною вимогою сучасної епохи. Однак права людини і право в цілому набувають ще й *позитивного сенсу*, вони самі виступають як сила, що наповнює змістом суспільний простір. Тільки завдяки праву як правам людини можливе включення людей як атомів у певну систему відносин. Завдяки правам людини право виступає як умова рівності можливостей для всіх, умова участі кожного в суспільних справах.

Отже, права людини слугують необхідними умовами людського існування і комунікації. Вони розглядаються як незалежні *стандарти*, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто як критерії легітимації.

Народний суверенітет (суверенітет народу) є базовим принципом легітимації. Цей принцип зафіксовано у ст. 5 Конституції України, яка проголошує, що народ здійснює свою владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; ніхто не може узурпувати державну владу. Ця ідея розвинута в ст. 69 Конституції, де закріплено, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Колективне рішення виборців, відображене у підсумках голосування, є остаточним і не потребує схвалення з боку певних органів і посадових осіб. Відтак, вибори становлять первинну легітимацію державної влади, тобто констатують її відповідність суспільним ідеалам, визнають її законність, висловлюють їй свою довіру, санкціонують її подальшу діяльність. «Через вибори органи влади отримують легітимацію, тобто народну підтримку і визнання...»¹ Тому в межах концепції народного суверенітету як принципу легітимації вибори є інструментом легалізації та легітимації публічної влади.

Таким чином, права людини як принцип легітимації втілюються в класичних правах людини, що гарантують громадянам життя і свободу та забезпечують їх особисту (або моральну) автономію; суверенітет народу — в правах комунікації та участі в громадському житті, які забезпечують публічну (або громадську) автономію членів правового співтовариства. Разом вони обґрунтовують легітимне панування законів. З цих обох нормативних точок зору встановлене, тобто мінливе, право виявляється легітимним як засіб рівної гарантії особистої та громадської автономії індивіда.

---

¹ Серьогіна С. Вказ. праця. – С. 46.

Однак між принципами суверенітету народу і прав людини існує напруженість або суперечність. Різні політичні теорії по-різному прагнули зняти це напруження, подолати дану суперечність. Республіканізм, що бере початок від Аристотеля, віддавав перевагу публічній автономії громадян перед неполітичними свободами приватних осіб. Лібералізм, що бере витоки від Локка, постулював перевагу прав людини перед народною волею, вказуючи на небезпечність тиранії більшості.

Сучасний політичний дискурс обґрунтовує поєднання дії народного суверенітету з системою прав людини. Значення останніх полягає в тому, що вони інституціалізують комунікативні умови для формування розумної політичної волі. Загалом, особиста і публічна автономія взаємно доповнюють одна одну, однак при цьому нормативний пріоритет знаходиться на боці особистих прав.

Внутрішній взаємозв'язок демократії і правової держави полягає в тому, що, з одного боку, громадяни тільки тоді можуть повністю використати свою публічну автономію, коли вони будуть достатньо незалежними в своїй однаково гарантованій особистій автономії. Але, з другого боку, вони тільки тоді зможуть рівною мірою одержати задоволення від особистої автономії, коли як громадяни держави зможуть знайти потрібне застосування своєї публічної автономії.

Кінцеве значення процедури легітимації висловлюється формулою «справедливе панування» (О. Гьоффе): «Легітимна не всіляка держава, а тільки держава справедлива»¹. Тому в більш широкому аспекті легітимація влади і права може розглядатися як оцінка політичної і правової систем з позицій категорії справедливості. В сучасному світі все більше поширюється уявлення про первинність справедливості серед усіх інших якостей соціальних інститутів. Тому вона й виступає критерієм їх легітимності. Про це пише автор найбільш відомої на сьогодні теорії справедливості «як чесності» Дж. Роулз: «Справедливість — це перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина — перша чеснота систем думки. Теорія, якою б вона не була елегантною й економною, повинна бути знехтувана або піддана ревізії, якщо вона не є істинною. Подібним же чином закони та інститути, які б вони не були ефективні й успішно влаштовані, повинні бути реформовані або ліквідовані, якщо вони несправедливі»².

Справедливість є моральною категорією і цінністю, і при цьому вона посідає пріоритетне місце в критичній оцінці (легітимації) правових інститутів. Ось твердять, що закон є хорошим тому, що справедливий, а не

¹ Хеффе О. Вказ. праця. — С. 9.

² Роулз Дж. Теорія справедливості: Пер. с англ. — Новосибірськ, 1995. — С. 19.

він справедливий тому, що хороший¹. Справедливої поведінки ми не просто просимо або чекаємо від інших, а вимагаємо один від одного. Внаслідок цього вона визнається найбільш соціальною і найбільш правовою з усіх чеснот.

Справедливість застосовна до питань розподілу благ або тягарів (розподільча справедливість), а так само до питань компенсації в процесі обміну, включаючи компенсацію за заподіяний збиток. Принципом першої є положення: «кожному — належне, кожному — своє», принципом другої: «кожному — рівну частину», тобто жодна сторона не повинна мати втрат або переваг.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення справедливості, полягає в тому, що стосовно одне до одного люди мають право на певний відносний стан рівності або нерівності, відповідно до якого розподіляються тягарі або блага. Існує загальна згода в тому, що «інститути справедливі тоді, коли між людьми не робиться довільних відмінностей стосовно основних прав і обов'язків і коли правила визначають належний баланс між конкуруючими домаганнями на переваги суспільного життя»². Призначенням справедливості традиційно вважаються підтримання і відтворення рівноваги або рівної міри. Вона застосовна як для критичної оцінки поведінки людини, так і для критики самих цих правил і їх використання, тобто для оцінки інститутів.

Соціальна система життєздатна в довгостроковій перспективі лише тоді, коли ефективні засоби досягнення соціальних цілей сумісні з вимогами справедливості. У відсутність міри згоди стосовно того, що справедливо і що несправедливо, індивідам важче досить ефективно координувати свої плани для досягнення взаємної вигоди. Недовіра й образи вбивають повагу людей один до одного, підозра і ворожість спокушають їх діяти неналежним чином. І навпаки, неефективні політико-правові інститути не можуть забезпечити справедливість і втрачають свою легітимність. Зв'язок і взаємодоповнення вимог ефективності та справедливості виражаються в тому, що кожний з цих феноменів виступає умовою для реалізації іншого. Однак в цьому співвідношенні пріоритет належить таки справедливості. Якщо ефективність закону виступає мінімальною умовою його справедливості, тоді відповідно духу природного права справедливість слугує безумовною моральною (ціннісною) вимогою до законодавства і всієї правової системи загалом. Питання ж про їх ефективність стосується головним чином проблеми реалізації справедливості.

---

¹ Див.: *Харт Х. Л. А.* Концепція права: Пер. з англ. – К., 1998. – С. 157.

² *Ролз Дж.* Вказ праця. – С. 21.

Відтак, з усіх цілей інститутів політико-правової системи суспільства справедливість посідає пріоритетне місце. Вона являє собою безумовну цінність, яка не може бути принесена в жертву міркуванням їх ефективності або добрій організації. «Будучи першою чеснотою людської діяльності, — підкреслював Дж. Роулз, — істина і справедливість безкомпромісні»¹.

Положення про справедливість як вищу чесноту інститутів у категоріях суб'єкта влади з'являється як категоричний імператив: «Виключи війну між індивідами, віддаючи кожному своє». Бути справедливим — це мінімальна вимога для людини як моральної істоти. Однак для людини, якій доводиться розбирати чужі конфлікти, розподіляти чужі блага, призначати покарання і т. д., справедливість ставиться вище за всі інші чесноти. Внаслідок того, що справедливість є мірою морального достоїнства влади, яка змушує, вона є обов'язковою умовою морального визнання її з боку підданих, поваги і довіри до неї.

З позицій класичної ліберальної філософії права турбота про справедливість безумовно має ставитися на перший план у всіх діях влади. Будь-які інші цілі і завдання є вторинними, підпорядкованими їй. Влада може лише сподіватися, що додержання нею справедливості об'єктивно послужить засобом для здійснення економічного, соціального і культурного прогресу, однак вона ніколи не повинна розглядати і практикувати справедливість лише як засіб для досягнення цих цілей. Справедливість може сприяти прогресу в тому, і тільки в тому разі, якщо вона ставиться вище будь-яких прогресистських спрямувань і відправляється владою як її щонайперший моральний обов'язок. Сприяти справі господарського, соціального і культурного прогресу правителі можуть, лише виконуючи те, що вони дійсно зобов'язані і здатні виконати. Що ж до прогресу, то творча ініціатива маси людей в процесі діяльності «за правилами», що не стримується і що не витрачається даремно на подолання непередбачених перешкод, сама забезпечить цей прогрес.

Вироблення критеріїв справедливості, що розділяються всіма членами суспільства, є наслідком тривалих і відвертих дискусій, результатом яких має стати конституційне (реальне, а не декларативне) закріплення цих принципів. В умовах сучасної України це передбачає орієнтацію на здійснення ідеї суспільства як справедливої системи кооперації між громадянами — вільними і рівними особистостями, кожному з яких забезпечено шанси і можливості для самореалізації в суспільстві.

---

¹ Роулз Дж. Вказ. праця. – С. 20.

Нарівні з вимогами легітимності щодо правової системи в цілому подібні вимоги можна сформулювати також щодо окремих правових актів. В аспекті філософії права на важливість і складність цієї проблеми звертає увагу професор юриспруденції Університету Оксфорда Дж. Гарднер. У доповіді «Законність права» на XXI Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії він підкреслює, що в межах ідеалу верховенства права можливо зрозуміти на перший погляд суперечливе висловлювання про те, що деякі закони є незаконними (цей вираз відповідає терміну «неправовий закон» у вітчизняній юриспруденції. — С. М.). Як артефакти сфери права, будь-які закони є законними (правовими). Але при цьому вони можуть не відповідати більш широкому ідеалу моральної законності (легітимності), хоча цей ідеал не є досить суворим. Дві концепції права: право як *lex*, *Lezetz*, *loi* і право як *ius*, *Recht*, *droit* виражають різні ідеали законності. У такій подвійності відображається внутрішній зв'язок права і моралі. Подібне рішення стимулює постановку питання про те, чи повинен моральний ідеал законності (тобто легітимності) бути цілком суворим, чи ми можемо здійснювати сенс права на підставі нестрогих ідеалів¹.

Дієвість правового акта, а відтак, його правовий характер визначаються насамперед його соціальною легітимністю, визнанням як акта, що наділяє суб'єктів правами і обов'язками. Ціннісна основа такої легітимності є складною і не може зводитися лише до оцінки акта як справедливого чи несправедливого на основі якого-небудь раціонального критерію. Невипадково відомий західний соціолог Н. Луман помітив, що «цінності суть “сліпі плями”, які озброюють здібністю до спостереження і діяння». Але цінності приховані в комунікації: «Найпомітніша ознака цінностей полягає в тому, що комунікують вони непомітно. Вони припускаються у формі натяків та імплікацій»². Легітимация правового правила являє собою ірраціональний процес, який не піддається повною мірою раціональному переведенню в адекватну категорію справедливості. Цим пояснюється неможливість однозначно визначити правову справедливість як загальний і абстрактний принцип, «що апіорі» визнається всіма і на всі часи, оскільки його конкретне соціокультурне значення пізнається тільки емпірично.

---

¹ Див.: *John Gardner. The Legality of Law // Associations. Journal for Legal and Social Theory. Volume 7. – 2003. – Number 1. – С. 89–102.*

² *Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // СОЦИО-ЛОГО: Пер. с англ., нем, франц. – М., 1991. – С. 206–207.*

Більш того, акт, що раціонально оцінюється як несправедливий, може в деяких випадках зберігати значення правового тому, наприклад, що, на думку суспільства, «відсутні політичні умови для його скасування», «краще поганий закон, ніж ніякий», «необхідно підкорятися закону доти, доки його не буде скасовано в установленому для цього порядку», а також за ірраціональними мотивами, що виявляються лише засобами «глибинної психології». Іншими словами, можливі такі ситуації, коли, кажучи про один і той самий акт, можна стверджувати, що він одночасно є несправедливим в одному значенні і справедливим, легітимним — в іншому, тобто зберігає в результаті свою соціальну цінність (значущість).

Слід тільки мати на увазі, що право являє собою відкриту систему, і в суспільстві триває постійна «боротьба за право». Тому соціальне визнання якого-небудь закону несправедливим, раціонально сформульоване і маніфестоване, є найсерйознішою основою для його законодавчої або правозастосовної трансформації відповідно до вектора громадської думки; в іншому випадку необхідно чекати на неминучу втрату їм своїх правових властивостей.

Таким чином, легітимація політико-правових відносин є процесом, який зумовлює можливість нормального функціонування політичної і правової систем суспільства, оскільки орієнтує на добровільне підкорення правовим нормам, які виходять від влади, що є справедливою і заслуговує на довіру і повагу завдяки ефективним діям. У сучасних умовах основними принципами легітимації є народний суверенітет і права людини, які тісно пов'язані між собою і перебувають у відносинах взаємодоповнення. Загальною основою цих принципів є визнання автономії громадянина, як особистої (моральної й утилітарної), так і публічної (громадянської). У той же час сучасні ціннісні переваги зумовлюють пріоритет принципу прав людини, який обмежує колективні рішення, недоторканністю особистої свободи. В умовах модернізації та демократичної трансформації суспільства цей процес здійснюється суперечливо і ще не набув належної демократичної форми, оскільки поки що не досягнуто консенсусу стосовно системи цінностей як основи легітимації та не подолано старі стереотипи щодо сенсу легітимності. Подальше розв'язання цієї проблеми здійснюватиметься шляхом більш детального розроблення змісту принципів народного суверенітету і прав людини, а також концепції справедливості, та їх застосування як легітимаційних критеріїв до політичної та правової систем України в цілому і окремих законів та владних рішень.

3.4. Соціально-правові підвалини реформаційних перетворень у політичній системі суспільства

Суспільно-політичні зміни, що відбуваються в Україні, надзвичайно активізували наукову думку щодо проблем політичної трансформації і модернізації та їх соціальних аспектів. Досліджено передумови політичних трансформацій і модернізацій та можливості їх альтернативного розвитку.

Але політична трансформація і модернізація — не самоціль. Вони лише тоді виправдані, коли ведуть до позитивних соціальних змін, що є бажаними і для суспільства, і для окремої особистості. Без змін у соціальній сфері будь-які політичні новації просто не мають сенсу. Якщо погодитися з цією думкою, то неминуче виникає питання про соціальні критерії ефективності трансформації і модернізації політичної системи та їх дослідження, оскільки вони є одним із інструментів і наукового аналізу, і обґрунтування доцільності та виправданості трансформації і модернізації. Для України з її кризовим станом суспільного розвитку і національною своєрідністю це має особливе значення.

Будь-яка наука про суспільство прямо чи опосередковано завжди б'ється над питанням щодо встановлення і збереження суспільного порядку. Якщо брати такі шляхи його вирішення, які поєднують у собі і світоглядний, і прагматичний аспекти, то їх можна нарахувати принаймні три. Перший шлях — це реалізація здатності людини до моральної досконалості. Проте, як свідчить реальна історія суспільства, успіх цього шляху надзвичайно сумнівний¹. Другий шлях базується на побудові і підтриманні злагоди зовнішнім чином, за допомогою влади правил (норм), завдяки яким встановлюють межу на шляху, де кожному дозволено впливати на волю інших людей². Нарешті, третій шлях — сформулювати і зрозуміти діяльність альтернативних соціально-політичних інститутів з метою вибору таких із них, що відповідають соціальним прагненням кожної особистості³.

Вибір шляху реформаційних політичних перетворень залежить від того, наскільки він сприяє такому впорядкуванню відносин між окремими

---

¹ Див.: Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. — М., 2001. — С. 165.

² Див.: Кола, Домник. Политическая социология: Пер. с франц. — М., 2001. — С. 77–78.

³ Див.: Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил: Пер. с англ. — С.Пб., 2005. — С. 12–13.

особистостями, що дії однієї людини не завдають принаймні безпосередньої шкоди діям іншій людині як у сфері економіки, так і в політиці. У зв'язку з цим першим і найбільш важливим є погляд на політичну систему як на різновид соціальних систем, принципом діяльності яких є соціальна рівновага¹. Як довів лауреат Нобелівської премії Дж. Бьюкенен, принцип рівноваги спирається на такі підходи до політичних систем, що адекватні підходам у ринковій економіці².

Переваги таких підходів полягають у тому, що вони передбачають можливість контактів між суб'єктами різної економічної та соціальної сили і забезпечують при цьому реалізацію їх інтересів.

З цих позицій політична система виступає як сукупність інститутів, через які індивіди реалізують цінності, що вони їх надають тим соціальним і політичним альтернативам, які постають перед ними. При цьому під індивідами слід розуміти тих, хто вступає у переговори один з одним і, врешті-решт, досягає консенсусу як щодо індивідуальних прав, так і влади, відповідальної за захист і забезпечення цих прав³. Субстанціональним змістом цінностей, що лежать в основі соціальних і політичних альтернатив індивідів, завжди виступають власність і свобода, тобто те, що є підґрунтям основоположних принципів правової і політичної свідомості.

При реалізації альтернатив у взаємовідносинах, що існують у політичних системах, слід ураховувати те, що можна було б назвати різновидом закону Грешема⁴ в соціальних взаємодіях, а саме: погана поведінка витискує хорошу, а присутність хоча б небагатьох шукачів власної вигоди примушує інших людей поводитися егоїстично. Аби захистити власність і свободу, ця більшість вимушена спиратися лише на право і під кутом зору власних соціальних інтересів, тобто критерієм стану взаємодії є реальне ставлення до перетворень.

Якщо до соціальної ефективності процесів трансформації і модернізації політичної системи підходити з діяльнісної точки зору, а саму діяльність розглядати як похідну від ставлення населення до системи, що народжується, то соціальна ефективність політичних перетворень має оцінюватися і з погляду сприйняття цих перетворень. Реальний стан у цьому відношенні в Україні відображено в табл. 9.

---

¹ Див.: Парсонс Т. Очерк социальной системы // Парсонс Т. О социальных системах: Пер. с англ. – М., 2002. – С. 562.

² Див.: Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Вказ. праця. – С. 42.

³ Див.: Там само. – С. 63.

⁴ Закон Грешема – закон грошового обігу, відповідно до якого «погані» гроші витискують з обігу «хороші», високо ціновані.

**Бажаний політичний вибір
громадян України¹**

Яка політична система була б найкращою?	2000 р.
Система того типу, що був до перебудови	32,0 %
Політична система, яка існує зараз	5,5 %
Демократія західного типу	43,6 %
Важко відповісти	17,7 %

Звідси випливає, що бажаний вибір громадян України з точки зору соціальної ефективності політичних трансформації і модернізації в Україні є надзвичайно тривожним. Адже за існуючу політичну систему висловилося менш ніж 1/20 громадян, а третина їх виступає за систему, подолання якої було однією із стратегічних цілей всіх політичних перетворень.

За сім років економічних перетворень в Україні, що ініціювалися політичною системою, яка народжувалася, питома вага тих, хто стоїть за цілковитий перехід до ринку, зменшилася від 29,6 до 22,5 %. Практично не змінилася питома вага прихильників повернення економіки до стану, в якому вона перебувала на початку перетворень. Не змінилася питома вага і тих, хто все ще вагається у своєму ставленні до економічних перетворень.

У зв'язку з цим перед політичною системою поставили три проблеми, розв'язання яких здатне, по-перше, нейтралізувати або навіть подолати наведені явища, а по-друге, завершити формування механізму реалізації законності.

Першою з проблем є досягнення оптимального співвідношення у свідомості суспільства і його реальній діяльності досвіду минулого і сучасної соціальної практики. Політична соціологія, розглядаючи сучасні політико-правові процеси в суспільствах, що трансформуються, виходить з того, що найкращим засобом ініціювати соціальну енергію суспільства і запобігти політичним та соціальним конфліктам є легалізація основних структурних політико-правових змін при збереженні традиційних для нього основ законності в соціальних і політичних інститутах. Причому під традиціями розуміється не безпосередній досвід попередньої епохи, а весь досвід історичного буття даного народу.

¹ Див.: Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К., 2004. – С. 557.

Другою проблемою можна назвати стан сприйняття інновацій і нових політичних ідей, яке дуже часто є негативним. І справа тут не тільки у змісті цих інновацій, а перш за все в механізмі їх легального впровадження, що обов'язково має пройти декілька етапів. І нехтування будь-яким із них викликає або соціально-політичне несприйняття політичних ініціатив, або сумнів у їх доцільності та легальності. Головні з них такі: а) формування уваги й інтересу суспільних та окремих особистостей до ініціатив політико-правового інституту; б) соціальна, політико-правова оцінка нової ідеї суспільством або соціальними прошарками, на яких вона розрахована; в) перевірка висунутих ідей та інновацій у реальному житті; г) прийняття громадською думкою нової ідеї як загальноприйнятної форми поведінки; ґ) підтвердження реальної ефективності інновації і згода на її постійне (відтворюване) використання та закріплення шляхами, передбаченими законом.

Третя проблема — обов'язкова й ефективна участь політико-правових інститутів в усуненні соціальних суперечностей, від яких залежить стан законності як умова соціального здоров'я суспільства.

При розв'язанні цих проблем постає питання щодо вибору критеріїв і принципів оцінки їх соціально-правової ефективності. Тут слід виходити з того, що право і відносини, які випливають з нього, в своїй основі пов'язані зі свободою і вольовими рішеннями. А свобода та вольові рішення не можуть бути досягнуті як об'єкти. Людське буття як система відносин не може до кінця охопитися предметним, «об'єктивуючим» знанням, бо саме діяльність суб'єкта, під час якої він ухвалює правові рішення, за визначенням не може стати об'єктом¹. З цього випливає, що критерії оцінки соціальної ефективності права мають не об'єктивну, а суб'єктивну природу, тобто ці критерії повинні спиратися на дії людини як такої, що має власну мету і свідомо обирає з існуючих альтернатив певне рішення. Але кожне рішення спирається на дієвий аспект міжособистісних контактів.

Цінність кожного такого контакту для суспільства полягає не в тому, що він конкретно принесе кожному із учасників, а в тому, що при цьому додержуються певні норми і правила спілкування, тобто забезпечується цілісність суспільства як діючої системи. У зв'язку з цим з погляду функціонування політичної системи фундаментальною проблемою будь-яких змін у ній є проблема вивчення, становлення та реалізації правил соціально-політичної поведінки. При цьому правила, по-перше, відіграють вирішаль-

---

¹ Див.: Цунтеліус Р. Філософія права: Пер. з нім. – К., 2000. – С. 183.

ну роль у досягненні рівноважного політичного результату для будь-якого співтовариства діючих особистостей з певними можливостями і цілями. По-друге, в різних соціально-політичних ситуаціях вони мають значну кількість вимірів і тому здатні забезпечити злагоду за найрізноманітніших конкретних обставин. По-третє, правила більш адекватно характеризують політичний процес, ніж результати.

Механізм же використання правил полягає в тому, що індивіди, керуючись саме власною оцінкою альтернативних перспектив, шляхом злагоди формують політичні співтовариства і покладають на них певні функції. Подібний підхід до правил виходить із контракціоністського бачення будь-яких соціальних контактів людей, згідно з яким вони базуються на свободі і власному інтересі як основах процесів спілкування і взаємодії людей¹. Із цього бачення випливають контрактні та конституційні основи теорії ухвалення економічних та політичних рішень, за розроблення яких Дж. Бьюкенен (молодший) у 1986 р. відзначений Нобелівською премією.

Дж. Бьюкенен розглядає державу і політичні інститути як суб'єктів реалізації суспільної згоди, що забезпечують соціальну взаємодію з вигодою для кожного із учасників, а не як простих постачальників суспільних благ і коректувальників провалів ринку. Їх цінність має своїм соціальним джерелом не зовнішні впливи, а вподобання об'єднаних у політичні співтовариства індивідів. Це аж ніяк не відкидає впливу на індивіда соціальної групи або суспільства; просто цей вплив слід розглядати крізь зміни в цінностях індивіда, його внутрішньому потенціалі та зацікавленості у певних діях і захисту.

Діючі особистості бажають мати захист у формі стабільного політичного і соціально-правового порядку, який забезпечує адекватну обстановку для здійснення їх прагнень і планів. У житті ця адекватність часто має відносний характер і забезпечується зовнішнім чином, тобто примусом. Але вимушена в такий спосіб «згода» не сприймається як форма легітимізації правових настанов і похідних від них правил поведінки. Відповідно до цього не виникає внутрішнього морального обов'язку додержуватися таких настанов. А із цього випливає, що функціонування політичної системи суспільства, оскільки воно регулюється соціально визначеними наперед нормами поведінки і правовими настановами, в умовах соціального і морального плюралізму окремих особистостей у підході до своєї поведінки неминуче набуває суперечливого

---

¹ Див.: *Бьюкенен Дж.* // <http://wiw.webplan.ru/cgi-bin/about.cgi?ind=&&doc=663>. – С. 2.

характеру. Кінцеві джерела цієї суперечливості мають соціальну природу, а формою їх прояву виступає певна правова колізія. Останнє означає, що вирішити політичне питання — це врешті-решт розв'язати певну соціально-правову ситуацію.

При розгляді таких ситуацій слід виходити з того, що будь-який феномен їх політико-правового досвіду, досягнень і втрат трансформується в певний стан законності, який визначає характер їх безпосередньої діяльності і сприйняття. Маючи абсолютний характер стосовно діяльності політико-правових інститутів, законність як певний стан суспільства є одним із джерел соціально сильної влади. Під таким кутом зору сильною може бути тільки влада, яка усвідомлює дві речі. По-перше, їй належить задовольняти життєві потреби тієї соціальної групи, на яку вона спирається, і в той же час вона не може цього робити у формі і масштабах, що викликають істотне порушення законних прав інших соціальних груп. По-друге, вона має бути сильною не тільки щодо керованих, а й стосовно свого виконавчого апарату, тобто не повинна допускати нав'язування політики, яка виходить від тих, хто є «інструментом» реалізації останньої, а діяти відповідно до принципів легального панування.

Верховним принципом розв'язання соціально-правових ситуацій за допомогою реформаційних політичних перетворень є розуміння того, що єдиним носієм осмисленої соціальної поведінки є особистість. Відповідно до цього соціологія, в тому числі соціологія права, одним з предметів дослідження якої є проблема соціальної ефективності права, розглядає окремого індивіда як первинну одиницю, як атом¹. З цього методологічного принципу випливає, що її «атомом» дослідницького підходу до соціальної ефективності політико-правових інститутів має бути особистість.

Свого часу Гегель зазначав, що юристи, які мають особливе знання законів, «часто вважають це знання своєю монополією і вважають, що тим, хто не з їх середовища, не слід втручатися в їх справи... Але так само, як не треба бути шевцем, аби знати, чи годяться черевики, не треба бути фахівцем, аби мати знання про предмети, які являють собою всезагальний інтерес. Право стосується свободи, найдостойнішого і святого в людині, і вона сама, оскільки воно для неї обов'язкове, знає про неї»². Це означає, що всі люди є своєрідними «правознавцями», але не в розумінні професіоналів, діячів певних правових інститутів, а як люди, здатні реально оцінити ефективність права, щоправда, не шляхом спеціальних дослід-

¹ Див.: Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М., 1990. – С. 507.

² Гегель Г. Философия права: Пер. с нем. – М., 1990. – С. 253.

ницьких пошуків, а на підставі щоденного власного досвіду. Цей досвід є дуже переконливим і вагомим аргументом для оцінки. Таке знання правової дійсності, в тому числі стосовно політичних інститутів, не засвідчується дипломами і офіційними свідоцтвами, але воно врешті-решт, незважаючи на всі форми соціального опору, вирішує і долю права, і подальші шляхи змін у політичній системі.

Одним із основоположних понять, на засадах використання якого можна оцінити регулятивну ефективність права при формуванні нових правил і нового оціночного підходу до функціонування політичної системи або її ланок, може бути *соціально-правовий конструкт*. Загальне поняття конструкту, що склалося в сучасній науці, означає такий підхід особистості до певного явища, на підставі якого виникає реальне, діяльне ставлення до нього. Конструкт є регулятивним механізмом дій кожної людини — і стосовно будь-якої ситуації існує свій конструкт¹.

Соціально-правовий конструкт, таким чином, виступає як форма такого випереджуючого розуміння і тлумачення соціально-правових і суспільно-політичних явищ, яка виникла на підставі досвіду і приводить до сталої поведінки або конкретних дій згідно з цим тлумаченням.

Незважаючи на індивідуальну форму виникнення й існування соціально-правових конструктів, їх глибинне джерело криється у соціально-правовій дійсності. Наприклад, конструкти, налаштовані на «тінізацію» підприємницької діяльності, викликані до життя, недивлячись на особистісні якості підприємців, головним чином тим, що передбачені нормативними документами і не захищені державними або політичними інститутами податкові вимоги, якщо їх виконувати до останньої букви, дуже часто здатні перетворити підприємця, особливо малого чи середнього, на жебрака. Іншими словами, кожна людина за певних обставин завжди вимушена долати соціально-правові ситуації, спираючись на визначені соціально-правові конструкти.

Типові ситуації, що мають розв'язуватися за допомогою права (або всупереч йому), породжують у людей і типові соціально-правові конструкти. Узагальнюючи наведене, можна сказати, що будь-яка дія кожної людини у сфері відносин, що мають регулюватися правом, спрямовується певним соціально-правовим конструктом.

Але чому саме соціально-правовий конструкт, а не, наприклад, політико-правовий? Річ у тім, що головним питанням, з яким пов'язана участь людей у політиці, є питання про те, як достойно жити і реалізува-

---

¹ Див.: Добренєков В. И., Кравченко А. И. Фундаментальная социология: В 15 т. – Т. 1: Теория и методология. – М., 2003. – XXII. – С. 492–493.

ти свої життєві цінності. При всій багатогранності підходів до нього, в тому числі політичних, вирішальним його аспектом виступає соціальний. Тому основоположною проблемою функціонування політичної системи є вирішення в правовій, тобто легітимній і визнаній суспільством справедливою, формі соціальних питань. Діяльність будь-яких політичних інститутів або політичної системи в цілому буде пустою, якщо вона не спрямована на розв'язання соціальних проблем, що виникають у кожної людини, і не робить це, спираючись на норми права. Тому, якщо виникає необхідність у реальних змінах в політичній системі, в тому числі правил її функціонування, то відправною точкою в цьому процесі мають бути саме соціально-правові конструкти. Значення конструкту полягає в тому, що він є механізмом розв'язання соціально-правових ситуацій.

Соціально-правова ситуація — це таке, що потребує змін, реальне співвідношення правового і соціального в конкретних відносинах між людьми, які породжені суспільством або викликані до життя певною особистістю. Носієм соціально-правової ситуації можуть бути як значущі суспільні, так і нібито невеликі явища особистого плану. Було б некоректним зверхньо ставитися до цих повсякденних, начебто непомітних явищ, бо вони є «атомами» тієї дійсності, з яких складається і суспільно-політичне, і особисте життя людей. Більш того, саме у ставленні до цих явищ і спроможності вирішувати пов'язані з ними соціально-правові ситуації полягає проблема здатності політичної системи адекватно реагувати на соціально-політичні виклики. З методологічного погляду ключовим моментом у підході до цієї проблеми є визначення того, що кожна людина не просто бере певну особисту участь у формуванні подій, а робить це з оглядом на правову дійсність, на те правове поле, у сфері якого вона діє (не оглядаючись діють лише злочинці, але злочин все ж таки є відхиленням від норми).

Як суспільний феномен соціально-правовий конструкт є внутрішньо суперечливим. З одного боку, тією мірою, що людина здатна тлумачити соціально-правові обставини і відповідно до цього будувати свою соціальну поведінку, вона здатна обмежити панування цих обставин, а з другого — обране тлумачення і поведінка, що відповідає йому, можуть перетворити її на раба цих обставин і призвести до руйнівних наслідків. Вихід із цієї суперечності полягає в підході до конструктів виключно з позицій прав людини, що відповідає європейській традиції.

Європейська традиція підходу до сутності права методологічно виходить, по-перше, з поняття волі особистості та її прав як абсолютного виразу права, а по-друге, з погляду на кожне правове явище як на прояв

певної соціальної доцільності. Відповідно до цього реалізацію прав людини слід розглядати як абсолютний оціночний критерій соціальної ефективності права. Роль філософсько-правової науки України полягає тут в тому, аби обґрунтувати специфіку, форми прояву і механізм реалізації цієї абсолютності.

Із змісту поняття «соціально-правовий конструкт» випливає, що він може бути одним із основоположних інструментів пізнання стану політичної системи та правил, за якими вона діє стосовно кожної людини. Це зумовлено тим, що соціально-правовий конструкт, як і кожне поняття, котре характеризує діяльнісну особистість, має системну природу і включає декілька характеристик: 1) відображення взаємопов'язаності дій окремого актора; 2) рівень організації дій актора згідно з диспозицією потреб; 3) сумісність дій окремого актора з діями інших акторів¹.

Вплив соціально-правових конструктів на політичні системи набуває особливої вагомості, коли руйнується споруда старої політичної культури, а нова суспільна структура повністю ще не встановилася, коли соціокультурні цінності мають «атомізований» характер і конфлікт між цінностями людей різних соціальних груп стає особливо непримиренним, коли неминуче виникає необхідність змін у політичних інститутах². Але ці зміни, зважаючи на кризовий стан суспільства, мають спиратися на масове становлення нових соціально-правових конструктів, які реалізують себе і у нових правилах функціонування політичної системи. Нові правила функціонування політичних систем, що виникають під впливом масових змін у соціально-правових конструктах, яскраво виявили себе під час виборів президентів Росії і України.

Головною особливістю «соціальної атмосфери» напередодні виборів у Росії було розчарування, протверезвлення від ілюзій попередніх років. Цілком зрозуміло, що головним розчаруванням став президент Борис Єльцин, рівень довіри до якого впав до 5 % населення країни. Незважаючи на це, аналітична група президентського виборчого штабу дійшла висновку про те, що справжньою проблемою, яка визначала врешті-решт поведінку виборців, тобто їх сукупним соціально-правовим конструктом, було не емоційне «Хто винен?», а глибинне «Що буде після виборів?».

---

¹ Див.: *Парсонс Т., Шилз Э.* К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук. – Ч. 2: Ценности, мотивы и системы действия // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М., 2000. – С. 461–462.

² Див.: *Сорокин П. А.* Кризис нашего времени // <http://agawa12.boom.ru/a-22-58-54.htm>. – С. 1.

і що люди, всупереч усім негараздам, не хочуть повернення до старого. Відповідно до цього, в ситуації, яка склалася під впливом зазначеного соціально-правового конструкту, всі ланки політичної системи, що підтримували президента, додержувалися таких, на перший погляд дуже простих, але фундаментальних і ефективних правил¹. По-перше, абсолютно відмовитися від будь-яких ілюзій. По-друге, говорити з населенням і виборцями їх мовою, про пекучі проблеми, потреби і тривоги — і без будь-яких прикрас. По-третє, не приймати жодного рішення стосовно виборів без відповідного аналізу (за три місяці виборчої кампанії було проведено 124 аналітичних дослідження і зроблено висновки по них). Додержання цих правил і визначило успіх.

Події, що розгорнулися під час виборів Президента України в 2004 р. змусили по-новому підійти до вирішення державних і політичних питань, своєю глибинною причиною мали недовіру до влади. Ця недовіра не тільки відчувалася в суспільстві, а й фіксувалася науковою думкою: згідно з моніторингами Інституту соціології НАН України у 2002 р. негативно ставилися до Верховної Ради 65,1 % населення, позитивно — 7,4 (у 1994 р. — 51,2 та 9,7); до Президента — відповідно 59,2 та 13,1 (у 1994 р. — 52,8 та 16,1); до Уряду — 58,8 та 9,6 (у 1994 р. — 50,8 і 11,4); до політичних партій — 61,7 % та 7,3 % населення (у 1994 р. — 67,1 та 2,8)².

Аби зрозуміти, що відбулося в подальшому, найбільш коректним є використання саме соціально-правового конструкту. «Помаранчева революція» — це явище, що має фундаментальні наслідки з суспільно-політичної точки зору, але щоб науково оцінити зміст змін, що виникли, на наш погляд, слід виходити з того, що відбулося масове і радикальне оновлення соціально-правових конструктів, воно й зумовило відповідну суспільну поведінку людей. На зміну масовому поширенню соціально-правових конструктів у соціальних прошарках людей, які були налаштовані на покору неподобствам влади, пануючим у суспільстві, прийшли соціально-правові конструкти, що спираються на вимогу дійсної реалізації всієї повноти прав людини і повагу до них. Це були переворот у діях і прагнення до таких соціально-правових наслідків цих дій, які б відповідали правам людини, тобто переворот у пануючих в суспільстві соціально-правових конструктах. З наведеного випливає, що незалежно від того, чи визнає хтось їх існування, чи ні, в реальному житті існують

---

¹ Див.: *Ослон А. А.* Выборы-96: социология и политика // Десять лет социологических наблюдений. — М., 2003. — С. 381-386.

² Див.: *Тарасенко В. І., Іваненко О. О.* Вказ. праця. — С. 568–569.

соціально-правові конструкти як форма такого тлумачення дійсності, що виявляє себе в суспільних, у тому числі стосовно політичної системи, діях і передує їм.

Узагальнюючи викладене, можна сказати, що будь-яка дія кожної людини у сфері відносин, що мають регулюватися правом, спрямовується певним соціально-правовим конструктом. Соціально-правовий конструкт, таким чином, виступає як форма такого випереджаючого розуміння і тлумачення соціально-правових і суспільно-політичних явищ, що виникла на підставі досвіду і приводить до сталої поведінки або конкретних дій згідно з цим тлумаченням.

З усього сказаного впливають декілька висновків. По-перше, за своєю природою і діяльнісним характером соціально-правові конструкти відбивають фундаментальний аспект становлення нових правил функціонування політичних систем. По-друге, як вираз регулятивної форми об'єднання правового і соціального в діях людей соціально-правовий конструкт є одним із понять та інструментів, за допомогою якого доцільно аналізувати онтологічні аспекти соціальної ефективності політичних систем або окремих їх ланок. По-третє, проблема соціально-правового конструкту як одного із джерел становлення нових правил функціонування політичної системи заслуговує на наукову і прикладну розробку соціологічною наукою.

Наукове видання

**Проблеми модернізації
політичних систем сучасності**

Монографія

За редакцією

доктора соціологічних наук, професора *Л. М. Герасіної*,
доктора філософських наук, професора *О. Г. Данильяна*

Редактор *К. К. Гулий*

Коректор *Т. Ф. Зуб*

Комп'ютерна верстка *О. І. Лагози*

Дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 14.05.08.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 19,9. Вид. № 328.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98